ПАРАШКЕВ ПАРУШЕВ

Мустафа Кемал АТАТЮРК

ИЗДАТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

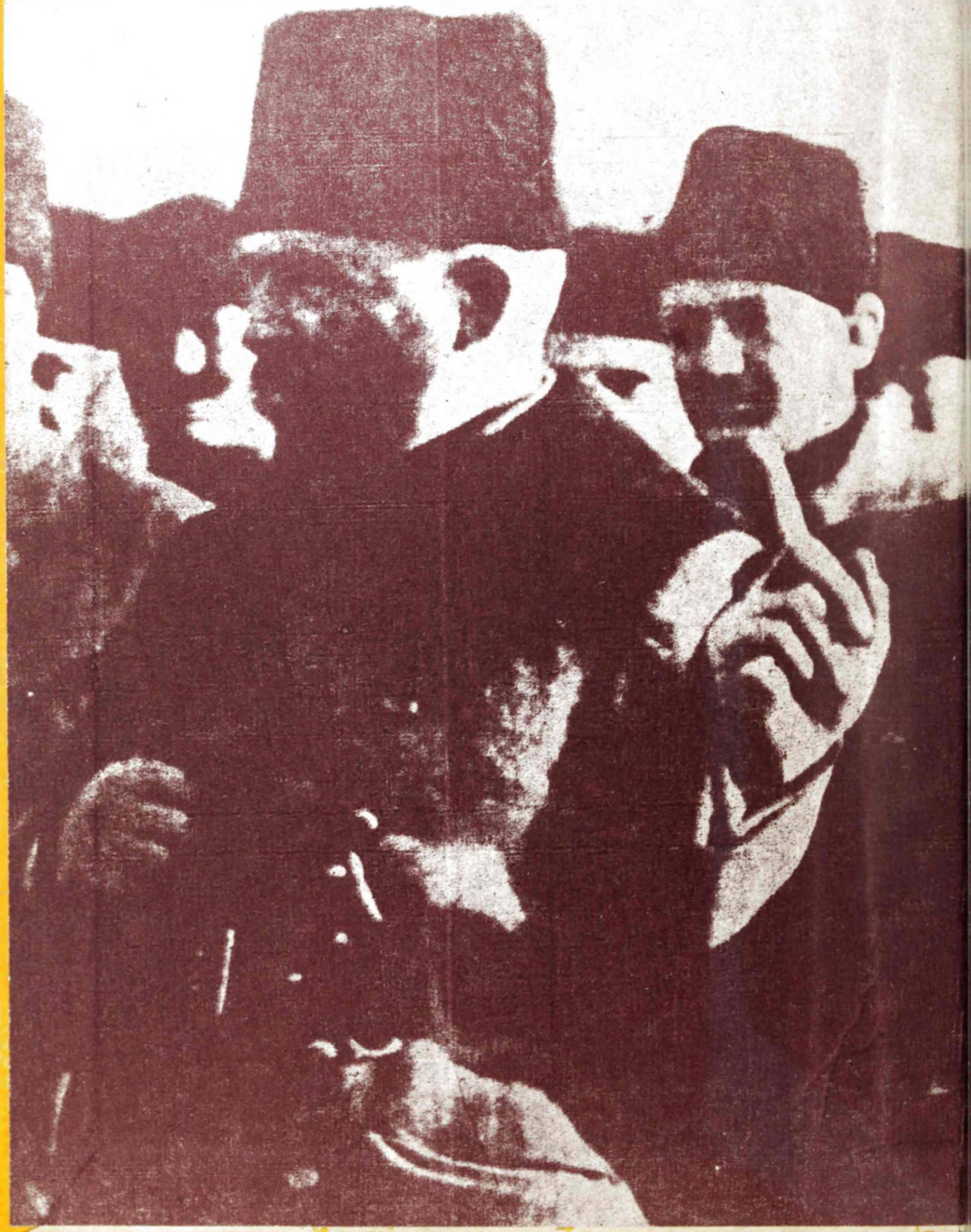

Парашкев Парушев

МУСТАФА КЕМАЛ АТАТЮРК

ПОРЕДИЦА

БЕЛЕЖИТИ
ПОЛИТИЧЕСКИ
ДЕЙЦИ

Библиотечно оформление
ИВАН КЬОСЕВ

ПАРАШКЕВ ПАРУШЕВ

Мустафа Кемал АТАТЮРК

— София

ИЗДАТЕЛСТВО
НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

Възход и падение на Османската империя

Когато в края на тринадесети век синът на Ертугрул — Осман Победителя повежда своите орди към сърцето на Мала Азия, свидетелите на древната елинска култура, Троя и Пергамон, са покрити с дебел слой прах и чакат упорити мечтатели, за да бъдат възкресени. Паметниците, напомнящи за царствата на хетите, фригийците, лидийците и римляните, са силно пострадали от селджушките турци, нахлули в тия земи в началото на новата ера. Чужди на подобен род изява, те с еднакво удоволствие гуляят, похищават жени и унищожават тези спомени от миналите векове. Походите на Александър Македонски са само легенда, изменяна и разкрасявана от въображението на разказвача.

Европа е разпокъсана от враждуващи феодални княжества. За да се освободи от излишен заряд, тя хитро насочва войнолюбивите усилия на темпераментните рицари в кръстоносни походи за освобождение на светите места. Изнемощялото тяло на Византийската империя се разяжда от междуособици. Изтощителните й войни с българското царство улесняват мощния разлив на идещата от Мала Азия нова сила.

След няколко успешни битки енергичният Осман напуща Арменското плато и повежда войските си срещу селджуците. Последната година на тринадесети век бележи края на тяхното царство. Осман става пълновластен господар на огромни територии и слага началото на империята, която до самия си край ще носи неговото име. Според преданието, Осман сънувал облак във формата на триглав змей и гадателите предсказали, че държавата му ще се разпростре на три континента. Не е известно къде е границата между достоверността на съня и завоевателските амбиции на младата османска държава, но предсказанието се сбъдва. Наследниците на основоположника продължават с променлив успех похода на Запад. Мала Азия се оказва тясна за

мощната лавина и натискът към вратата на Европа — Константинопол, се засилва. Византия не може да устои на напора и търси спасение в изпитаното си оръжие — дипломацията. На османските турци е даден път към Европа, за да бъде запазен градът на царете. След няколко набега отвъд Босфора, при един от които Одрин е обявен за столица, султан Мурад и наследниците му започват настъплението си на Балканите.

Опасенията от наближаващата опасност карат маджарския крал Сигизмунд да изпрати специален пратеник при султана. Пратеникът се явява при Баязид Светкавицата и протестира срещу поробването на балканските държави. Баязид разглежда строгото лице на маджарина и се чуди на странните му думи. Собствената му кръв подсказва друго право, какво говори този човек? Той завежда пратеника в стаята си и му сочи окачените по стената оръжия:

— Ето я причината, ето го правото!

Близо шест века това право ще бъде съдба на поробените народи, подтик за възхода и причина за падането на империята.

Разрастващата се империя кипи като младо вино. Жертва на вътрешни крамоли става самият Баязид. И още в началото на възхода един светъл ум разсича небосклона на османския абсолютизъм. Шейх Бедретин — философ и чудак, автор на много трудове, внася смут с идеите си за обществено владение на благата и събужда светли надежди в безпросветната тъма. Върховната власт е ужасена от това своеволие на мисълта. Бедретин бива заловен в Лудогорието и обесен в Серес за назидание на духовните смутители на империята. Но песните и преданията носят името му до наши дни.

Дипломатическата хитрост на Византия е временен лек и бързо губи стойност пред непреодолимото желание на завоевателя да притежава Константинопол. В 1453 година султан Мехмед II Завоевателя след петдесетдневна обсада преминава крепостните стени. Знаменателната дата отбелязва края на средните векове, но щастливата звезда на града на царете не залязва. От столица на една отдавна преминала зенита си империя, той се превръща в център на младата османска държава, която предстои да играе първостепенна роля в Европа. Константинопол става Истанбул, за да приеме

нещо от младата кръв на османизма и да украси огърлицата си с нови перли на човешкия гений. Една седмица по-късно Мехмед II заповядва да бъде превърната в джамия Юстинияновата църква Света София — дар за победата на мюсюлманската религия над християнската. На завоевателя е позволено всичко.

Мехмед Завоевателя е рядко образован султан. Той владее отлично гръцки и латински, усъвършенствува военната организация и създава най-добрата за времето армия. Преливащият от сили организъм тепърва се готви да създава главоболия на Европа. Под влиянието на Ренесанса султанът събира в двореца учени, живописци, юристи, скулптори. В Истанбул се появяват първите чуждестранни живописци, за да увековечат тщеславието на османския абсолютизъм. В Бурса, Одрин и Истанбул са построени джамии, чиято архитектура и интериор и днес поразяват човешкото въображение.

През тия години великолепни стихове за живота и човека изпява народният поет Юнус Емре. Неговите житейски патила се превръщат в легенда с множество варианти. Една от легендите разказва, че Емре е написал три хиляди страници стихове, които след смъртта му попаднали в ръцете на един ходжа. Започнал ходжата да чете и се ужасил от бунтовния и атеистичен характер на песните. Първите хиляда страници той изгорил и вятърът разнесъл пепелта по земята. Вторите хиляда страници накъсал и хвърлил в реката, която ги отнесла в моретата. На първата от последните хиляда страници ходжата занемял. Емре пишел, че един ден сигурно някой ходжа ще изгори стиховете му, но те ще продължат да се носят по земята. Поразеният служител на аллаха си казал, че този човек, който е предсказал какво очаква творбата му, трябва да е бил много умен, и запазил останалите страници.

Наред с усилията си за създаване на духовни ценности на новата империя, султан Мехмед II не загубва азиатското си чувство в грижата за запазване цялостта на държавата. Той предусеща, че многото наследници на престола, плод на поощряваната от многоженството любвеобилност, лесно могат да попаднат под влиянието на друга човешка слабост — властолюбието, и да се превърнат в опасност за сигурността ѝ.

Затова той въвежда неписаното правило: „Който от синовете ми стане султан, той има право да заколи братята си, с цел да запази спокойствието на империята".

Лесно и сигурно средство. Баязид II не закъснява да приложи завета на баща си и след дълги гонения умъртвява брат си Джем Баязид. Зловещата сянка на този закон витае над султанските дворци до самата гибел на Османската империя и става причина за стотици клане и нощи на ужаса.

Шестнадесети век бележи върха в могъществото на империята. В устремния си ход тя е поробила 22 държави и се е разпространяла на три континента — Азия, Африка, Европа. Успехите по суша се съпровождат от успехи по море. Турският флот под командуването на Хайретин Барбароса нанася съкрушителен удар на венецианския флот на Андреа Дория при Превезе и става пълен господар на Средиземно море. С помощта на флота биват покорени Тунис и Алжир.

Войските на империята достигат стените на Виена. Германските и венецианските крале са записани в регистрите за данъкоплатци на султана. Европа вече съзнава заплахата на растящия колос и започва да се организира за съпротива. Появилите се нови производствени отношения й позволяват да устои на натиска и постепенно да измени съотношението на силите в своя полза.

Чувството за сила внушава на султан Явуз мисълта да бъде не само властелин, но и духовен глава на империята. Той заставя пленения в Египет потомък на багдатските халифи Мютевекил III да се откаже от халифата в негова полза. Церемониалният обряд се извършва в превърнатата в джамия църква Света София. Оттук нататък султаните са наместници и на пророка Мохамед. Светската и духовната власт се сливат.

Властвувалият 46 години султан Сюлейман Великолепни се замисля и за културата на империята. През негово време архитектурата, философията и поезията достигат зенита на разцвета си. Докато поетите Баки и Фузули създават изключителни поетически образци в духа на арабската и персийската литература, Мимар Синан построява своите архитектурни шедьоври.

Народът е изолиран от този процес. Той е само изпълнител на завоевателските прищевки на султани-

те. За верноподаниците на падишаха пищният живот в дворците е само фантастична приказка, която са слушали, която разказват, но никога не са виждали, освен в сънищата си. Народът твори свои песни, свое изкуство, тъй като поезията и песните на дворците са не само далечни по съдържание, но и неразбираеми за него. В народните песни има тъга, има мъка, има протест срещу неправдата, срещу деспотизма на пашите и бейовете. Този протест на оправданите съпровожда Османската империя през цялото й съществуване. От върхния шестнадесети век до нас са достигнали песните на народния поет и бунтар Пир Султан Абдал. Острието на неговата поезия е насочено срещу първопричината на народното тегло — султана. В едно от преданията за Пир Султан Абдал се казва, че той успял да вдигне на бунт голяма народна войска. Един ден съобщили на поета, че всесилният е изпратил десеторно по-голяма войска, за да накаже бунтовниците. Посъветвали го да разпръсне народа и сам да се скрие. „Цял живот се мъчих да вдигна народа — отвърнал той, — а сега, ако го разпусна, ще убия вярата му и после двеста години не можете го вдигна." Султанските войски разбили бунтовниците и обесили Пир Султан, но песните му не успели да погубят.

В 1683 година Кара Мустафа Паша за втори път обсажда Виена. Но сега Европа е силна. Тя се е измъкнала от раздробяващия, суетен феодализъм и се носи на крилете на мощната манифактура. Султанската армия е разгромена. Разбита е мечтата на империята да стигне сърцето на стария континент. Битката при вратите на Виена е началото на края, който идва с фатална неизбежност след два и половина века. По-нататъшната история на империята е бавно тлеене и догаряне, непрекъснато движение надолу. Има периоди на задържане, има проблясъци, но усилията на някой умен или волеви султан не са в състояние да спрат неумолимия ход.

Консерватизъм и инертност разяждат огромната империя. Тежката бюрократична система на султанския двор не е в състояние да я управлява и центробежните сили набират скорост. Абсолютизмът издига на престола слабограмотни, а понякога слабоумни и побъркани султани. Започва жестока надпревара — ту при-

дворните и периферията колят и възкачат угодни на тях султани, ту султаните назначават придворни или ги изпращат за назидание при аллаха. Има времена, когато в тия вакханалии се намесват дори властни натури от султанския харем.

В отдалечените краища на империята дръзки паши се обявяват за самовластни господари и се опълчват срещу абсолютизма. Доскорошната главна опора — еничарството, започва да подражава на висшестоящите касти, граби и безчинствува и се превръща в първостепенна опасност за стабилността на империята. Султан Махмуд II решава да изкорени злото и в един юнски ден на 1826 година Истанбул става свидетел на рядка по жестокостта си сцена. Комендантът на Проливите Ага Хюсеин Паша използува като претекст една масова проява на недисциплинираност на еничарите и ги напада неочаквано с редовен аскер. Падат двадесет хиляди еничарски глави. Империята е принудена да ликвидира една от гнилите устои, но не може да спре упадъка. Поробените народи от балканските страни един след друг се освобождават.

Разрухата и духовната деградация се преплитат. По време на гръцкото въстание на остров Крит един паша заповядва масови кланета на виновни и невинни гърци в европейската територия на империята. В предупредителното писмо до пашата обаче великият везир не му иска сметка за тия поголовни кланета, а само му напомня, че всеки убит християнин е един данъкоплатец по-малко.

Гибелното за съдбата на империята вътрешно сътресение има и външни причини. Със средновековни средства и манталитет османизмът се мъчи да запази цялостта си пред развихрящата се буржоазна Европа. Величините са несъразмерни, силите — неравностойни. Раздрусана отвътре, империята не може да се предпази от изострените външни апетити. Първо Франция, а по-късно и други европейски държави придобиват привилегията на свободна търговия в нея. Довчерашният колос отстъпва с капитулации. Капиталът първо превзема крепостта отвътре, за да подготви условията за бъдещите завоевания. В началото на века вече е нужен само формален повод. И той не закъснява. Съдбата на Османската империя е поставена на карта. В Босфо-

ра се веят знамената на корабите на страните от Антантата, а дулата на оръдията им са насочени към Високата порта. В Лондон и Париж се чертаят картите за разпределението на „болния човек". Въпросът е кой ще надделее в заграбването на лъвския пай.

Но един човек не споделя както предателската позиция на султанското правителство, така и намеренията на окупатора. Неговият хладен и дързък ум пресмята плюсовете и минусите, за да избере най-удобния момент за действие. Природата го е надарила с вътрешен плам, но и със съобразителност, с решителност и пресметлива въздържаност. Този човек е Мустафа Кемал. След победата на националноосвободителната борба признателният народ го нарича символично Ататюрк — баща на турците.

Мустафа Кемал — юношество и възмъжаване

1

Кръвопреливането е в традициите на Османската империя. От време на време в покварения организъм на султанската дворцова йерархия се впръскват жизнени сокове от периферията. Отдалечените краища на огромната държава не служат само за изгнание на размирни глави. Често оттам идват хората, които чертаят нейните съдбини. В годините на упадъка, след като векове периферията добросъвестно изпълнява ролята на отдушник, тя започва да разсъждава, да роптае и да се готви за решително кръвопреливане.

Солун е най-главоболният център за двореца. Големият румелийски град живее двойнствен живот. Той е важна твърдина на империята, но прозорците му са обърнати към Европа. В него резонират вълненията и страстите на стария континент и първо тук достига духът на обновлението. От Солун идва последното голямо кръвопреливане — младотурският преврат, който събужда напразни надежди. Това закъсняло ехо на минали амбиции за слава и величие, което разклаща абсолютната власт на султана, все пак звучи като логична последица от развитието на събитията — буржоазна Европа впръсква от семената си и в турската почва. Но едва ли някой в Истанбул е подозирал, че Солун ще даде човека с еретичната мисъл да бъде премахната султанската институция и османският манталитет. За умовете на привързаната към традициите империя тази идея е абсурдна, непонятна и равна на богохулство. Още по-малко са предполагали такова нещо Али Ръза и Зюбейде ханъм, родителите на Мустафа Кемал. Те са обхванати от съвсем други вълнения и мисли, очаквайки раждането на бъдещия син.

Положението на мъжа в мюсюлманското семейство не позволява на Али Ръза външен изблик на чув-

ства. Престорено то му спокойствие обаче издава вълнение, което има особени причини. Първите три деца на Али Ръза умират едно след друго и за този гражданин на империята мисълта за продължението на рода е мъчителна. Нима ще си отиде от този свят, без да остави своя образ на земята? Сега Али Ръза сякаш смътно долавя, че мечтата му предстои да се осъществи и се подготвя за важното събитие според възможностите си. Напуска службата си на митнически чиновник и се залавя с търговия на дърва. Непригодността му да търгува, както и някои случайности попречват да спечели голямо богатство, но все пак успява да построи собствена къща. Тук се премества семейството в очакване на наследника.

Надвечер Али Ръза с нетърпение очаква слънцето да наклони на запад, пуска кепенците на дюкяна и забързва към розовата къща на два ката. Той прекосява солунската покрита чаршия, без да се отбие на приказка при познати, преминава по улица Митхат паша, улисан в мисли, и при училището Исляхане неусетно свива по калдъръмените тесни улички на махала Субашъ.

По това време Зюбейде повдига леко пердето на прозореца откъм улицата и се взира надолу в очакване на мъжа си. За жените от мюсюлманския квартал тези минути са истински разкош в скуката и еднообразието на живота между стените на дома. На залез слънце, след работа се източва целият мъжки свят на квартала и за жените това е единичката възможност да го разглеждат без стеснение. Макар всичко да се повтаря всеки ден, най-малката промяна е истинско разнообразие. Любопитството на Зюбейде иде и от друго. Нейното женско чувство и наблюдателност откриват в забързаната походка на Али Ръза вълнение и това я изпълва с радостта на жена, в чиято утроба вече младенецът се обажда. Първите три деца тя ражда съвсем момиче, а сега в напълнялата си снага усеща зрелостта на двадесетте години. През деня наминават съседки да я видят и те не скриват възхищението си от разцъфтялата красота на младата жена. Останала сама в стаята, понякога Зюбейде разплита големия кок и пред огледалото златисторусите й коси се разпиляват по раменете. Да, тя наистина е вече жена. Одумките, че е двадесет

години по-млада от Али Ръза, тя посреща с насмешка. За набожната Зюбейде това е волята на аллаха, която приема със смирение и със засилилото се напоследък желание да възнагради добротата на Али Ръза със здраво дете.

Новината за родилата се мъжка рожба заварва Али Ръза в мъжката част на къщата. Няколко дни той не е ходил в дюкяна. От радост дори забравя да отбележи в някой домашен тефтер годината на раждането. И до днес тя е спорен въпрос за биографите на Ат ютюрк, но повечето са единодушни — била е 1881 година. За точната дата не може да става и дума. В Османската империя това е излишна подробност. По стар обичай, дядото Кърмъзъ Хафъз Ахмед извиква в ухото на бебето името му. Мустафа — такова е желанието на щастливия баща.

Бебето е безучастно към изблика на чувства около себе си. Спи кротко, не плаче и с нищо не подсказва бъдещия си упорит характер. Детските години на Мустафа също се отличават с кроткост. Буйните и необмислени постъпки не са по вкуса му, но трудно се сприятелява и предпочита да се усамотява. Заниманията и игрите на връстниците му не го задоволяват.

Юношеството и младежките години на Мустафа преминават в Солун и космополитният град оставя своя белег върху него. В края на миналия век и началото на настоящия Солун е истинско стълпотворение на национални и архитектурни стилове. Разположението му на кръстопът, голямото и удобно пристанище са причина градът да се разрасне в голям търговски център, който отдавна е прехвърлил условните рамки на някогашните византийски крепостни стени. Турската част в горния край на града с тесните улички и високите огради контрастира на модерните домове на европейците и широките булеварди край пристанището, където са разположени канторите на търговците-евреи. В центъра на града доминират гръцките махали със спретнати къщи, а в съседство с тях са кокетните сгради на посолствата. Навсякъде из града, наред с балканските, могат да се чуят и много европейски говори.

Солун е свидетел и участник в освободителните трусове в империята. Той е център на съпротива срещу реакционния султански абсолютизъм, който дър-

жи настрана империята от бързо развиваща се Европа. В него се пресичат интересите и на новите капиталистически сили.

Впечатлителното дете Мустафа попива кипежа на големия град. Бъдещите стъпки на Ататюрк издават влиянието на общобалканските и общочовешки моменти в диханието на този многонационален център.

За радост на родителите, детето е крехко, но здраво. То е взело будния ум и хладнокръвието на майката и освободения от излишна религиозност дух на бащата. Във външността му най-силно впечатление правят стоманеносивите очи и русата коса на майката, макар повече да прилича на баща си. В характера му доминира изключителната любознателност, превърнала се в страст да научи, да знае повече за света и хората. Ето защо Мустафа прави впечатление на по-голямо за годините си дете. На петгодишна възраст желанието му да отиде на училище е непреодолимо.

Едно утро пред дома на Али Ръза настъпва суетня. Пременен в бели дрехи и с препасана през рамото чанта, малкият Мустафа застава пред вратата в трепетно очакване. Зюбейде не помни да се е вълнувала толкова много. Мечтата на набожната жена е да види сина си в духовен сан. В това решение за бъдещето на сина й прозира и една по-особена причина. Духовният сан може да осигури на Мустафа сносно съществуване и ще го спаси от военна служба. Зюбейде немее пред мисълта, че единственият й син може да стане жертва в някоя от безбройните войни на султана. Но ето че отдолу по улицата се задава ходжата, а след него наредени по две децата от махленското духовно училище. Пред украсената със зеленина порта на дома на Али Ръза те спират и всички заедно прочитат молитва. След това Мустафа се покланя и целува поред ръка на баща си, на майка си и ходжата. Учениците посрещат с радостни възгласи новото приятелче, а наизлезлите пред вратите на околните къщи съседки бършат сълзи от умиление. Процесията продължава до джамията, където на пода на една гола стая Мустафа трябва да изучава словото на аллаха. Детето приема всичко с външно смирение. Всъщност Мустафа пристъпва прага на смирението, за да се срещне с живота и да започнат конфликтите му с него.

Но докато щастливата Зюбейде мислено преживява предстоящия път на сина си към духовния сан, бащата е на друго мнение. И в това той проявява неочаквана упоритост, която става повод за сериозно спречкване между съпрузите. Али Ръза съобщава на жена си, че би желал да види наследника си със солидно светско образование. Неуспешният стаж в търговията изглежда е създал у него чувство за реалност и практичност. Той обаче не иска да огорчи младата си жена. Затова детето първо е дадено в духовно училище, но след три дни Али Ръза повежда сина си към модерното училище в Солун на Шемси ефенди. Тази стъпка е една от най-достойните в скромния живот на Али Ръза. Но след толкова усилия и огорчения, на него не е съдено да види плодовете на упоритостта си. Скоро той умира.

Още в първите дни на ученето Мустафа проявява голямо прилежание в усвояването на уроците и неподозирана съпротива срещу някои мюсюлмански традиции. Той не може да понася да седи на пода с кръстосани крака и да пише на коленете си. В училището за децата на чужденците не е така. Учителят Емин ефенди едва се сдържа да не изгони непослушния ученик.

— Защо не седнеш? — пита той Мустафа един ден.

— Болят ме коленете.

Това е недопустимо своеволие за нормите на тогавашното училище. Така е учил самият учител, така са учили дедите му.

— Веднага да седнеш! — крещи ядосан той.

Мустафа не помръдва от мястото си, за голямо удоволствие на смаяните си съученици. Силна руменина се разлива по бялата кожа на лицето му. Детето процежда през зъби:

— Няма да седна!

Емин ефенди излиза от кожата си — това е истински бунт.

— Значи ти ми се противопоставяш, така ли?

Отговорът следва незабавно:

— Да, противопоставям се!

Останалите деца, сякаш чакали този отговор, също скачат на крака и заявяват, че ги болят коленете. Учителят е стъписан и бърза да заличи конфузното положение.

2

Оскъдните възможности за препитание принуждават овдовялата Зюбейде да прекъсне образованието на Мустафа, и заедно с малката си дъщеря Макбуле заминава при роднини в близкото село. Селото открива нов свят пред Мустафа и за известно време неговата любознателност е задоволена. Чичо му го тренира в смелост и безстрашие и детето посреща с интерес оригиналните му упражнения. Мустафа помага в полската работа, укрепва физически и това радва майката. Но Зюбейде с тревога наблюдава как всичко започва да доскучава на сина й. Селото със своя патриархален бит изчерпва бързо възможностите си за жадния за знания малчуган и той все по-често напомня на майка си за училището.

„На батко му беше скучно в село — спомня си Макбуле. — Той сам измисляше разни игри. Веднъж издълба дупка в земята и построи колиба. Вътре направи малко огнище. Имаше циганчета, които му помагаха. Един ден едно циганче на име Азиз взе стиска слама и влезе да разпали огнището. Но огънят пламна буйно и обхвана цялата колиба. Батко веднага ме измъкна навън. След това направи по-хубава колиба. Той ме настаняваше в нея, донасяше дини и ми даваше да ям. След това се залови да прави гълъбарници. Като му омръзна и това, той издяла от дърво тамбура, постави й жици и започна да свири. Така се развличахме . . .“[1]

Но баткото иска да учи. Зюбейде се чуди какво да предприеме и изпраща Мустафа в местното училище към гръцката църква. След няколко дни детето отказва да посещава църковно училище. Когато го изпращат да учи при местния ходжа, отговорът му е категоричен: „Аз в джамия няма да уча.“ Жената се вижда в чудо и решава да наеме частен учител за сина си, но и това обучение трае само три дни. Мустафа невъзмутимо заявява, че учителят е малограмотен. Прибягват до помощта на една образована съседка. Мустафа посещава уроците й известно време и изведнъж нов конфликт: „Аз не приемам да ме учи жена, искам да ходя на училище.“ Зюбейде няма

---

[1] Всички цитати и реплики в книгата са взети от документи и спомени на съвременници и сподвижници на Ататюрк — Бел. авт.

друг изход и го изпраща в Солун при роднини. Тук го записват в училище, но един учител набива Мустафа. Достойнството на чуствителното дете е накърнено и то напуска.

Тази поредица от неуспехи го насочва към военното училище — пътят, който му открива възможностите да извърши бъдещите си стъпки. Мустафа е вече дванадесетгодишен юноша с характер. Много качества го отличават в средата на връстниците му. Въпреки упоритостта и силното честолюбие, Мустафа е далеч от заядливостта и необмислените лудории, от дрязгите и личната разправа. Не се оплаква от никого и никой не се оплаква от него. Мустафа намира общ език както с по-малките от себе си, така и с по-големите. Но малцина могат да се похвалят, че са му приятели. Не обича да му се налагат, обожава дисциплината. С любопитство наблюдава игрите на връстниците си, ала рядко участвува в тях. Веднъж пред дома им негови приятели играят на прескочи кобила. Канят и него.

— Добре — отвръща Мустафа, но не мръдва от мястото си.

— Хайде, наведи се да те прескочим! — подканят го. Мустафа поклаща отрицателно глава:

— Аз няма да се наведа. Ако можете да ме прескочите прав, скачайте!

В онния години военните училища са най-добрият учебен институт в Османската империя. Освен това те стоят по-далеч от догмите на религията. Наред с военно изкуство в тях се изучават много от положителните науки — история, икономика, философия.

Желанието на Мустафа да влезе във военното училище става все по-силно. Тази отдавнашна мечта на детето издава личните му предпочитания и неговия вътрешен свят.

„В съседната къща до нас живееше един майор на име Кадри бей — разказва Ататюрк. — Синът му Ахмет учеше във военното училище и носеше военна униформа. Колкото пъти го видех, у мен се засилваше желанието да нося такава униформа. Освен това по улиците срещах офицери. Аз разбирах, че за да достигна до тяхното положение, трябва да уча във военното училище. По онова време мама се беше върнала в Солун. Разказах й за намерението си да вляза във военното училище. Тя се стра-

хуваше много от военната служба и се противопостави остро на желанието ми."

Препятствието е сериозно. Мустафа много уважава майка си, но веднъж взел решение, за нищо на света не би се върнал назад. В този труден момент юношата проявява едно качество, което през целия му живот играе голяма роля — съобразителност и тактичност. Скрито от майка си, Мустафа се подготвя за приемните изпити. С помощта на един роднина и на споменатия майор Кадри бей, той получава право да се яви на изпит. Изпитът е издържан с отличен и още там юношата привлича вниманието на комисията.

Пътят от военното училище до дома му се струва безкрайно дълъг. Вълнува го предстоящият разговор с майка му. Ето, той вече е пред вратата на стаята и я отваря. Зюбейде ханъм плете на миндера, а Макбуле приспива ушитата от плат кукла.

— Къде беше досега, синко? — пита Зюбейде ханъм, обезпокоена от продължителното отсъствие на сина си.

— В училището бях.

— В какво училище?

Безпокойството на Зюбейде ханъм се сменя с учудване. Но тя трябва да чуе най-нежелания отговор.

— Във военната прогимназия . .

Мустафа е вперил поглед в майка си и следи внимателно изражението на лицето ѝ. Сега се решава всичко.

— Какво прави там, синко?

— Явих се на изпит.

— Изпит ли?

Зюбейде ханъм ахва от изумление. Такова нещо никога не е очаквала.

— Да, приемен изпит — отвръща твърдо Мустафа и бърза да потуши в зародиш появилото се в очите ѝ ядно пламъче. Напрегнал цялата си воля и красноречие, той разказва колко успешно е издържал изпита и как един от преподавателите се просълзил и излязъл в коридора да го поздрави. Казал му, че ще стане добър офицер и ще бъде полезен на народа си.

После спира задъхан и чака присъдата. Очите на майката плуват във влага. Но Зюбейде ханъм е непреклонна. Душата ѝ плаче при мисълта, че едничкият ѝ син може да се затрие по бойните полета на империята. Да се

съгласи, значи да се прости с мисълта, че ще живее близо до него. Тя не е имала щастлива младост, няма ли поне право да се радва на старини. Зюбейде ханъм се е убедила, че Мустафа няма да стане духовник, но поне като баща си да захване някаква търговия. Да си живеят мирно и щастливо.

Мустафа чувствува, че трябва да направи нещо, и то още сега. Нещо силно, което да надвие упорството на майката. За да го приемат във военното училище, Зюбейде ханъм трябва да подпише документ, че е съгласна. Сега, след отличния изпит, мисълта, че няма да влезе във военното училище, е непоносима. В главата му блесва една идея.

— Майко, спомняш ли си какво ми е подарил татко, когато съм се родил?

Майката забавя отговора. Неочакваният въпрос я смущава. После произнася тихо:

— Една сабя.

— Ти къде постави сабята тогава?

— Над люлката ти.

Мустафа вече предчувствува победата и целият трепери.

— Значи желанието на татко е било да стана военен . . . Аз съм се родил за военен и войник ще умра!

Зюбейде ханъм е разчувствувана, волята ѝ е прекършена. Тя трябва да отстъпи пред волята на сина си.

— Аллах да ти помага, синко, дано успееш! И както ти е казал оня офицер на изпитите, дано бъдеш полезен на народа си!

Мустафа целува ръката на майка си. Мирът е възстановен. Умната Зюбейде ханъм е чужда на излишна сантименталност. Сякаш забравила всичко, от този момент тя се грижи да създаде удобство на детето да учи. Често наднича в стаята му, с трогателна нежност увива около лампата синя хартия, за да не му отслабне зрението.

Редът и дисциплината във военната прогимназия, сериозността на учебните занимания допадат много на Мустафа. Той е старателен и безупречен. Това му спечелва любовта на преподавателите. Капитан Мустафа често го оставя да го замества в часовете по математика, защото ученикът с лекота решава задачите за по-горните

класове. Един ден той се обръща към Мустафа и пред целия клас:

— Синко, твоето име е Мустафа, както и моето. Повече не бива така, трябва да измислим друго, за да се различаваме. Отсега нататък ти ще се наричаш Мустафа Кемал.

Новото име има смисъл на зрелост, на съвършенство. Преподавателят сигурно е имал предвид качествата на ученика, когато е избирал името, но едва ли е подозирал, че бъдещите дела на възпитаника му още повече ще подхождат на неговия смисъл.

Във военната прогимназия преподавателите-офицери са хора, прекарали дълги години в частите. Те са очевидци на разрухата на империята и съзнателно или несъзнателно посвещават учениците си в тази истина. Възпитават ги в любов към отечеството — една забранена в империята дума, чийто прокламатор, поетът Намък Кемал, е лежал в затвора. Всичко това прави силно впечатление на Мустафа Кемал и още тук фантазията на юношата чертае първите мъгляви стъпки в бъдещето.

— Ще видите какъв ще стана . . . — често се заканва той.

Военната прогимназия е завършена с отличие. Дошлият специално за изпитите генералщабен офицер Хасан бей е възхитен от отговорите на юношата.

— Синко, в кое средно военно училище искаш да продължиш? — пита го Хасан бей.

Мустафа Кемал отдавна е взел решение:

— В Кулели в Истанбул.

— Не, синко, ако ме послушаш, аз ти препоръчвам училището в Битоля. Там най-добре ще те подготвят.

За Мустафа Кемал подготовката стои над всичко и той променя решението си.

3

Битоля е голям военен център на империята. Хубавият град се опитва да подражава на Солун в многообразието на ежедневието си и е непосредствен свидетел на остри сблъсъци. В атмосферата на Битоля с особена сила тегне загрижеността на турската интелиген-

ция и особено на офицерството за бъдещето на империята. Тук мислите за греховете и неспособността на централната власт не звучат толкова еретично.

Битолското военно училище, в което постъпва Мустафа Кемал, има строги традиции. Тук наказанието бой с пръчки е нещо обикновено. Младият кадет отново е отличен ученик. Математиката все така му е любим предмет, а френският език му носи затруднения. Затова още при първата годишна ваканция в Солун той се записва в курсовете на местното френско училище, за да преодолее изоставането и неприятните забележки на преподавателите.

В училището Мустафа Кемал се сприятелява с Помер Наджи. Бъдещият трибун на младотурското движение го пленява с разпалеността си и с любовта си към поезията, с познанията си върху литературата. Поезията и любовта към отечеството — това са неизменните теми в разговорите на двамата. Веднъж Наджи иска от Мустафа Кемал книги за четене, но не харесва нито една. На свой ред той му предоставя своите книги и Мустафа Кемал за първи път има възможност системно да се запознае с големите имена на турската литература. Те го увличат, защото му показват живота от една непоздозирана досега страна. За известно време Мустафа Кемал е пленен от този нов свят и сам опитва да пише стихове, да се упражнява в ораторско изкуство.

„Тогава за първи път разбрах какво е истинска литература. Голяма част от времето си посвещавах на нея. Поезията силно ме привличаше“ — признава той.

Един ден преподавателят по риторика го извиква в стаята си и го съветва:

— Синко, откажи се от поезията и насочи усилията си към военните дисциплини.

Добронамерен съвет ли е това? Дали преподавателят е виждал слабите плодове на едно временно увлечение, или е предчувствувал военния талант на младежа? Мустафа Кемал се замисля върху думите му и се връща към уроците. .

В 1897 година гръцкото население на остров Крит въстава. През тия дни улиците на Битоля предлагат интересни зрелища за възпитаниците на военното училище. Те са претъпкани с народ и доброволци. Тъ-

пани и зурли огласят града денонощно. Младежи със знамена манифестират и приканват турското население към мобилизационните пунктове. В свободните часове Мустафа Кемал и Йомер Наджи сноват между централния площад и гарата, с вълнение наблюдават заминаващите доброволци. Един ден Мустафа Кемал забелязва нещо особено и дърпа приятеля си натам. Група дервиши с широкополи дрехи и островърхи калпаци също са дошли да дадат своята дан в общото настроение. Те свирят на своите инструменти и надават пронизителни викове, унесени в екстаз. Около тях екзалтирана тълпа се опитва да им подражава и крещи неистово.

— Отвратително, нали? — шепне Мустафа Кемал на ухото на Йомер Наджи и не желае повече да седят тук.

Вечерта в леглото Мустафа Кемал мисли за войната и младежката му фантазия рисува героични картини, разпалва желанието му и той да вземе участие в нея.

— И ние трябва да направим нещо — споделя той с Йомер Наджи.

— Днес не... Но утре може би ще успеем.

Отговорът е твърде колеблив, за да задоволи конкретните намерения на Мустафа Кемал. Но комисията, която записва доброволците на площада, връща възпитаниците на военното училище. На следващата нощ Мустафа Кемал се измъква с един друг приятел през оградата на училището и тръгват на юг. След дълъг път, капнали от умора, те почукват на вратата на първата къща в едно село. В тъмното се показва жена и пита кои са.

— Бихте ли подслонили гости? — отвръща Мустафа Кемал.

Жената стои известно време така, озадачена от гласа на неканения гост, после бързо влиза вътре и след малко се връща със запалена лампа.

— Мустафа, какво търсиш тук? — възкликва тя, осветила лицата на гостите. Тази жена е българка. Тя със семейството си е живяла дълги години в Солун, била е тяхна съседка и близка приятелка на Зюбейде ханъм.

— За къде сте се запътили, синко? — пита тя Мустафа Кемал, след като ги въвежда вътре.

— За фронта, ще воюваме срещу гърците! — отвръща той разпалено.

— Та ти си още ученик, синко. Преди всичко трябва да мислиш за ученето . . .

Жената дълго го увещава, обяснява му, че за всяко нещо има време, а на неговите години човек трябва да учи. Когато лягат, сънят бяга от очите на Мустафа Кемал. Той мисли върху думите на някогашната тяхна съседка. Сякаш не съседката, а майка му е говорила. На утрото Мустафа Кемал и приятелят му поемат обратния път.

Знанията, които дава военното училище, не могат да задоволят Мустафа Кемал. Споровете и книгите стават любимото му занимание. През тия години той се сприятелява отблизо с Али Фетхи. Този изискан и възпитан младеж, който владее отлично френски език, му предоставя богатата си сбирка от книги. Пред Мустафа Кемал се открива нов прозорец — Волтер, Русо, Монтескьо. По цели нощи не се откъсва от големите френски мислители. Двамата с Али Фетхи често спорят, търсят отговор на многото въпроси от обкръжаващия ги живот.

Приятелите са вече цяла компания, която има общи теми. Когато са в отпуск в Солун, обичат да посещават гръцките увеселителни заведения „Юнион“, „Кристал“, „Олимпос“. Тук срещу една поръчана бира поднасят богат избор мезета и това допада много на младежите, които често пребъркват джобовете си за последните стотинки. А когато решат да посетят по-скъпо заведение, предпочитат да си купят мезето от уличния продавач на кестени. В такива случаи Йомер Наджи не пропуска да издекламира:

„Какво друго е животът, ако не печен кестен?“

Приятелите във всичко се стремят да живеят по европейски. Учителят по френски във военното училище ги е научил на модерни танци и вечер те бързат към заведенията в крайните квартали, където могат да опитат щастието си и да потанцуват с момиче. Русокосият Мустафа Кемал е повече харесван, отколкото сам харесва. Към това време се отнася и първото му любовно приключение. Той се влюбва в една девойка от съседско гръцко семейство. Когато ваканцията в Солун свършва и трябва да се върне в Битоля, двамата решават

да заминат заедно. Майка му го увещава да се откаже, но не успява да го склони. Тогава чичо му с хитрост предотвратява замисленото.

Извън компанията на близките си приятели Мустафа Кемал е все същият самовглъбен и мълчалив младеж, който предпочита да слуша, отколкото да говори. И ако в моменти на настроение подхвърля: „За мен един ден ще се говори", това показва, че виното е започнало да кипи, а за да ферментира и се уталожи, е нужно време.

4

Най-после Истанбул. Мустафа Кемал е приет в редовното военно училище. Очакването, че тук ще намери нещо повече, се оправдава. Неговата търсеща и претрупана с въпроси мисъл чувствува по-голям простор и възможности в големия град, където се пресичат Изтокът и Западът.

Годините във военното училище и след това — във военната академия, са изпълнени с тревожни размишления за Мустафа Кемал. Парещото желание да направи нещо голямо се уплита в лабиринта на деспотичния режим на султан Абдул Хамид. Къде трябва да се търси изходът? Какво и как да се направи? Младият човек напряга мисълта си да прозре истината, да намери отговор. По цели нощи сънят бяга от него. Понякога в просъница като че ли смътно долавя нишките на търсеното и призори се унася в щастлив сън, за да констатира на утрото, че все още е в подножието на планината.

Приятелите му се учудват на странното състояние, на мълчаливата напрегнатост, която постоянно е изписана на смръщеното му лице. Сутрин дежурният офицер едва успява да го събуди. Обезпокоени, приятелите го разпитват:

— Защо сутрин не могат да те събудят? Какво ти е?

— Вярно, не могат — бърза да отговори Мустафа Кемал, за да се измъкне от други обяснения. Понякога въпросите са настойчиви и той е принуден да направи полупризнание.

— Приятели, когато легнем, аз не мога да заспя спокойно като вас. До разсъмване не мога да мигна.

Защо не може да мигне и какво мисли през това време, той предпочита да мълчи. В тираничната атмосфера на султан Абдул Хамид стените имат уши и свободно изявената мисъл е равносилна на смърт.

Никой не може да обвини Мустафа Кемал в незаинтересованост към преподаваните предмети. Този полусънен кадет, който изглежда унесен и дезинтересиран по време на лекции, след това задава такива въпроси, които затрудняват преподавателите. След лекцията по водене на четнически действия той моли преподавателя да постави задача във връзка с темата, в която обект на четническите действия да бъде империята. Наред с изненадата, преподавателят е удовлетворен от проявения интерес. На следващия ден задачата е поставена — в анадолската част на страната са избухнали размирици срещу централната власт в Истанбул. Иска се отговор на въпросите: защо е избухнало въстанието, докъде може да се разрастне и как силите на централната власт могат да го потушат?

Сега ролите се разменят. Много от съвипускниците му недоволствуват от тези въпроси, а от лицето на Мустафа Кемал изчезва сянката на недоспиването. Умът му работи трескаво. Неговите отговори са най-точни и обосновани.

Чиста случайност ли е това? След седемнадесет години същият този човек ще отиде в Анадола, за да го поведе срещу султана и империалистическия окупатор. Историците и биографите са открили много такива съвпадения в живота на Ататюрк. В случая преднамереността би звучала пресилено. Трябва да минат много години на съзряване, а и развитието на събитията трябва да предостави подходяща възможност на бъдещия воин, за да изпълни мисията си. Но отсега нататък всяка мисъл, всяка стъпка на Мустафа Кемал е насочена към решителното действие.

Пътят към истините на живота не е лек. В Истанбул Мустафа Кемал идва с книгите на френските мислители и патриотичните стихове на Намък Кемал. Тук вниква по-добре в тяхната същност, те му стават настолни книги. Мустафа Кемал изучава Великата френска революция и чете много за Наполеон. Възхищение-

то му от Бонапарт съжителствува с критични оценки за много от действията му. Чете издаваните в Истанбул френски вестници, превежда стихове и ги изпраща на турски списания. Организира и участвува в състезания по ораторско изкуство. Цензурата на Абдул Хамид подсилва любопитството му към забранената литература. Дворецът не подозира, че забраната и насилието раждат обратно желание. И като ирония на съдбата, тези настроения са особено силни сред кадетите на военното училище, което подготвя пазителите на султанския ред.

В първите месеци Истанбул зашеметява младия човек. Огромният град го покорява и дълго време Мустафа Кемал живее с магията на откритията си. Средновековната гледка на тесните улички, забулените жени, високите зидове и гората от минарета в мюсюлманската част на града не го привличат. Те са му познати до втръсване. Любопитството го води към другата, новата и процъфтяваща част на Истанбул, разпростряла се на север от Златния рог. Хубавите сгради с широки прозорци и просторни градини, театрите и увеселителните заведения, магазините с европейски стоки и момичетата без фереджета в квартал Пера се правят на младия човек.

Истанбул живее под знака на новия квартал и провинциалното любопитство на Мустафа Кемал го тегли нататък с непреодолима сила. Той е само на осемнадесет години, изпълнен с желания и страсти, които най-добре удовлетворява истанбулска Европа. Тук той намира Али Фуад. Новият приятел е по-малък от него, но на Мустафа Кемал импонират възпитанието и познанията на този син на запасен генерал. При това Али Фуад познава всяко кътче на града, в чийто потайности иска да надникне Мустафа Кемал. Двамата кроят планове откъде да започнат. Запасният генерал разбира настроенията на младите и се опитва да ги насочва. Той ги съветва да начертаят план на Истанбул от лични наблюдения и тази тема ги занимава цяло лято. Парите им не винаги достигат, но те са редовно в нощните увеселителни заведения. Възрастта на оптимизма иска да вкуси от всичко. Веднъж двамата решават да прекарат една нощ на остров Бююкада. Скъпите хотели са недостъпни, но затова пък могат да опънат палат-

ка под боровите дървета на самия бряг, да запалят огън и с часове да се вслушват в звуците на нощта. Да споделят мечтите си и любовните увлечения. Али Фуад е купил шише ракия. Тази нощ Мустафа Кемал за първи път вкусва от това питие и за съжаление му харесва. Мустафа Кемал разказва на Али Фуад за военното училище в Битоля, рецитира стихове от Намък Кемал. На свой ред Али Фуад също рецитира.

— Фуад — почти шепне Мустафа Кемал, вперил поглед в огъня .— Ако аз бях така настойчив в поезията и рисуването, както в математиката, нямаше да стоя затворен между четирите стени на училището. През лунните нощи щях да бягам от училището и щях да идвам тук да пиша стихове. А сутрин на зазоряване бих рисувал.

Какво е това? Неудовлетворена мечта? Не бива да забравяме, че младежите са пили ракия и са на прага на живота. Досегашното развитие на Мустафа Кемал отговаря напълно на вътрешното му желание, но емоционалната и силна натура не може да се задоволи с едно нещо, не може да живее с ограничени цели.

В такова настроение преминава почти цялата година. Когато наближават изпитите, Мустафа Кемал се стряска. В него заговорва другата страст. Чете денонощно и преминава в следващия клас. До края на военното училище той е неизменно отличник. Пък и познатият вече Истанбул не го примамва така силно. По традиция най-добрите випускници трябва да бъдат подготвени за отговорни постове, затова младият лейтенант не е изпратен на служба в частите, а във военната академия.

От първия конфликт със Зюбейде ханъм, когато иска да влезе във военното училище, до получаването на офицерско звание са минали девет години. Първата мисъл на новопроизведения офицер е да зарадва майка си. Една снимка, направена на фона на неизменното кадифено перде на един истанбулски фотограф от началото на века, зафиксирва строен лейтенант с малко напрегната стойка и всичките възможни еполети, кордони, лъскави копчета. И едно писмо, в което полулегналият млад човек търси подходящи фрази да зарадва родителите си, но не може да скрие гордостта, че е постигнал първата си мечта.

Във военната академия Мустафа Кемал е вече с по-определени възгледи. Извън учебните занимания, той и

приятелите му горещо обсъждат проблемите и състоянието на империята. Сред кръг от съмишленици той чете статии от френски вестници или инкриминирани издания на забягнали в чужбина противници на режима на Абдул Хамид. Често пъти те се затварят в някоя стая и той разпалено говори:

— ... Историята свидетелствува, че революциите първо се появяват като идеи и едва след това се усвояват от народа. Погледнете довчерашните ни вилаети... България има един Иван Вазов. Този национален поет със стиховете си зовеше народа към свобода и спасение от нищетата. Големият поет, който е влюбен в своя народ и неговата история, за късо време бе възприет от народа, който рецитира наизуст неговите стихове. Българите, които 500 години бяха откъснати от света и аргатуваха на турците, постигнаха днешното си положение, следвайки възпетия от него път .. Сърбите имат един сляп поет на име Филип Вишнич. Този народен поет подбуждаше сред сърбите националните чувства, сееше идеите за независимост... Гръцкият народен поет Константин Ригас със своите стихове призоваваше народа си в остров Крит към борба за независимост... И унгарският национален поет Петьофи, въпреки трудностите, не се отказа да призовава народа си към свобода... Сега по-добре чувствуваме как все по-силно се тресат устоите на Османската империя. Начело на армията ни стоят неспособни командири, а Абдул Хамид няма понятие от европейската политика. Има офицери, които не са получавали заплата месеци наред, в армията не се води обучение на войниците. Падишахът си гледа кефа в двореца. Трудно е да се запази една държава, начело на която стои такъв властелин...

По негово предложение няколко души започват издаването на нелегален вестник, който да запознава възпитаниците на академията със забранените проблеми, които ги вълнуват. Той е организаторът, той е и авторът на повечето статии. Вестникът се преписва в десетина екземпляра, за да се ограничи възможността да попадне в ръцете на ръководството на академията. Предава се от ръка на ръка и се следи с голям интерес. Но един от хилядите шпиони на двореца успява да се добере до вестника. Началникът на академията Ръза паша е извикан на обяснение. Опитният човек отрича всичко.

Това е най-лесният начин да запази репутацията на академията и кариерата си. Новината, че са издадени, не смущава Мустафа Кемал и вестникът продължава да излиза.

Един ден, когато са се затворили в една отдалечена аудитория и подготвят поредния брой, неочаквано влиза Ръза паша. Няма никаква възможност да се скрият материалите. Началникът на академията отива при Мустафа Кемал, взема една статия и започва да чете.

„Сигурно ще ме арестуват, а после... После могат да ме изключат — мисли Мустафа Кемал и стиснал зъби гледа двамата офицери, които стоят зад началника и чакат разпорежданията му. — Трябва да бъда твърд."

Ръза паша оглежда изпънатия като струна Мустафа Кемал и гневът му постепенно се превръща в учудване. Не, във възхищение. В гълъбовосините очи на този млад човек, който знае много добре какво го очаква, няма страх, няма разкаяние, нито дори молба за прошка. Те го гледат открито, сякаш искат да кажат: истината е пред вас, сега има думата вашата съвест. И тя изглежда заговорва. Ръза паша, все така смръщен, произнася присъдата си, която ще зарадва всички и дни наред се коментира по коридорите и класните стаи:

— Занимавате се с неща, които нямат нищо общо с преподавания материал. — После се обръща към офицерите зад себе си: — Да се накажат с една седмица без право на отпуск!

На какво се дължи това снизхождение? Или Ръза паша е погледнал с пренебрежение на това, което групата върши, или скрито е изповядвал идеите на мнозина свои колеги, които са мразели Абдул Химид.

В началото на 1905 година Мустафа Кемал завършва военната академия пети по успех със звание капитан. Младият човек възнамерява да отиде при родителите си в Солун, преди да замине за частта, в която е назначен. Но последвалите събития объркват плановете му. В очакване да получат назначение, Мустафа Кемал и приятелят му Исмаил Хакъ наемат квартира в града. След толкова години военно учение желанието за по-голяма свобода е особено силно. В квартирата често се събират близки приятели и споделят плановете си за бъдещето.

Но ако преди години началникът на военната академия е потулил въпроса за нелегалния вестник, шпионската организация на двореца не е спокойна. Тя изпраща подставено лице, което научава за разговорите в квартирата и донася. За двореца вече няма съмнение, че има работа с опасни хора. Мустафа Кемал и другарите му са арестувани и хвърлени в затвора. Следват безкрайни разпити. Не всичко може да се отрече. И тук отново се появява началникът на военната академия Ръза паша. Той упорито настоява, че постъпката на арестуваните е младежко увлечение, на което не бива да се гледа със сериозно око. След много колебания, арестуваните са освободени, но вместо очакваното назначение в Солун и Одрин, те биват изпратени в отдалечени от столицата райони. Мустафа Кемал е назначен в пета армия в Дамаск.

5

Според някои биографи на Мустафа Кемал, когато той научил, че е назначен в един от затънтените краища на империята, възкликнал:

— Добре, ние пък ще отидем в тая пустиня и ще изградим там нова държава.

Едва ли това иронично подмятане е израз на конкретни планове. По-скоро то подсказва оформянето на едно бъдещо намерение. Дългогодишното учение във военните училища и академията е завършило. Мустафа Кемал търпеливо е понасял всичко, защото е получавал нещо, което ще му е необходимо в осъществяването на бъдещите намерения. Сега той е свободен от условните ограничения на училищната скамейка, постигнал е известно обществено положение. Време е да се действува.

— Целият въпрос е да измъкнем една турска държава от рухващата империя — обяснява той пред група приятели още в Бейрут, на път за Дамаск.

Мустфа Кемал и приятелят му Мюфит са назначени в един и същи полк. Отношението на командването към тях е пренебрежително, третират ги като стажанти. Намеренията на Мустафа Кемал да приложи наймодерните методи на обучение в своята рота срещат

мълчаливата съпротива на повечето офицери. Някои открито му се присмиват: какво ще им се перчи това генералщабно офицерче, което никога не е служило във войската.

Моралната разруха на империята се чувствува особено силно тук, в периферията. В ежедневието на войсковите поделения произволът и грабежът на местното население е нещо нормално. Един ден Мюфит дотичва запъхтян и съобщава на Мустафа Кемал, че тази нощ поделенията им заминават на учения.

— Как е възможно, на мен нищо не са ми казали! — подскача като ужилен Мустафа Кемал. След малко двамата са при командира на полка и искат обяснения.

— Вие сте само стажанти в полка. Днес ротите ви ще се командуват от истинските им командири. Оставям ви в Дамаск — отговаря им той и не без ирония подмята: — Не се безпокойте, заплатите ще ви бъдат изплатени!

Последните думи вбесяват Мустафа Кемал. Той не може да преглътне такава обида и заедно с Мюфит се явяват незабавно при командира на дивизията. Но последният преценява постъпката им като „нахална и дръзка" и двамата почти биват изгонени.

— Ние обаче ще отидем, нали имаме коне! — не прекланя глава Мустафа Кемал. Мюфит е на същото мнение.

Един взводен командир, който храни добри чувства към тях, напразно се опитва да ги отклони от намеренията им.

— Тази работа е опасна, може да ви донесе големи неприятности — говори им той неопределено и това още повече разпалва амбициите на Мустафа Кемал. Той предчувствува, че в цялата работа има нещо, което крият от него.

По пътя отношението към двамата е много студено и дори враждебно. Не им дават палатка за пренощуване, лишават ги от храна. Приютява ги един ординарец. Следващите дни разкриват истината. Полковете са тръгнали не да потушават бунт на черкези, както гласи заповедта, а да грабят и плячкосват, да събират несъществуващи данъци, които впоследствие офицерите разпределят помежду си. След като двамата „стажанти" са станали свидетели на всичко, предлагат им част от плячка-

та, но Мустафа Кемал категорично отказва. Мюфит отива да се съветва с него.

— Мюфит, нима вече си взел? — гледа го той с укор.

— Не, не взех.

Мустафа Кемал обикаля нервно из стята, после застава пред Мюфит и го гледа право в очите:

— Мюфит, до тези хора ли искаш да се принизиш, или искаш да бъдеш човек на утрешния ден?

— Разбира се, човек на утрешния ден.

Утрешният ден! Тази мисъл вече го занимава сериозно. А на ония, които му предлагат дял от плячката, отговаря:

— Господа, аз съм изучавал аритметика, но от тези ваши сметки нищо не мога да разбера.

За мнозина от тези разпуснати и безсъвестни офицери Мустафа Кемал е опасен човек, когото с удоволствие биха премахнали от пътя си. Дочул, че могат да му устроят клопка, Мустафа става предпазлив. Временно е назначен в друг район и той приема. При едно учение в новата военна част, отряд друзи заема боен ред и следи действията им. Другите офицери настояват да открият огън по друзите, но Мустафа Кемал нарежда:

— Учението да продължи и никой да не стреля по тях. Аз ги познавам добре. Те са честни хора и не биха открили огън, ако ние не стреляме по тях.

Друзите са изненадани от неочакваното поведение на военните. Мустафа Кемал отива при тях, води приятелски разговор, след което те се оттеглят. Местният жандармерийски началник поздравява офицерите с „победата". Мустафа Кемал напразно обяснява, че друзите сами са се оттеглили. Жандармерийският началник настоява да се напише рапорт до султана.

— Аз не мога да участвувам в такава фалшификация. В случая няма победители, няма и победени. Но ако трябва да се каже истината, победата е на тяхна страна! — отказва Мустафа Кемал.

— Ти си неграмотен в тези работи! — мърмори ядосан жандармерийският началник. — Ти не си разбрал султана.

— Аз може да съм неграмотен, но султанът не бива да е неграмотен и трябва да разбере какво вършите.

След Солун и Истанбул животът в Дамаск е по-

тискащ. Градът живее своето мюсюлманско средновековие и е чужд и далечен на постиженията на цивилизацията. Животът тук започва с изгрева и завършва със залеза. В дългите и тягостни нощи Мустафа Кемал се измъчва от противоречиви мисли. Понякога не може да заспи, облича се и тръгва по улиците. На тротоарите пред къщите спят хора, увити в дрипи. „Нима това е живот — мисли той. — И още по-страшно, те не съзнават положението си. Религиозният фанатизъм и неграмотността им пречат да прогледнат. Империята има много външни врагове, но този вътрешен враг е не по-малко опасен."

При една разходка из тесните улички в търговската част на Дамаск случаят отвежда Мустафа Кемал и Мюфит пред магазинчето на доктор Мустафа Джантекин. Под това име се крие възпитаник на военноморското училище в Истанбул, заточен тук за революционните си идеи. Наблюдателността на Мустафа Кемал става причина взаимно да разкрият сходните си мисли. След няколко дни приятелите са на гости в дома на доктор Мустафа. Тема на разговора им е безизходицата, в която е изпаднала империята, и необходимостта от радикални мерки.

— Трябва да извършим поврат, необходима е революция! — почти декламира патетично доктор Мустафа.

— Трябва да се борим! Да умрем за свободата! — скача разпалено Мюфит.

Както винаги в такива моменти, Мустафа Кемал умее да потиска излишните си чувства.

— Въпросът е не да умрем, а да осъществим идеалите си — поправя ги той.

Една нощ в бедния дом на доктор Мустафа бъдещият лидер основава революционната организация „Отечество и свобода". Мустафа Кемал е разбрал, че словата, колкото и революционни да са те, не означават нищо — необходима е организация. Наименованието на организацията не е случайно съчетание на две понятия. В принципите на автора им те се обуславят взаимно. След години, на въпроса, защо е наименовал така организацията, той отговаря:

— Само свободните хора могат да бъдат полезни на отечеството си. Само те са в състояние да спасят и запазят родината . . . Страна, в която няма свобода, е

обречена на разруха и смърт. В основата на всеки прогрес лежи свободата . . .

Мустафа Кемал се възползува от служебното си положение и обикаля много градове в Сирия, организира ядки на „Отечество и свобода" в Бейрут, Яфа и Ерусалим. Но постигнатото не го задоволява. Сирия е твърде далеч от Истанбул. За да има успех един революционен акт в империята, неговият център трябва да бъде близо до столицата. Солун, Битоля — ето накъде трябва да насочи усилията си. Той решава да отиде там нелегално, без официално разрешение, каквото не биха му дали. Мустафа Кемал използува познанството си с някои офицери, които се наемат да прикриват отсъствието му. Тръгва за Солун през Египет и Гърция без документи. На пристанището в родния му град го посреща доверен приятел и формалностите са избягнати.

— Как посмя да дойдеш? Да не би да си извършил нещо против волята на султана? — посреща го майка му радостна и неспокойна.

— Не се безпокой, майко. Налагаше се да дойда. А колкото до султана, в близко време ще ти покажа какво представлява и той.

По съвета на близки приятели Мустафа Кемал иска от Истанбул разрешение за отпуск по болест, без да посочва от коя част е. Бюрократичната система на империята нищо не подозира и му разрешава четири месеца. Това вече е добре дошло. Междувременно Мустафа Кемал е събрал група доверени хора, предимно сред познатите си от военното училище, които образуват организации в Солун и Битоля. Участникът в учредителното събрание на организацията в Солун Хюсрев Къзълдсан си спомня следните думи от речта на Мустафа Кемал:

— Народът пъшка под тиранията и потисничеството. Една страна, в която няма свобода, е обречена на смърт и гибел. Свободата е майка на всеки прогрес. Днес историята поставя високи задачи пред чедата си. Аз основах една организация в Сирия. Започваме борба с абсолютизма. Дойдох и тук да създадем организация. Засега сме принудени да работим нелегално. От вас очаквам жертвоготовност. На тиранията можем да се противопоставим само с революция, затова ви приканвам на работа за сваляне на прогнилия режим . . .

Полагат клетва. И тук всичко е в духа на принци-

пите на Мустафа Кемал. Противно на традициите в Османската империя учредителите на организацията в Солун не се заклеват в името на офицерската си чест, поставили ръка на корана. Мустафа Кемал написва на един картон принципите на организацията, поставят върху него един пистолет и се заклеват във вярност.

— Това оръжие е вече свято. Скрийте го и един ден ще ми го дадете — заръчва той.

Много време минава, откакто Мустафа Кемал е напуснал частта си. В Истанбул вече пристигат донесения за неговата дейност и започва следствие. Той е предупреден и навреме се завръща в Дамаск. Дошлите на проверка биват заблудени. Внушават им, че Мустафа Кемал е верен на султана и дисциплиниран офицер. Не след дълго вместо наказание той бива преместен на служба в трета армия в Солун.

Това става през есента на изпълнената с напрегнати събития 1907 година. Солун кипи в предреволюционна треска. Трета армия е център на размирни течения и схващания. Група офицери и интелигенти, които не след дълго ще се появят на сцената на турската история под името младотурци, основават организацията „Единство и прогрес". Всъщност подобна организация е била създадена още през 1889 година, но дворецът арестува част от ръководителите ѝ, а останалите забягват в Европа.

Младотурците искат да ограничат абсолютната власт на султана чрез връщане на конституционния ред от 1876 година. Но в усилията си да модернизират империята техните погледи са обърнати назад, и в това е тяхната драма. Те са слепи и глухи към националноосвободителните борби на поробените от империята народи. Младотурците не се съобразяват с хода на историята, далеч са от поуките на XIX век. Те вървят с гръб напред, защото мечтата им е в миналото.

Когато Мустафа Кемал пристига отново в Солун на новото си назначение, събитията са чувствително напреднали. Приятелите му от „Отечество и свобода" са преминали в „Единство и прогрес". В атмосферата мирише на буря и той разбира, че трябва да отиде при тях в новата организация, вместо да се мъчи да възстанови своята. За момент трябва да пренебрегне принципите си, да стисне зъби и да положи клетва с ръка на корана и пред трима души, облечени с червени пелерини и с маска на

лицето. Този реквизит е взаимствуван от масонските ложи, които се посещават от мнозина ръководни деятели на „Единство и прогрес“. Но Мустафа Кемал е далеч от мисълта да се поддаде на потока на събитията. Напротив, неговото намерение е да подчини другите на своите принципи. Той използува всеки контакт с приятели и сподвижници от „Единство и прогрес“, за да им внуши своите идеи и намерения. С фанатична упоритост им обяснява, че мечтата за възраждане на Османската империя е празна илюзия.

През деня Мустафа Кемал е безупречен офицер, а вечерите прекарва в разгорещени спорове с приятели в познатите вече солунски заведения — „Олимпос“, „Юнион“, „Кристал“. Ръководителите на „Единство и прогрес“ предпочитат да не викат на заседанията си този неспокоен човек. Това дразни Мустафа Кемал и понякога той прекрачва границите на предпазливостта. Една вечер приятелите са се събрали в една от стаичките на горния етаж на ресторант „Олимпос“. Разговорът се води около освободителните движения в Иран и остров Крит, в които са се изявили големи водачи. В един момент Али Фетхи въздиша ядовито и гласно произнася мисълта, която може би в този момент занимава умовете на всички събеседници:

— Защо у нас не се появяват такива хора?

Приятелите се умълчават. Али Фетхи следи реакцията им по изражението на лицето. Мустафа Кемал е свил устни и гледа замислено пред себе си. Али Фетхи не се стърпява и се обръща към него:

— Знам какво мислиш. Защо аз да не съм такъв човек, си казваш.

Това е достатъчно, за да разпали огъня. Сините очи на Мустафа Кемал стават стоманеносиви.

— Да, така мисля. Защо да не бъде този човек Мустафа Кемал?

Някои от приятелите бързат да се измъкнат незабелязано от стаичката. Разговорът е неудобен. Те познават нрава на Мустафа Кемал, страхуват се да не наговори и други неща в тяхно присъствие. Опасенията им са основателни. Мустафа Кемал продължава още по-разпалено, гласът му кънти:

— Защо измежду нас да не излезе такъв човек?

Например ти или Али Фуад? Да, защо този човек да не бъде Мустафа Кемал?

Станчката почти се е изпразнила и са останали само тримата приятели. Али Фетхи се разкайва за изпуснатата реплика и неуспешно се опитва да промени темата на разговора. По негово предложение тръгват към „Юнион". Но и там темата е същата:

— Защо този човек да не бъде Мустафа Кемал?

Разговорът вече досажда на Али Фетхи и той мърмори:

— Много добре, хубаво говориш, но остави вече политиката и да се повеселим.

Но Мустафа Кемал няма такова намерение.

— Не, искам да разговаряме. Ние постоянно приказваме за революция, имаме толкова много организации и въпреки всичко това скланяме глава пред натиска на Истанбул, мълчим. А след това завиждаме на освободителните движения в Иран, в Гърция. Чувствуваме нужда от лидер, но всеки мълчи, когато казах, че аз мога да бъда водач. Дори ония, които се бият в гърдите, че са революционери, се измъкват страхливо. На какво прилича това? Не може така, незабавно да свикаме съвещание и да решим . . .

До сутринта разговорът продължава все около тази тема. По-скоро Али Фетхи и Али Фуад трябва да изслушат една уморителна лекция за методите на революционната борба и проблемите на империята, примесена със закани и обидни епитети по адрес на някои ръководни деятели на младотурците.

Друг път, когато е в добро разположение на духа, Мустафа Кемал полушеговито-полусериозно раздава правителствени постове. Около масата пак в „Олимпос" са насядали бъдещите му сподвижници — д-р Тевфик Рюштю Арас, Нури Джонкер, Салих Бозок, слушат го с интерес и приемат думите му като обичайна шега. У никого няма дори капка увереност, че шегата един ден може да стане действителност. Може би единствено Мустафа Кемал вярва на думите си.

— Ще оправя тази лоша политика посредством доктора — обръща се той към Тевфик Рюштю.

— Какво, какво? . . . Ти ли ще я оправиш? — поглежда го присмехулно Нури Джонкер.

— Да, ще назнача доктора за външен министър и на него ще предоставя тънкостите на дипломацията.

Нури Джонкер иска да влезе в духа на шегата и с престорена любезност отново пита:

— Значи ти ще назначиш доктора за външен министър, ами мен?

— Тебе може да те назнача за валия, или да те направя военен командир.

На свой ред Салих Бозок иска да узнае какво ще получи. Мустафа Кемал го гледа известно време замислено и решава:

— Салих, тебе ще направя мой адютант, за да бъдем винаги заедно.

Словоохотливият Нури Джонкер иска да продължи шегата и пита отново щедрия дарител на постове:

— Е, миличък, ти какъв ще станеш, щом раздаваш и на нас постове?

Мустафа Кемал се смее:

— Човек, който може да раздава постове.

Разговорите от този род се повтарят. Веднъж приятелят му Мюфит го пита какво ще направи най-напред, щом вземе властта. Мустафа Кемал отговаря, без да се замисли:

— Първата ми работа ще бъде да обеся за поука по улиците всички чалмалии софти, религиозните фанатици, които носят най-голяма отговорност за това състояние на държавата ни.

За ръководителите на „Единство и прогрес", до чиито уши достигат тези разговори, това са пиянски истории. Едни ги отминават с пренебрежителна усмивка, други ги порицават.

Към този период се отнася и началото на едно голямо съперничество между Мустафа Кемал и един от изтъкнатите ръководители на младотурското движение — Енвер. Съдбите на тези две силни натури за известен период ще се преплитат в най-новата история на Турция. Звездата на Енвер ще блесне с голяма сила пред самия залез на Османската империя и като фойерверк бързо ще изгасне. Бавно и упорито Мустафа Кемал ще се налага до победния край на делото си.

Енвер посреща поведението и изявленията на Мустафа Кемал с мълчание и страни от него. Привидно

е безразличен, но прави всичко възможно да обезличи и злепостави Мустафа Кемал. Още тогава Енвер се безпокои, макар да е централна фигура в младотурското движение. Не малка роля играят в техните отношения характерът и привичките на двамата. Набожният Енвер, който никога не е прекрачвал прага на нощно заведение, не може да понася бурния нощен живот на Мустафа Кемал.

Непредвидени събития ускоряват подготвяния от младотурците преврат. Султан Абдул Хамид, обезпокоен от донесенията на шпионите си, изпраща свои хора в Солун, за да неутрализират готвещия се преврат. Единият от пратениците му е убит, а вторият — подкупен. В това време майор Нияз, една войнствена личност, излиза с чета в планината. Последва го и майор Енвер. Подготовката не е достатъчно добра и в успеха на започнатото се съмняват и самите ръководители на „Единство и прогрес". Но тук си казват думата недоволството и разрухата в султанската империя. Изпратените срещу бунтовниците редовни войски се присъединяват към тях. Дворецът е принуден да капитулира. Хитрият Абдул Хамид незабавно обявява, че приема всички искания на младотурците, за да не ги допусне до властта. И успява. Нито един от младотурските ръководители не влиза в новото правителство.

Успехът предизвиква истинско опиянение сред младотурското движение. По улиците на Солун започва денонощно веселие. Населението посреща с музика и песни слезлите от планината. След десетилетия пълен абсолютизъм извършеното носи дълбоко облекчение. Енвер и Нияз са на върха на славата. Солунчани говорят за Енвер като за спасител. Улиците, витрините, вестниците са пълни с негови портрети. От балкона на казино „Олимпос" той обявява братство и равенство между всички национални общности в империята.

И докато улиците се огласят от френетичните викове на народа, който скандира „Да живее свободата!", в едно друго казино пред чаша бира неспокойният Мустафа Кемал вече пита:

— Добре, а после?

После? На този въпрос не е в състояние да отговори и самият Енвер. Младотурците нямат определена програма за по-нататъшни действия. Преди преврата Муста-

фа Кемал е предупреждавал младотурските ръководители за тази слабост. След извършеното той открито ги упреква, критикува неясните им позиции. А те нервничат, не могат да понасят повече нападките му. Един ден Енвер предупреждава близък приятел на Мустафа Кемал:

— Твърде далеч отива Мустафа Кемал!

За младотурците той е опасен човек, от когото трябва да се освободят. Поводът скоро е измислен. На Мустафа Кемал възлагат задачата да замине за Триполи в Либия, за да обуздае реакцията, която се съпротивлява на преврата. Смисълът на изпращането е ясен, но той не може да откаже, защото противниците му веднага биха използували случая, за да го дискредитират. Той заминава, успешно изпълнява мисията си и се завръща след няколко месеца.

— Ето ме, върнах се.

С тези думи той влиза в стаята, където заседава младотурското ръководство. Слисани, те бързат да открият в завърналия се някаква положителна за тях промяна, но с разочарование констатират, че в очите му блести същото непокорство и безкомпромисност.

Мустафа Кемал заварва твърде неспокойна политическата атмосфера в Солун. Противоречията сред младотурците подхранват амбициите на религиозната реакция, която е недоволна от извършеното. Последвалите събития потвърждават предвижданията на Мустафа Кемал. Абдул Хамид си дава вид, че стои настрана, разчитайки на религиозните чувства на народа. Противниците на преврата подстрекават войниците от първа армия, които арестуват мнозинството от офицерите си, и бунтът започва на 31 март 1909 година с шествие по улиците на Истанбул. Убити са няколко души. Екзалтираната тълпа крещи:

— Искаме шерната! Искаме шерната!

Съобщават на Абдул Хамид за случилото се, но старата лисица е предпазлива. Солун, гнездото на размирниците, не си е казал още думата. Той сменя само великия везир. Тълпата ликува, войниците стрелят безцелно във въздуха и до вечерта всичко утихва.

Съмненията на султана се оказват основателни. Солун наистина има намерение да каже решителната си дума. Младотурските ръководители се готвят да се намесят с оръжие. Набързо е сформирана войскова част, към

която се присъединяват и четници на Яне Сандански и Тодор Паница. Мустафа Кемал е началник-щаб на войсковата част и подготвя плана за действие. Той написва една прокламация до населението на Истанбул. Енвер, който междувременно е назначен за военен аташе в Берлин, пристига.

След слаба съпротива Истанбул е превзет. Надвечер на моста Галата увисват няколко тела. Това са главните подбудители на реакционния метеж. Сега обаче младотурците обръщат поглед към двореца Йълдъз, накъдето водят потайните нишки на метежа. Няколко драматични реплики отбелязват и свалянето на Абдул Хамид.

— Проклети да са от аллаха хората, които доведоха това нещастие! — крещи в безсилен гняв султанът, забравил царствеността си, но това не го спасява. И проклятията му едва ли са били чути от аллаха, тъй като няколко часа преди това парламентът е гласувал решение да му се откаже правото да бъде наместник на пророка. На Али Фетхи е възложено да го придружава до Солун, където Абдул Хамид е интерниран.

Възкачването на престола на новия султан е придружено с трагикомичен мизансцен. Мехмет Решат, малкият брат на бившия султан, трябва да заеме неговото място. Тридесет години той е живял като затворник в един дворец, във вечен страх за живота си. В отношенията с брат си очевидно жестокият Абдул Хамид се е ръководел от правилото — държи попа, да ти е мирно селото.

Извеждат боязливия и нежен Мехмет Решат от двореца-затвор. Качват го в специална лодка, за да прекосят Босфора и да го заведат на церемонията по коронясването. Точно в тоя момент обаче започват тържествените топовни изстрели. Бъдещият султан пребледнява като платно и уплашено се свива в единия ъгъл на лодката. Обясняват му, че това е в чест на неговото възкачване, но как може да е сигурен човекът — толкова коварни са пътищата към султанския престол! А в това време, както се полага при такива случаи, екзалтираната тълпа крещи: „Слава на султана!“

Контрапревратът дава повод и други офицери да изявят гласно съгласието си с Мустафа Кемал относно методите на младотурците. Оформя се една група, която

предизвиква сериозни съмнения сред ръководителите на „Единство и прогрес". Това са Али Фетхи, Хюсеин Рауф, Князъм Карабекир, Рефет, Али Фауд, Исмет и д-р Тевфик Рюштю. Тези хора ще бъдат близки сподвижници на бъдещия лидер в различните етапи на национално-освободителната борба. Особено подозрителен към тях е мнителният и себелюбив Енвер.

На свикания младотурски конгрес предложенията на Мустафа Кемал стават център на обсъжданията.

— Докато армията членува в организацията, няма да имаме нито армия, нито организация — говори той от трибуната на конгреса. — А и организация, която се опира само на армията, не може да пусне здрави корени сред народа. Който иска да остане в организацията, трябва да напусне армията.

Мустафа Кемал се противопоставя и на членството на някои младотурци в масонските ложи, настоява да се раздели светската от духовната власт. По първото предложение конгресът оживено дискутира и след допитване до армията, то бива прието. Това засилва омразата срещу Мустафа Кемал. Известни младотурски среди решават да го ликвидират. Двама от натоварените да го убият се отказват в последния момент. Мустафа Кемал е предизвестен от приятели за грозящата го опасност. Вечер, когато се завръща у дома си, той се движи по тъмните улички с пръст на спусъка на пистолета си. Една вечер забелязва, че някой го следи. На един завой ловко се прикрива в един вход и чака нападателя с изваден пистолет. Но дали от страх или от други подбуди, похитителят, роднина на Енвер, предпочита да отмине.

6

Правителството на младотурците решава да подобри подготовката на армията. Възобновяват се военните маневри, които преди години Абдул Хамид е забранил от страх да не бъдат използувани за удар срещу трона. За известно време Мустафа Кемал насочва цялото си внимание именно върху този проблем. Решението отговаря на стара негова идея — да постави обучението на армията на модерни начала. За целта той пре-

вежда две книги на германския генерал Лицман, които са отпечатани като приложение към пехотния устав.

Обявените големи военни маневри под командуването на началника на германската военна мисия в империята — маршал фон дер Голц, му предоставят нова възможност. Случаят е удобен да покаже на стария офицерски кадър колкото е негоден. Въпреки протеста на тия офицери, той подготвя свой план за маневрите и го представя на маршала. За обща изненада фон дер Голц одобрява плана и маневрите се провеждат по него. Това подсилва амбициите на Мустафа Кемал и той започва да се меси във всичко. Позволява си да дава съвети и да прави забележки на по-старшите от него офицери и това ги вбесява. За тези офицери, които живеят в постоянни интриги и съперничество, Мустафа Кемал е нахално хлапе, което трябва да бъде поставено на място. По тяхно внушение той е назначен за командир на пехотен полк. Надеждата им е, че „напереният теоретик" ще си счупи главата в практиката. Но тяхното съсгледство насочва камъните върху собствените им глави.

Още първия ден Мустафа Кемал внася новост. Той поздравява строения да го посрещне полк не с общоприетия арабски израз, а на турски. За кратко време подчинените се влюбват в този строг и взискателен, но умен и работлив комадир. След няколко месеца полкът е обявен за най-добър в корпуса. Все пак враговете му успяват — отдавна чаканото повишение не идва. Мустафа Кемал е депресиран. Една вечер той споделя мъката си с един приятел.

— Хакъ бей, аз ще се оттегля от армията. Ще отида някъде областен управител.

— Да не си си изгубил ума? Как е възможно това? В теб аз виждам един голям военачалник.

Думите на приятеля го ободряват. Скоро той е назначен за началник-щаб на една част, която под командуването на военния министър трябва да потуши въстание в Албания. Мустафа Кемал се проявява и тук като добър командир, но на вечерята в чест на победата той не може да се стърпи и в словото си се надсмива над преувеличените бойни успехи. След това обяснява на съседа си по маса, полковник фон Андертен, че турската армия трябва да защитава страната не само от противника, но и от духовната реакция.

Същата година Мустафа Кемал е включен в турската военна делегация, която взема участие във военни маневри във Франция. Тук той предпочита да мълчи и да слуша. Недоброто знание на френски език подсилва природната му стеснителност. Но веднъж, след като е изпил порядъчно количество алкохол, Мустафа Кемал предлага промени в плана на маневрите. Европейците посрещат това със снизходителни усмивки. По време на маневрите обаче неговото мнение се потвърждава. Един чуждестранен офицер не скрива възхищението си от проницателността му и го заговорва:

— Вие бяхте прав, когато предложихте изменението. Но защо носите тези смешни калпаци на главите си? Докато ги носите, никой няма да ви отдава нужното значение.

Похвалата ласкае Мустафа Кемал и в същото време забележката за калпаците предизвиква у него лоши асоциации, връща го към стари болки и терзания. Ето докъде е стигнал авторитетът на Османската армия. Тези мисли го занимават още по-силно, когато се завръща в Солун. Една вечер той заварва в казино „Юнион" компания познати, които разгорещено спорят върху проблемите на революцията и ролята на голямата личност. Всеки от присъствуващите мечтае да е такава личност.

— Като кого например? — подхвърля някой парливия въпрос.

— Искам да съм като майор Джемал — обажда се друг и разгорещява още повече спора.

Майор Джемал, заедно с Енвер и Талят, е един от ръководителите на младотурците. Той импонира на офицерите в Солун с качествата си на добър военен.

Всички очакват какво ще каже Мустафа Кемал, но като никога дотогава, той мълчи. Отправят му предизвикателства, но срещат само укорния му поглед.

„Не знам защо оная вечер не казах нищо, което да задоволи компанията. Но в себе си аз не споделях тяхното становище. Първо трябвало да станеш голям човек и след това да спасиш страната. И за това се сочат примери. Не се съмнявам, че мнението им за моето поведение е било лошо" — спомня си за този случай по-късно Мустафа Кемал.

Едва ли някакво чувство на страх е предизвикало мълчанието на Мустафа Кемал. Няколко дни по-късно

той се запътва за „Олимпос“ заедно с майор Джемал, който му посочва във вестника една статия без подпис и го пита за мнението му:

— Обикновена статия от обикновен автор — отговаря Мустафа Кемал.

— Ех, че го каза, аз съм авторът на статията.

— Прощавайте, но не знаех. Бих предпочел да не сте я писали — извинява се той и малко неочаквано за събеседника си добавя: — Джемал бей, не се поддавайте на слабостта да се харесвате по този начин на не дотам умни хора. Това няма никаква стойност... Защото у нас има хора , които не са се сблъсквали с действителността. Да си голям човек, значи никого да не подлъгваш, да се ръководиш от истински идеали и да вървиш неотклонно към целта. Всеки може да ти бъде противник, да се стреми да те отклони от начертания път. Но ти трябва твърдо да отстояваш и да преодоляваш препятствията. Няма да се мислиш за голям човек, а напротив, ще смяташ че си обикновен, слаб, едно нищо. И когато те наричат голям, ти ще им се присмиваш...

Тази изповед е огледало на вътрешния свят на Мустафа Кемал, на неговите мисли и преживявания. В нея има доста субективен опит и лична съдба, но тя ни рисува един възмъжал човек, който не фантазира, а мисли сериозно. Той вижда бъдещето в една промяна на режима.

Мустафа Кемал не може да приеме и новия национализъм — пантюркизма и туранизма За него те са нереален блян, тичане подир сенките на празни илюзии. Той скептично слуша изповедите на идеолога на туранизма, поета Зия Гьокалп. Този дребничък човек, с унесен поглед и белег на челото от опит за самоубийство, е издигнат в кумир от младотурците. Той търси опора на идеите си в миналото в предмюсюлманското и предосманското минало на тюрките. Енвер е негов ревностен поклонник. След няколко години той ще тръгне начело на една армия да осъществява идеалите на Гьокалп, но действителността ще накаже жестоко фантазьора и ще му поднесе горчивата чаша на поражението.

Но дотогава има време. Сега думите на Мустафа Кемал звучат като празно бръщолевене и дейността му предизвиква сериозни опасения сред младотурците. Шпионите на организацията донасят в Истанбул лоши сведения за него и военният министър нарежда да бъде

преместен в столицата, за да бъде под непосредствено наблюдение.

Престоят на Мустафа Кемал в Истанбул е кратък. 1911 година отбелязва нов акт на растящите апетити на европейските сили спрямо империята. Англия вече е отнела Египет, а Франция—Тунис. В Африка знамето на империята се вее само над едно малко късче земя — Либия. Италия е решила, че в общата подялба на болния човек то й се полага и със съгласието на другите империалистически сили извършва десант в Триполи и Бенгази. Османската империя не е в състояние да прехвърли войски в Либия. По суша няма връзка, а морето се контролира от италианския флот. Затова биват изпратени офицери, които да организират местното арабско население за съпротива. В Либия се събира офицерският елит, който след младотурския преврат играе активна роля в живота на империята. Тук идват Енвер, Мустафа Кемал, Али Фуад, Али Фетхи, Нури Джонкер.

Тази война, наречена Траблуска, по арабското име на Триполи, поставя един до друг два остри камъка — Мустафа Кемал и Енвер. Тя всъщност е първото им бойно кръщение с външен противник. Във войната Енвер съзира възможност да осъществи голям поход на мюсюлманското население в този район за освобождение на окупираните от европейски страни земи. Мустафа Кемал гледа с насмешка на подобно намерение. Но чувството му за реализъм диктува участието му във войната. Една пасивна позиция в общото настроение за борба срещу италианския окупатор би създала впечатление, че е салонен герой, който може само да говори на чашка. След години Ататюрк обяснява подбудите за участието си:

— Не очаквах успех, но Енвер и приятелите му заминаваха. Неотишлите народът щеше да причисли към хората, които не са изпълнили патриотичния си дълг. А и мнозина бяха готови да ми кажат, че съм храбрец на приказки.

Пътуването на Мустафа Кемал до Либия е изпълнено с рискове. Той трябва да прекоси Египет, чийто власти са забранили преминаването на турски офицери за фронта в Либия. На едно място ще го видим преоблечен като шейх и под чуждо име, на друго с учудване ще констатираме, че използува религиозните чувства на арабското население. На трето е хитър дипломат, който умело

подстрекава шейха Синуси да воюва срещу италианците.

На фронта при Тобрук Мустафа Кемал успява да нанесе сериозен удар на италанските войски. За да отблъснат настъплението му, те са принудени да използуват помощта на корабната артилерия. Това е единствената победа на османските сили в тази война. Командуващият Енвер също предприема офанзива, но тя е лошо пресметната и коствува много жертви.

Очакванията на някои офицери, че тук ще се прояви враждата между двамата, не се оправдават. Учуден от тяхното неочаквано сътрудничество, Хюсеин Рауф изразява пред Мустафа Кемал гласно изненадата си. Но Мустафа Кемал му обяснява:

— Срещу нас има противник. Ако започнем сега да се делим заради идейните си различия, значи да бъдем обречени на гибел. Аз съм решил да изпълнявам заповедите и да избягвам политическите спорове.

За успеха в битката при Тобрук най-после Мустафа Кемал е повишен в чин майор. Не след дълго обаче Енвер вече е подполковник. На фронта при Бенгази един френски кореспондент много вярно е доловил качествата на двамата: „Енвер лесно се запалваше и обнадеждяваше от големите планове и идеи — пише той. — Него подробностите не го интересуваха. Мустафа Кемал беше реалист. Блестящите проекти и суперлативите предизвикваха у него чувство на несигурност. Той вземаше решение след точни и продължителни пресмятания."

От фронта при Дерне, където е преместен, Мустафа Кемал пише няколко писма до близки приятели. Той не ги е забравил. Писмата са изпълнени с много чувство и известно съжаление, че не разполага както с оръжие, така и с жива сила, за да покаже на какво е способен: „Нали знаеш, във военното дело аз най-много обичам изкуството на боя."

Съобщението за избухването на Балканската война и подписването на споразумение между Османската империя и Италия за отстъпване на района на Триполи предизвиква силно разочарование сред шепата офицери, но те не се отчайват. Решили са да учудят света — ще организират мюсюлманския свят в Африка и ще основат самостоятелни мюсюлмански държави, начело на които ще застанат самите те. В центъра на тези планове, разбира се, е Енвер. Но изискванията на времето и конкрет-

ните условия предварително са обрекли на провал този нереален план.

По заповед от Истанбул, те се връщат. Мустафа Кемал минава през Виена, където лекува очите си, и през Унгария и Румъния се завръща в столицата.

Балканската война е почти решена. Армията на империята е претърпяла поражение от новоосвободилите се българи, сърби, гърци и черногорци. Правителството има намерение да подпише мирен договор и да отстъпи Одрин, който все още се държи в обкръжението на българите. Но младотурците са против такава стъпка. Посред бял ден 40—50 ръководни деятели и активисти на организацията, предвождани от Енвер, се появяват неочаквано пред сградата на Високата порта. Един от охраната е убит. Излезлият навън султански адютант последва участта му. Изстрелите са чути вътре, където заседава кабинетът. Военният министър Ниязи паша идва да види какво става. Но вместо обяснение, получава куршум. Когато Енвер и хората му влизат в заседателната зала, министрите са се разбягали и само престарелият велик везир Кямил паша ги очаква спокойно. Енвер му отдава чест и предявява исканията си:

— Народът не ви иска! Подпишете оставката си!

— Мисля, че искате печата — е уточняващият отговор, след което Кямил паша подписва.

Народът посреща с одобрение преврата. Енвер сега е много по-силен. По негово настояване войските предприемат операция с десант на мраморноморския бряг на Източна Тракия, за да се излезе в гръб на българската армия при Чаталджа. Но както винаги, на бойното поле Енверовата идея претърпява неуспех. Одрин не може да се задържи повече и пада. Това предизвиква остра реакция срещу младотурците. Противниците им убиват министър-председателя. За младотурците обаче това е удобен момент да наложат пълната си власт, която се поделя между триумвирата Енвер, Джемал и Талят. Няколко души от противната страна на свой ред увисват на бесилото.

Най-после на Енвер му провървява, но не на бойното поле. Доскорошните балкански съюзници започват война помежду си. Гърция, Сърбия и Румъния принуждават България да подпише унизително примире. Османската империя се възползува от положението и си връща Одрин. Противно на предварителното решение, Енвер из-

преварва войските и начело на една кавалерийска част влиза в Одрин като победител. За двадесет дни той е повишен два пъти и става генерал, а малко по-късно — военен министър главнокомандуващ. Младотурците, които идват на власт в името на борбата против абсолютизма и мракобесието, само за няколко дни изминават пътя до диктатурата. Енвер се оженва за една от султанските принцеси и се настанява в предоставения му дворец. Когато запитали Енвер кой може да го замести, ако го убият, той процежда през зъби:

— Мустафа Кемал.

Какво е това? Милостиня на благороден съперник, или може би моментно откровение? И в двата случая тези думи издават признание за достойнствата на другия.

В Балканската война Мустафа Кемал е пряк участник, но нейде встрани, в периферията. Той е все така критичен и недоволен от младотурците. Противопоставя се на техните терористични методи, не одобрява плана на Енвер за десант на мраморноморския бряг на Източна Тракия.

След войната подозренията срещу него се засилват. Младотурците се стремят да го държат настрани от проблемите и той се затваря в тесен кръг приятели. Али Фетхи, който известно време е секретар на „Единство и прогрес“, също си навлича омразата на младотурците, тъй като е близък приятел на Мустафа Кемал. По това време те живеят заедно, в една квартира. Един ден ги спохожда Талят. Мустафа Кемал разказва по-късно за тази неочаквана среща:

— Седяхме и разговаряхме с Фетхи у дома. Съобщиха, че е пристигнал Талят бей.

— Искам да ти кажа нещо — обърна се Талят бей към Фетхи и двамата отидоха в другата стая. След малко Фетхи се върна при мене сам. Талят бей си бил отишъл.

— Предлагат ми поста посланик в София — обясни Фетхи.

— Ти прие ли?

— Да, въпросът бил важен. Съветвали се с Джемал паша. Нали знаеше, той ме обича.

„Подлъгали са Фетхи“ — мисли си с огорчение Мустафа Кемал. После двамата отиват у дома на Джемал паша, за да се уверят в истинността на думите на Талят.

— Вярно, положението наистина е много важно — потвърждава Джемал и се обръща към Мустафа Кемал. — Кемале, ти също трябва да отидеш в София като военен аташе.

В първия момент Мустафа Кемал се противопоставя остро, но след това размисля и приема. Той няма друг изход, а и обстановката в Истанбул за него става все по-опасна.

7

Изпращането на Мустафа Кемал и приятеля му Али Фетхи в България е своеобразно отстраняване на двамата от политическия живот на Османската империя. Мустафа Кемал усеща зад всичко пръста на Енвер, но не е в състояние да се противопостави. Можем да си представим настроението на новоназначения военен аташе, когато в един студен ноемврийски ден пристига на софийската гара. Първите дни са пълни със скука. Няма приятели, няма познати. Голяма част от времето си прекарва в посолството.

„В София зимата е студена. Главните забавления през този сезон са прекараните нощи в посолството, веселията с колегите, а понякога игра на карти . . . Това никак не ме развеселява и този живот не ми се нрави . . . Предполагам, че ти в Истанбул живееш по-приятно и не ти липсват никакви забавления“ — пише той на близката си приятелка мадам Корин.

В следващото писмо се мъчи да разсее някои съмнения у тази жена, която настоява да знае „всички подробности“ в ежедневието му. „Не, не, Корин — оплаква се той. — В София е невъзможно да видиш дори една хубава жена . . .“

Мадам Корин, италианка по произход, е вдовица на загинал в Балканската война турски офицер. В Истанбул Мустафа Кемал е бил един от честите посетители на нейния дом, където са можели да се срещат изтъкнати политически личности и хора на изкуството. Корин се е амбицирала да го подготви за изискванията на светския живот на европееца, но от писмата ѝ личи, че желанието ѝ надхвърля едно обикновено приятелство. Затова в отговорите на Мустафа Кемал, които постепенно стават по-

редки, често се срещат подобни утешения. Той тактично брани свободата си и не желае да наскърби Корин, защото я уважава.

Колкото до скуката от първите дни, тя е забравена много бързо. Мустафа Кемал неусетно се потапя в бурния живот на малката балканска столица, която се стреми да подражава във всичко на Европа. След двете балкански войни и преживяната катастрофа, тук е настъпило успокоение и животът властвува с пълна сила. В София Мустафа Кемал не се сблъсква с очакваната вражда на доскорошния противник. Турските депутати в българското Народно събрание Шакир Зюмре и Исмаил Хакъ го въвеждат в обществото и той се задъхва от балове, вечеринки, гала-концерти и лични посещения. След време Мустафа Кемал ще си спомня с благодарност за времето, прекарано в София, и ще отнесе със себе си приятни спомени за гостоприемството на българите, за много приятни вечери, за сърдечните приятели и за една любов, която завинаги ще запази в сърцето си.

След толкова трудни години и напрежение това отдалечаване от империята позволява на Мустафа Кемал да прецени изминатия път, да направи равносметка. България открива пред него неподозирани възможности. Наблюдавайки живота в тази балканска страна, той има възможност практически да прецени някои свои идеи и намерения. София събужда у него нови мисли, разкрива нови хоризонти, обнадеждява го.

Импулсиран от видяното и преживяното, той се изповядва на мадам Корин. „Аз имам цели, и то много високи цели. Но те не се ограничават само със заемането на важни постове или с материални удоволствия, като печеленето на много пари. Тяхното осъществяване е свързано с успеха на една голяма идея. Тогава моята страна ще има полза от това, а и аз ще вкуся от удовлетворението да изпълнявам важна служба. През целия ми живот това е било единственият ми принцип. Бях млад, когато си поставих този идеал и до последния си дъх няма да се откажа от него.“

От ложата на дипломатическото тяло Мустафа Кемал следи дебатите в Народното събрание. Многопартийният живот в България му е направил силно впечатление и той иска сам да провери неговите предимства и недостатъци. Възхищава се от парливите речи на депутати-

те на БСДРП (тесни социалисти). Каква по-добра възмъжност от тази да усъвършенствува и познанията си върху българския език, който още в Солун е понаучил. В хайлайфа на София предпочитат да кокетират с френския си език. Писмата си до мадам Корин той също пише на френски, за да я увери, че не е престанал да го изучава. Понякога й пише на турски, но с латиница. Не е ли това непринудена репетеция за бъдещата правописна реформа, идеята за която още преди години Мустафа Кемал споделя с преподавателя в солунската българска гимназия Иван Манолов?

А вечерите са една друга възможност за познанства, за разговори, за веселие. Такава е неговата природа, нима могат да се пропилеят толкова вечери в сън? „Нова Америка", „Гранд хотел България", „Военният клуб", „Славянска беседа", „Дивите петли", „Батенберг", „Унгарското казино", „Сплендит палас" са едни от най-посещаваните от него заведения. Ако не е там, вероятно е отишъл в салоните на Рачо Петрови, или е на гости у генерал Стилиян Ковачев, при журналиста Георги Николов и много често — у близкия си приятел Димо Ачков, с когото се познават още от Солун.

Правят му впечатление и най-малките подробности, стига в тях да има нещо, което би могъл да вземе, които да предизвикат някаква мисъл у него. Един ден той излиза на обичайната си следобедна разходка. Минава по разкаляната от пролетните дъждове улица „Витоша", на една от чиито пресечки е турското посолство, и покрай градската градина излиза на застлания с жълти плочки булевард „Цар Освободител". В сладкарницата на „Гранд хотел България" Мустафа Кемал обича да пие кафето си и да наблюдава минувачите. Когато тоя ден той влиза, тук-там масите се заемат от редовните посетители на заведението — държавни служители, адвокати, журналисти. Не след дълго от вратата неочаквано се подава възрастен селянин с шаячна аба, калпак и цървули. Погледите на всички се отправят към него в любопитно очакване да видят уплахата и объркването му, когато разбере, че е влязъл, където не трябва. Но със спокойствието и достойнството на човек, който всеки ден е идвал тук, селянинът отива и сяда на една маса. Келнерът обаче се преструва, че не го забелязва, но след настойчивите подвиквания отива и грубо го предупреждава, че няма да

му сервира. След малко пристига и собственикът на заведението. Разгневен, селянинът вдига заплашително тояга и изрича мисли, които поразяват посетителите и особено Мустафа Кемал:

— Как имате смелостта да ме гоните? — протестира селянинът. — България се храни от потта на челото ми. Моята пушка пази България!

Извиканият на помощ полицай също не може да излезе на глава с него и се принуждават да му сервират. Когато Кемалистката революция побеждава в Турция, пред близки и приятели Ататюрк говори с възторг за този случай.

— Ето такъв искам да бъде турският селянин. Докато нашият селянин не стане господар на страната си, Турция няма да напредне.

Мустафа Кемал не е допускал, че в София може да има опера. На втората седмица от пристигането си той с изненада разглежда по улиците на града разлепените афиши за първото гала-представление за сезона — операта „Кармен", с участието на Христина Морфова и Стефан Македонски. Шакир Зюмре, който е член на комисията по просветата в Народното събрание, едва успява да му осигури билет. В Париж, по време на военните маневри, Мустафа Кемал за първи път слуша оперно представление и сега с интерес очаква да чуе изпълнението на българите. Като че ли в него се прокрадва нотка на съмнение за качеството на онова, което предстои да види и чуе.

Всичко е далеч над очакванията на Мустафа Кемал. И публиката, която реагира с разбиране, и великолепните гласове на изпълнителите, и музиката, и декорите. През цялото второ действие той като че ли не слуша, а живее с мечтите, когато и в неговата страна ще има опера. Ето едно нещо, което е необходимо да се насажда сред турския народ — съвременно разбиране и отношение към музиката.

След представлението Шакир Зюмре го води на вечеря в „Гранд хотел България" и тук Мустафа Кемал се запознава с генерал Ковачев и съпругата му Ани Ковачева. Двамата са любезни и интересни събеседници и разговорът се води ту на френски, ту на турски език. Всеки споделя впечатлението си от тазвечершното представление в операта. След приятния разговор семейство Ковачеви кани Мустафа Кемал на гости.

Вече е полунощ. Мустафа Кемал и Шакир Зюмре са изпратили семейството и се оттеглят в стаите си з хотела. Но военният аташе е още под впечатлението на преживяното в операта и не може да заспи. След като се върти известно време в леглото, той става и чука на вратата на Шакир Зюмре.

— Шакир, спиш ли, отвори моля те!

Сънен и учуден от неочакваното посещение, Зюмре отваря вратата и с още по-голямо учудване слуша Мустафа Кемал, който отново му обяснява колко е възхитен от оперното представление, сякаш двамата не са били заедно.

— Сега по-добре разбирам защо ни победиха в Балканската война — обяснява той. — Кога са успели да подготвят артисти? Операта е важно нещо, за нея са необходими артисти, необходими са оркестър, декори. А те вече са построили и сграда.

Шакир Зюмре с мъка отваря сънените си очи, но Мустафа Кемал не обръща внимание на това.

— Дали ще доживея деня, когато и ние ще имаме опера? — замислено разказва той и споделя плановете си за създаване на опера в Турция.

В контактите си с българските управници Мустафа Кемал се ръководи от собственото си мнение относно международната обстановка в Европа. Неговото становище не се покрива с това на Истанбул. Той усеща полъха на наближаващата война и изпраща доклади, в които предупреждава младотурците да не вмъкват империята на страната на Германия. „Ако Германия спечели войната, тя ще превърне Турция в свой сателит. Ако загуби, Турция ще загуби всичко" — пише той. Настоява да се изчака развитието на събитията, защото войната изглежда ще продължи дълго и не е ясно на чия страна ще бъде победата. Подобни внушения прави и на някои от влиятелните си български събеседници и приятели. Но всичко е напразно. Нито в Истанбул, нито в Солун имат намерение да приемат подобни съображения. Енвер е нетърпелив. Той твърди, че войната ще бъде светкавична и империята трябва да се присъедини незабавно на страната на Германия, защото ще има големи облаги.

След повече от едногодишно пребиваване в България Мустафа Кемал се завръща в Истанбул, за да

прояви изключителния си военен талант на бойното поле. В София той е повишен в чин подполковник.

Един спомен на Димо Ачков говори за намеренията на Мустафа Кемал по това време. „Беше 6 май 1914 година, Гергьовден — разказва Ачков. — Мустафа Кемал ни покани на една разходка. С автомобил отидохме до село Банкя, което се намира на 20 километра от София. Когато слязохме, той предложи да се изкачим на билото на Люлин. Беше облечен във военна униформа, с която ходеше много рядко. Тоя ден е бил поканен да присъствува на някакви военни маневри и не беше успял да смени дрехите си. По едно време останахме двамата и той започна да ми разказва за положението, в което се намира Османската империя. Той каза, че причината за това положение са султаните. „Турският народ има добър нрав, спомена той, и продължи: — Този народ се нуждае от модерно образование. Той тъне в невежество и никой не се грижи за него. Условията, в които живее днес, не откриват път за никакво обновление. Необходимо е турският народ да превъзмогне ориенталския си манталитет. Неговият социален и личен живот трябва да се освободи от влиянието на Изтока. За развитието на турския народ са необходими големи реформи."

8

Мустафа Кемал напуска София, изпълнен с амбиции за бъдещето на своята страна и с чувството, че наближава времето, когато може да ги осъществи. Споменът за България у него е много силен и от време на време Ататюрк ще се изказва за нея ласкаво. През 1923 година при среща с българския генерален консул в Одрин Т. Маринов той заявява: „У нас са големи симпатиите към българския народ, чувствата на когото познаваме и достойнствата на когото високо ценим. Аз лично имам отлични спомени от едногодишния ми живот в София като военен аташе и досега съм в кореспонденция с някои почтени семейства, с които се запознах. Ние знаем горещия прием, който оказа българският народ на нашите бежанци от Тракия . . ."

Пет години по-късно той използува една среща с

български журналист, за да засвидетелствува добрите си чувства към българския народ: „Спомените, които отнесох от моето кратко пребиваване в България, останаха завинаги живи в моята памет и те са за мене скъпи. Чувствата на искрена симпатия към България, които се породиха в мене, съвсем не са угаснали. Те са лежали в основата на моята дейност в областта на взаимните отношения между двете страни . . ."

Времето кристализира силните преживявания, отсейва излишното и в съзнанието остава приятната нега от спомени на неповторимата младост — най-силното в човешкия живот. Много пъти Ататюрк се връща на темата България: „Няма да забравя приятните моменти, които съм преживял в България. Бил съм, съм и винаги ще бъда приятел на българския народ. Обичам безпределно българския народ още от детинство. В Солун съм другарувал през всичкото време с българи. Всяко българско нещастие ми причинява невъобразима болка. Винаги съм правил всичко възможно да помогна на България. Турция и България трябва да бъдат приятели. Който е против България, той е против Турция."

Веднъж още той ще дойде в София за няколко седмици, а при всяко следващо минаване за Европа ще се обажда на близки и приятели с нескритото желание да се върне поне за малко към ония хубави дни, които не могат да се повторят. В неговите спомени има едно особено скъпо място, до което винаги ще се докосва с нежност и внимание. Това е любовта на Мустафа Кемал към Димитрина Ковачева. Тази обич е силна и чиста, пламнала неочаквано като откровение. Над нея съдбата оставя белега на несподелените докрай чувства. Години по-късно, когато приема един български посланик във връзка с неговото отпътуване от Анкара, той се разчувствува: „Идете и предайте, че моите сърдечни чувства останаха в България."

След запознанството с генерал Ковачев и съпругата му, Мустафа Кемал търси подходящ повод да посети дома им, но преди това нов случай го среща със семейство Ковачеви в Градското казино, където има музикална вечер. Всъщност генерал Ковачев отсъствува. Димо Ачков, техен близък приятел, довежда на вечерта двете семейства — своето и на Ковачеви. Когато пристигат, представлението е започнало: рецитал от стихо-

ве, малка пиеска и весела част. Оркестърът подхваща валс — модата на деня. Ачков забелязва Мустафа Кемал на друга маса и отива при него. След малко се връщат двамата.

— Как сте? — пита го на турски Ана Ковачева. Те са вече познайници.

— Мерси, добре — продпочита да отговори на френски Мустафа Кемал и целува ръката ѝ. След същата церемония с госпожа Ачкова представят на Мустафа Кемал двете дъщери Ковачеви — Фани със съпруга си полковник Нойков и Димитрина Ковачева, наричана гальовно Мити.

Разговарят за обикновени неща. Мустафа Кемал им разказва каква е била програмата в началото. След това кани на танц Фани Ковачева, а после Мити. В разгара на забавата Нойкови си отиват поради неразположение на съпруга и Ачков предлага на компанията да се преместят в Славянска беседа. Тук Мити и Кемал, както вече го наричат, танцуват през цялото време заедно. На развеселеното общество в салона веднага прави впечатление стройният рус мъж. Мити е позната на всички. Средната дъщеря на генерал Ковачев е една от най-милите и харесвани девойки в софийското общество. Нейното бяло лице, поруменяло от танците, и изящната снага хармонират чудесно със строгата фигура на кавалера. Тя е весела повече от обикновено, непрестанно говори нещо и се смее. Двойката привлича погледите на присъствуващите в салона и женското чувство на Мити не може да не долови завистливи погледи.

— Мити, доволна ли си от вечерта? — подхвърля многозначително веселият и закачлив Димо Ачков.

— Да, много е приятно — отвръща Мити в същия тон.

Благоприличието не позволява нещо повече от взаимен интерес в отношенията между Мити и Кемал. Те се търсят, защото им е приятно да танцуват заедно, да разговарят. Мити чувствува, че с този човек е толкова приятно да се разговаря, колкото и да се танцува. Неговият бавен и замислен говор е много интересен, а желанието му да я слуша я ласкае. В същото време Кемал открива, че тя е толкова умна, колкото и красива. Тя винаги знае какво да каже, има свои мисли и впечатления.

„Не е ли това мечтаният от мен идеал за бъдещата турска жена?“ — мисли Мустафа Кемал, когато я слу-

ша. Възбуден от осенилата го мисъл, той се впуска в разсъждения. Описва й картини от робското положение на жената в Османската империя, говори й за унизителните хареми, за фереджетата, които закриват света пред очите на туркинята. Той е сигурен, че скоро ще дойде време, когато турската жена ще бъде равноправна като европейската. Има хора, които се борят за това. Тези мисли са изказани с такава увереност, че предизвикват нещо повече от любопиство в Мити. Разговорът неусетно се пренася върху музиката — нейната слабост. Тя му говори за любимите си композитори, споменава кои музикални произведения обича най-много. Мити често свири на пиано пред близки и познати и при удобен случай той би могъл да я чуе, ако желае. А френския е усъвършенствувала в Швейцария, където е учила литература.

Веселието в Славянска беседа завършва призори. Ана Ковачева подновява поканата Мустафа Кемал да ги посети.

На следващия ден следобяд Мустафа Кемал бърза към дома на Ковачеви. В тази нетърпеливост можем да допуснем, че освен обикновена вежливост има и нещо друго. Неделя е и той заварва цялото семейство у дома. Въвеждат го в обширен хол, подреден с вкус. Погледът му спира на пианото в единия край на салона — ето къде свири Мити. Но защо я няма? Защо не дойде да го поздрави? Мустафа Кемал е още под впечатлението на снощното преживяване. По-късно той ще се увери, че в този дом бащата е всичко и когато е у дома, нему принадлежи първата дума. За момент е останал сам и разглежда обстановката, която му допада. След малко влиза шумно генерал Ковачев. В цивилни дрехи едрата му фигура и големите мустаци още повече изпъкват. Той приветствува госта, предлага му да се настани удобно и изказва съжаление, че е бил възпрепятствуван да участвува в снощното забавление, за което цяла сутрин са му говорили жените. Двамата разменят още няколко реплики на френски и генералът предлага:

— Хайде да разговаряме на турски. За мен ще бъде една добра възможност да упражня езика.

Мустафа Кемал приема с удоволствие тази проява на вежливост и сърдечност. Толкова е приятно в този дом, сякаш е идвал много пъти. И този симпатичен и непринуден генерал!

— Прощавайте, преди да ви изпратят военен аташе в София, каква длъжност изпълнявахте? — пита по някое време генералът и двамата откриват една тема, на която ще се връщат, колкото пъти се срещат.

— Воювах срещу вас, генерале — усмихва се Мустафа Кемал и пояснява: — На фронта в Галиполи бях началник на оперативния отдел на щаба. Нашият посланик Али Фетхи беше началник щаб.

— Под командуването на Фахри паша? Значи сме воювали един срещу друг, а сега седим на една маса — смее се генералът. Дори става за момент, неусетно отива до другия край на хола, овладян от близкия спомен. Цялата картина на боя е пред очите на командуващия галиполския фронт на българите. Сетил се за нещо, той излиза, донася някакви карти и ги разгръща на масата. Каква по-добра възможност за двама военни, които са воювали един срещу друг, да обсъдят повторно перипетиите на боя, да чуят какъв е бил замисълът на противника. Мустафа Кемал също се разпалва. Двамата се увличат и не забелязват времето. Започнали от Балканската война, те стигат до сегашното положение в Европа и опасността от голяма война на стария континент. Двамата имат сходни гледища по германската политика и нещастията, които може да причини една война на България и Турция. Разсъждават кои страни в коя групировка биха участвували, изказват предположения за възможния изход.

Госпожа Ковачева трябва да прекъсне разговора и да напомни на съпруга си, че имат гост и е време да минат в голямата столова. Картите са прибрани с уговорката, че при следващия удобен случай отново ще бъдат разтворени. Влизат Фани и Мити да поздравят госта. След малко поднасят чай и разговорът продължава:

— Ах, как съжалявам, че снощи трябваше да си отидем рано! — бърза да се намеси в разговора Фани. — Прекарали сте чудесно.

Руменина избива по лицето на Мити и това издава източника на мнението за вечерта. Протоколът за първото посещение отдавна е нарушен. Когато Мустафа Кемал става да си отиде, минали са няколко часа и навън е паднал мрак.

— Нямах щастието да ви чуя на пиано — казва той на Мити, когато се сбогуват. Повод за следваща среща е създаден.

— Възхитена съм от този човек — признава Фани на сестра си. — Мити, и на теб ли ти харесва?

Едва ли е нужен отговор, вълнението на Мити издава мислите й. Мустафа Кемал е направил добро впечатление на цялото семейство и отсега нататък ще бъде негов чест гост.

На вечеря Ковачеви отново ще заговорят за приятния гост и генералът ще каже мнението си:

— Умен човек. И от най-незначителните неща прави важни заключения. Доволен съм, че се запознах с него.

В този разговор мълчаливостта на Мити не се забелязва от никого, освен от Фани.

След два дни Мустафа Кемал бърза за салоните на Рачо Петрови. Тук той за първи път слуша изпълнение на Мити на пиано. И при всяко следващо посещение у Ковачеви той ще я моли да свири и ще я слуша, седнал в някой от отдалечените ъгли, вперил поглед в една точка. На следващия ден Кемал е на ледената пързалка в парка, където Мити кара кънки. След уморителното пързаляне той я кани в ресторанта при езерото, за да си отдъхне. Чувствата вече не могат да се скрият. Обществото бързо долавя причините за близостта на двамата млади и с любопитство чака следващите действия. Това е едно от неговите удоволствия.

Зимата е минала. Започва подготовката за големия пролетен бал с маски във Военния клуб. Поканено е цялото дипломатическо тяло. Мустафа Кемал е решил да участвува не като обикновен зрител. Намерението му е да изненада софийското общество. Той пише до свой приятел в Истанбул с молба да му изпрати от музея еничарско облекло. Вечерта, когато влиза в клуба с живописния си костюм, залата избухва в аплодисменти. Мнозина не могат да познаят военния аташе в тази необичайна премяна. След това цялата вечер той танцува само с Мити. Във вълнението си те не обръщат внимание на многозначителните погледи около себе си.

Срещат се на балове и увеселения, у Ачкови, в ресторанта на пързалката, разхождат се в парка. Тези срещи разкриват чувствата на двамата. Мустафа Кемал предлага да се оженят.

Той разкрива намерението си на Али Фетхи и с радост научава, че същите мисли занимават и него.

Али Фетхи е намислил да използува посредничеството на Димо Ачков, за да поиска ръката на Мими Рачо Петрова. Мустафа Кемал не чувствува нужда от посредници. Една вечер той отива при генерал Ковачев и двамата военни започват един разговор, който не им се удава много. Бащата изслушва обясненията на младия човек със смесени чувства. В тази колебливост на генерала не може да не се долови вътрешно раздвоение, което той мимоходом обяснява. Мити е любимото му дете, слабостта му, и той не може да си представи живота по-нататък, без да я вижда. Все пак тя ще трябва да живее в друга страна. Сега годините са размирни, всичко може да се очаква. Пък и не се знае как ще понесе Мити различните условия на живот в Турция. Той, разбира се, държи сметка за чувствата на дъщеря си, желае й щастието.

Мустафа Кемал излиза от Ковачеви, без да получи определен отговор.

Семейството се събира. Всички са развълнувани. Майката и останалите споделят опасенията на бащата, че Мити ще бъде далеч от тях. Но ако не се съгласят, значи да накърнят чувствата й. В обяснението пред майка си Мити се опитва да разсее колебанията. Но всичко изглежда предрешено. Много други обстоятелства влияят и вземат връх в решението.

На Димо Ачков, който е отишъл да сватосва дъщеря му за Али Фетхи, Рачо Петров отговаря с раздразнение: „По-добре да й отрежа главата, отколкото да я дам на турчин!"

През следващите дни генерал Ковачев учтиво отклонява една покана за прием в турското посолство и разказва съображенията си на Димо Ачков. Но генералът въпреки всичко не забранява срещите на Мити с Мустафа Кемал. Мълвата обаче заплашва да придаде друг характер на отношенията на Мити с турския военен аташе. Обстоятелствата принуждават бащата да забрани и срещите им.

Отказът разстройва Мустафа Кемал. Войната е започнала. Той изпраща рапорт след рапорт до Истанбул с молба да го отзоват. След сърдечното разочарование, София го задушава. Желанието му е час по-скоро да отиде на фронта.

Мустафа Кемал приготвя дори куфарите си и ги пренася в посолството. Има намерение самоволно да

тръгне за Истанбул. Но един ден Али Фетхи му подава една телеграма.

— Кемал, желанието ти се сбъдна. Викат те.

Заминава веднага, без да се сбогува с приятелите си. След няколко месеца неговото име ще се споменава във всички вестници по света. Той е героят от Анафарта, който нанася тежко поражение на англичаните при десанта им в Галиполи. Въпреки изключителния успех официален Истанбул го посреща хладно. Енвер е все така въздържан и предпазлив към него. По негово нареждане махат снимката на Мустафа Кемал от корицата на военното списание. Енвер търси правдоподобно обяснение:

— Победата принадлежи на войника. Няма нужда да подсилваме нещата около личността.

Мустафа Кемал известно време живее при майка си. След това се премества. Посещава често дома на госпожа Корин, но не може да намери душевно спокойствие. Дори нечовешкото напрежение на войната, за която ще разкажем по-късно, не е изпепелила чувствата му към Мити. Сърцето му наистина е останало в София.

Един ден той решава. Без да се обажда на никого, заминава за София, с надежда да преживее още веднаж миналото. Шест седмици престоява в българската столица. Обхваната от вълнението на войната, София му се вижда не така весела и примамлива, както преди. Приятелите му не го оставят и всеки ден Мустафа Кемал е в едно от заведенията, в които е преживял толкова приятни мигове. Срещат се с Мити. И двамата се вълнуват. Тя споделя колко тежки са били дните след неговото заминаване. Той ѝ разказва за битката при Галиполи. При отпътуването му този път се сбогуват... Завинаги. Отсега нататък двамата ще се интересуват един за друг от разстояние.

След победата на националноосвободителната борба Ататюрк продължава да се интересува от личната съдба на Димитрина Ковачева. С много такт и внимание той се осведомява от трети лица за нейната съдба.

Тя също следи по вестниците новините за неговите бойни подвизи, за реформите му. Изразява негови снимки и ги пази между страниците на книгите си като скъпи реликви. Съобщението за ранната му смърт я покрусява.

Военният аташе напуска България, като оставя след себе си не само добри приятели, но и един народ, който след години горещо ще приветствува неговата борба. В дните на националноосвободителната борба на турския народ срещу империалистическата окупация българската общественост оказва помощ на кемалистката революция, като изпраща за Анадола кораби с оръжие. Голяма подкрепа получава и армията на генерал Джафер Таяр в Източна Тракия. Когато тя бива разбита, хиляди цивилни и военни бежанци преминават границата и намират приют и препитание в България.

Правителството на БЗНС оценява високо кемалистката революция и установява контакти с правителството в Анкара. „Трябва да признаем заслугата на Турция в лицето на нейния велик държавник Кемал паша . . . — говори от трибуната на парламента министър-председателят Александър Стамболийски. — Нашите отношения с Турция, която сега става наш съсед, могат да бъдат само добри, приятелски. Общите интереси ни диктуват да живеем в мир помежду си".

В подкрепа на кемалистката революция издигат глас и депутатите на Българската комунистическа партия. В една от многото си статии партийният орган „Работнически вестник" приветствува победата на турския народ: „Поражението на Гърция от турската армия означава поражение за Англия. . . Господар на Мала Азия сега е Кемал паша. Неговото правителство не е никакво комунистическо правителство, но то въплъщава съпротивата на турските народни маси против западните капиталистически разбойници. Последната турска победа ще ускори революционизирането на Изтока."

9

— От Енвер само това може да се очаква. От тази война Турция няма да оцелее. . .

Такива мисли споделя Мустафа Кемал с Али Фетхи в София, когато научава за станалото. Европейските вестници съобщават с големи заглавия сензационната новина: кораби от турския военен флот бомбардирали Одеса, Новоросийск и Севастополи. Османската империя влиза във войната на страната на Германия. Младо-

турската върхушка се е поддала на авантюризма на Енвер. В триумвирата неговата звезда грее най-ярко. С фатална неизбежност Енвер върви по най-кратките пътища към гибелта. Младотурците, които идват на власт в името на един ренесанс на Османската империя, ускоряват нейния край. С трагизма на неуспеха им историята като че ли се надсмива над закъснелите си герои и в същото време чертае фона, на който предстои да се извиси делото на Ататюрк.

Мустафа Кемал, този сърдит и недоволен от управниците човек, все още е зад кулисите. Скоро събитията ще го изведат на авансцената, за да каже решителната си дума.

Мустафа Кемал пише на приятели, анализира подробно първите ходове на войната и ги моли да въздействуват на правителството. Той е против безпрекословното подчинение на турската армия на германските генерали. Енвер е довел до кулминация традицията на султаните и е поканил военна мисия от двеста германски офицери, начело с генерал Лиман фон Сандерс. В авантюристичните походи на Енвер на Изток и на Юг се чувствува пръстът и на тези именно германски офицери, които поощряват болните му амбиции да възвърне старата слава на Османската империя.

По заповед на Енвер Проливите са отворени за влезлите в историята на Първата световна война германски броненосци „Гьобен" и „Бреслау", които се отправят към Истанбул.

— Радостна вест, днес ни се роди дете!

С тази нетактична шега той се мъчи да разсее лошото впечатление сред приближените си, мнозина от които са смутени и объркани от този ход на събитията. Обхванат от трескавата мисъл за предстоящите успехи, на Енвер дори и на ум не му минава, че това е началото на края.

Талят лъже великия везир Саид Хали паша, че става въпрос за краткотрайно посещение в Чанаккале. Когато корабите акустират в пристанището на османската столица, измислена е и последната версия: турското правителство е закупило корабите. Сменят имената им и над тях се издига флагът на империята. Германският екипаж поставя фесове, но този комичен мизансцен не променя нищо.

Енвер се преструва на изненадан, когато идва съобщението за бомбардирането на руските пристанища. Но германският адмирал, който командува „турския“ флот, носи в джоба си неговата тайна заповед: „Турската флота със сила трябва да стане господар на Черно море. Търсете руския флот и го нападнете, без да обявявате война!“ Нима това са първите признаци на неувереност у рицаря-авантюрист?

Другите двама от триумвирата са по-лицемерни. Когато му съобщават новината, Талят започва да се вайка: „Да бях умрял аз, но не и отечеството!“ А Джемал театралничи и се заклева в дъщеря си, че нищо не е знаел преди това. Никой от тях обаче не подава оставка.

Когато Мустафа Кемал пристига в Истанбул, за да приеме новото си назначение, Енвер току-що се е завърнал от позорния си поход на Изток. От деветдесетхилядната му армия оцеляват само дванадесет хиляди войници. Престижът му е паднал главоломно. Той вече не е оня борец за свобода, когото народът бурно акламира. В устата на всеки звучи стихът на поета Сюлейман Назиф: „Енвер паша уби Енвер бей.“ Не унива само упоритият Енвер, в чиято глава има десетки планове за слава и величие.

Мустафа Кемал посещава най-напред Енвер в Министерството на войната. Предварително е узнал, че по негово нареждане именно е повикан от София и назначен за командир на несформираната още деветнадесета дивизия. Той се надява да научи нещо повече от Енвер, а и проявява любопитство да го види как изглежда след погрома.

— Стояхме с Енвер един срещу друг — разказва Мустафа Кемал за тази среща. — Енвер беше блед и малко поотслабнал. Пръв започнах разговора аз:

— Малко сте се променили.

— Не, не чак толкова.

След краткия увод Мустафа Кемал слага пръст в раната:

— Какво стана?

— Воювахме, какво друго . . .

— Какво е положението сега?

— Много добро . . .

Всичко е ясно, този човек ще остане непопра-

вим. Мустафа Кемал не иска повече да го огорчава и насочва разговора към новото си назначение:

— Благодаря ви, заповядали сте да ме назначат за командир на деветнадесета дивизия. Къде се намира тази дивизия?

— Ах, да . . . Може би ще е по-добре да попитате в генералния щаб, те ще ви дадат по-точни сведения.

Но и в генералния щаб не знаят нищо. След като обикаля из разните отдели, най-сетне един офицер се сеща, че такава дивизия се сформира в армията на германския генерал Лиман фон Сандерс в Галиполския полуостров. Налага се да отиде и да провери на място.

В тези месеци, когато Мустафа Кемал заминава да заеме длъжността си, Истанбул живее в постоянен страх от окупация: от юг — англичаните, а от север — русите. Много семейства се евакуират в Анадола. Правителството има намерение да се премести в Ескишехир, ако се влоши положението, и две влакови композиции чакат в анадолската част на Истанбул в постоянна готовност. В началото на 1915 година положението се изостря още повече. Очаква се десант на англичаните в Дарданелите.

Мустафа Кемал се явява при бъдещия си главнокомандуващ, генерал Лиман фон Сандерс. Срещата завършва с нескрито раздразнение от страна на германския генерал, който се убеждава, че пред него стои един безкомпромисен и прям човек, с когото трябва да се съобразява. Мустафа Кемал току-що се е завърнал от София и Сандерс го разпитва за атмосферата в българската столица:

— Българите не се ли готвят да влязат във войната? — пита го Сандерс.

— Според мен още нямат намерение.

— Защо?

— Доколкото разбирам, българите няма да влязат във войната, докато не стане ясна една от двете възможности: или да се уверят, че германците сигурно ще спечелят, или войната да стигне до собствените им граници.

Отговорът на Мустафа Кемал явно ядосва генерала. Той вдига свит пестник, но се опомня, отпуска ръката си и прави опит да се усмихне:

— Българите не са ли уверени в победата на Германия?

— Не, ваше превъзходителство.

Лиман фон Сандерс не може повече да скрие раздразнението си и по лицето му избива руменина.

— Защо? Как е възможно да не се вярва в победата на Германия? Как е допустимо това?!

— Така е, генерале.

Сандерс се вглежда в очите на Мустафа Кемал.

— А вашето мнение какво е?

„В този момент замълчах, обмисляйки дали трябва да отговоря или не . . . — разказва Мустафа Кемал. — Отдавна бях писал становището си по този въпрос на съответните хора в Истанбул. Сега не можех да кажа противното. Когато се разделих със София, научих мнението на Ляпчев. Какво можех да кажа на Лиман фон Сандерс, който се бе нагърбил със задачата да отбранява Проливите? След тази проверка на съвестта си отговорих:

— Българите имат основание да мислят така."

Сандерс става рязко от стола си и му казва, че е свободен.

В продължение на един месец Мустафа Кемал сам сформира деветнадесета дивизия и в края на февруари я разполага в района на Майдос и Галиполския полуостров. Всеки ден е изпълнен с напрегната подготовка. Той знае, че един успешен десант на англичаните в този район може да реши войната в ущърб на Османската империя. Пък и след разгрома на Енвер на Кавказкия фронт, сега е негов ред да покаже на какво е способен. Не жали войниците, нито себе си. Такива са неумолимите закони на победата. За кратко време той става любимец на офицери и войници.

Войната в Либия е само обикновена репетиция в сравнение с Галиполската битка. Тя коствува живота на четиристотин хиляди души. Мустафа Кемал е в стихията си. Той прилича на навита до краен предел пружина, която всеки момент е готова да се развие с бясна сила. Той не е само командир, стратег, а и войник, частица от огромния сложен механизъм. Неговите заповеди в хода на бойните действия са изключителни. Те са далеч от общоприетите разбирания. В тях гори неугасимия огън, демоничният му военен гений, който долавя точните ходове в този човешки ад. В една от заповедите си той нарежда: „Аз не ви заповядвам само да атакувате. Запо-

вядвам ви да умрете... И докато ние загиваме, други войски и други командири ще имат възможност да заемат мястото ни."

На фона на грешките, допуснати от главното командуване, неговото участие има съдбоносно значение за изхода на битката. В дневника си за боевете тогавашният английски министър на флотата го нарича „съдбовен човек".

Мнението на Мустафа Кемал и становището на главнокомандуващия Лиман фон Сандерс за начините на водене на боя си съвпадат. Дивизиите ще бъдат разположени не по бреговата ивица, а на височините в дълбочина. Противникът ще бъде атакуван, след като извърши десант. Но когато става дума за предполагаемото място на десанта, гледищата им са противоположни. Сандерс очаква десанта на малоазиатския бряг и там съсредоточава основните сили, а Мустафа Кемал твърди, че това ще стане на Галиполския полуостров и е доволен, че неговата дивизия е разположена точно там. Предсказанието му се сбъдва.

Под прикритието на огъня на корабната артилерия, англичаните правят десант в района на Аръбурну. Получил съобщението за десанта, Мустафа Кемал вече не чака заповед от главното командуване и дава нареждане за бойна готовност. След това с няколко подразделения се насочва към доминиращата над района височина Джонкбайърь. Тя трябва да бъде заета незабавно. Падне ли в ръцете на противника, положението става критично. Мустафа Кемал оставя войските в подножието на височината да почиват след усилния преход и с няколко души от щаба тръгва към върха. Неочаквано насреща им изскачат войниците от наблюдателната рота, които побягват панически. Мустафа Кемал ги спира:

— Защо бягате?

— Противникът идва...

— Къде е противникът?

Посочват му близките хълмове. Противникът е по-близо до тях, отколкото собствените им части. Положението е почти проиграно. Необходимо е да се направи нещо, за да бъде спрян.

— От противника не бива да се бяга — обръща се той към войниците и ги ободрява:

— Нямаме боеприпаси — отвръщат му те.

— Като нямате боеприпаси, щикове нямате ли?

Мустафа Кемал сам развръща в боен ред ротата и заповядва да сложат щиковете. В това време един от неговите офицери тича да предупреди останалата долу част да тръгне незабавно. Противникът е озадачен от настъпилото изменение в поведението на турските войски и заляга. Спечелени са ценни минути, които решават боя. Скоро пристигат основните части и незабавно преминават в настъпление, като изтикват англичаните към брега.

Близо два месеца дивизията на Мустафа Кемал води успешни маневрени боеве и не позволява на англичаните да постигнат значителен успех. Впоследствие англичаните стоварват нови сили, настъпват на широк фронт и заемат голяма територия. Целта им е да пресекат връзката на отбраняващите се турски части с Истанбул. Командуването на армията вижда критичността на положението и решава да създаде специална войскова групировка под командуването на генерал Фейзи. Но с всеки изминат ден действията вземат по-лош обрат. Главното командуване не е в състояние да обхване и координира действията на частите. Тогава Мустафа Кемал пише на Енвер, че командуването трябва да бъде в едни ръце, като намеква за себе си. Отговорът обаче е обезсърчителен.

„Разполагаме със съвсем малко време. Ако не го използуваме добре, възможността да загубим е голяма“ — предупреждава той и главнокомандуващия фон Сандерс. Последният го търси по телефона.

— Как преценявате обстановката и какви мерки предвиждате? — пита го Сандерс.

— Аз отдавна докладвах мнението си за обстановката. Сега вече остава само една мярка, която може да се вземе.

— Каква е тази мярка? — питат го отсреща.

— Намиращите се тук части да бъдат придадени под мое командуване.

След кратко мълчание германският генерал подхвърля не без ирония:

— Не е ли много това?

Отговорът на Мустафа Кемал е още по-категоричен:

— Малко е.

Връзката е прекъсната. Какво ли е мислел в тоя момент германският генерал? Такава дързост той не е срещал. Но в следващите часове размисля. Като че ли предизвикателното предложение на Мустафа Кемал е най-точното решение за изхода от създалото се положение.

На Мустафа Кемал, който тия дни е произведен в чин полковник, е съобщено, че е назначен за командуващ войсковата групировка в Галиполския полуостров. През следващите четири денонощия той не мигва. Решава се съдбата на английския десант. Непрекъснато обикаля частите, дава разпореждания на самите позиции, организира предстоящото настъпление. На всяка цена той трябва да отхвърли противника, който бърза да се окопае на височината Джонкбайър.

Едно писмо на Мустафа Кемал до мадам Корин, изпратено от Галиполския фронт, рисува положението на фронта и в същото време разкрива една нова черта в характера му, която досега е малко позната, но която все повече ще се проявява. Способността му да иронизира, да се присмива в лицето на смъртта. „Тук картината не е много спокойна — пише той. — Денонощно над главите ни трещят шрапнели и разни други снаряди. Куршумите свистят и воят им се смесва с взривовете на бомбите. Накратко казано, живеем като в ада. Добре, че войниците ни са много по-смели и издръжливи от противника. Освен това приятелството ми с войниците им помага полеко да изпълняват моите заповеди. В тези заповеди често се споменава за смъртта. Така, че човек тук може да постигне две върховни цели: да победи или да загине геройски. А знаеш ли какво означава последното? Значи да отидеш направо в рая. Там загиналите ще бъдат посрещнати от най-хубавите жени на аллаха — нимфите, които вечно ще бъдат на тяхно разположение. Какво щастие!"

Планът на Мустафа Кемал е прост и рискован. Ще атакува противника призори, без да се дава изстрел, за да не бъде открито настъплението предварително. В последните часове Мустафа Кемал е на първата линия между войниците.

— Момчета — говори им той, — няма никакво съмнение, че ще победим противника. Само не бързайте. Пръв аз ще тръгна напред и когато вдигна нагайката, ще скочите и вие.

„Войниците и офицерите бяха забравили всичко

и с цялото си същество чакаха сигнала ми за атака" — пише по-късно Мустафа Кемал. Противникът е изненадан. Той открива настъплението, когато турските войници са вече в окопите му. Започва кървава битка на нож. Скоро Джонкбайърът е превзет. Английската флота е принудена да открие огън по настъпващите турски войски, въпреки опасността да бъдат засегнати и собствените бойни редове на англичаните. Парче граната улучва Мустафа Кемал в гърдите.

— Господин полковник, раниха ви! — извиква един от адютантите, като го забелязва, че се олюлява. Мустафа Кемал бързо запушва с ръка устата му, за да не чуят другите.

— Не е вярно — отвръща високо той и бърка в десния джоб на куртката си. Шрапнелът е смачкал часовника му и само леко го е ранил.

Англичаните понасят големи загуби и са принудени да се окопаят за позиционна война. Но от действията им Мустафа Кемал разбира, че търсят възможност да се измъкнат. Ето защо той предлага незабавно да ги атакува и да ги разбие окончателно. Но отговорът от Истанбул е да не се предприема нищо, да не се напускат сигурните позиции.

За Мустафа Кемал няма място в тази позиционна война и той иска да бъде преместен. Когато се връща в Истанбул, идва и съобщението за изтеглянето на англичаните от полуострова.

Тази битка е важен момент в живота на Мустафа Кемал. В известен смисъл тя разкрива пътя му към националноосвободителната борба. Мустафа Кемал не е само известен офицер сред тесен кръг ръководни дейци, а всенароден любимец, национален герой. През цялото време страната е следила със затаен дъх изхода от битката при Анафарта. Авторитетът на Мустафа Кемал сред офицерите и армията е голям. Той е доказал, че делата му се покриват с размирните мисли.

10

Мустафа Кемал е потиснат от обстановката в Истанбул. Вместо почестите и уважението на победител, той се сблъсква със студенината на младотурската вър-

хушка. В дъното на всичко е Енвер, навсякъде властвува неговата сляпа политика. Германските съветници се разпореждат зад гърба му с турската армия в интерес на Германия. Мустафа Кемал не може да гледа спокойно всичко това. Пише доклади до великия везир за положението, за разрухата и предстоящата катастрофа. Прави внушения на приятели и приближени на правителството. Уви, всичките му усилия остават без ответ.

В същото време подозренията на мнозина от младотурците се засилват. По-добре е такъв опасен човек да стои по-далеч от центъра. Назначават го за командир на четиринадесети корпус. Когато Мустафа Кемал пристига на местоназначението, населението му устройва възторжено посрещане. Народът по-добре чувствува и уважава човека, който е спасил Истанбул. Това го окриля. Но скоро решението е коригирано и го изпращат на фронта в Източен Анадол: „Там да проявява енергичността си."

На Източния фронт Мустафа Кемал намира една напълно демобилизирана и дезорганизирана армия. Войските нямат боеприпаси, нямат храна, нямат облекло. Несъзнателни офицери използуват липсата на контрол, за да грабят войската за лично обогатяване. Мустафа Кемал се заема да стегне подчинения му корпус. Помага му неговият заместник Кязъм Карабекир.

След няколко седмици идва съобщение, че е повишен в чин генерал. Мустафа Кемал е на 35 години. Какво ли е накарало Енвер да направи този жест? След победата над англичаните в Галиполи, сред привържениците на Енвер започва открито да се говори, че той прави всичко, за да засенчи славата на Мустафа Кемал. Веднъж Талят и доктор Назъм разговарят на тази тема, когато неочаквано при тях влиза Енвер. Двамата млъкват.

— Сигурно сте разговаряли нещо за мене? — поглежда ги подозрително той. — Кажете какво сте говорили?

— Разменяхме мисли защо Мустафа Кемал не е повишен — отвръща Талят. Енвер измъква като ужилен някаква хартия от джоба си и я размахва пред очите им.

— Ето я заповедта за повишаването му в чин генерал.

След малко добавя:

— Но трябва да знаете, че като го произведем ге-

нерал, той ще иска да стане маршал. Като стане маршал, няма да се задоволи с това и ще иска да стане султан.

С тази хипербола Енвер казва много неща. Той не отрича качествата на Мустафа Кемал, но се страхува от силата му.

Когато този разговор достига до ушите на Мустафа Кемал, той отговаря многозначително:

— Не знаех, че Енвер е толкова умен и проницателен.

През август командуваните от Мустафа Кемал войски постигат частичен успех на фронта, но повече нищо не може да се направи. Положението на войниците е тежко. На трима души се пада една дневна дажба храна, много от тях са увили на краката си парцали вместо обувки. Смъртта от глад или замръзване е обикновено явление.

Мустафа Кемал има намерение да използува зимата и да приготви армията за пролетта, но на следващата година става свидетел на необикновено явление. В противниковите окопи руските войници късат пагоните на офицерите и поемат командуването в свои ръце. Започнала е Октомврийската революция.

На Източния фронт Мустафа Кемал се запознава отблизо с Исмет, който е началник-щаб в неговата армия. Те се знаят още от Истанбул, но тук съвместната работа ги сприятелява. Исмет е тих, въздържан и изпълнителен офицер и това като че ли допада на смелия, решителния и инициативен Мустафа Кемал. Бъдещето ще сближи още повече двамата и това приятелство ще играе за дълъг период важна роля в по-нататъшната съдба на Турция.

След време Мустафа Кемал е преместен на сирийския фронт. Тук той не воюва толкова срещу англичаните, колкото срещу своеволието на германските генерали и приумиците на Енвер. Но и тук положението на войските е същото, както на Източния фронт. Независимо от това, по настояване на Енвер е образувана специална „Светкавична армия“ с цел да бъде освободен превзетият от противника Багдад. Двата свещени града на мюсюлманите — Мека и Медина, са изгубени безвъзвратно. Падането на Багдад разклаща сериозно положението на Енвер и той търси компенсация. Тук се намес-

ват и някои лични амбиции на назначения за командващ „Светкавичната армия“ германски маршал фон Фалкенфайм. Чрез един успех на изток той търси реабилитация пред германското главно командуване, което го е снело от поста началник на генералния щаб за неуспеха му при Вердюн.

Мустафа Кемал настоява енергично да се отмени походът за Багдад, тъй като съзнава, че това ще бъде нова гробница за хиляди турски войници. Но когато всичко вече изглежда безнадеждно, сам фон Фалкенхайм се принуждава да се откаже. Един от неговите щабни офицери — майор Франц фон Папен, успява да внуши на маршала, че неуспехът е явен.

Веднъж маршал фон Фалкенхайм се опитва да подкупи Мустафа Кемал и му изпраща някакви подаръци в малки кутийки. Когато той ги отваря, вътре блеска злато. Фалкенхайм е сбъркал адреса, но защо Мустафа Кемал да не използува случая да се надсмее над маршала. Пред немския офицер, който е донесъл кутийките, той се преструва, че не може да разбере нищо от цялата работа и предава златото на ковчежника за нуждите на армията.

Енвер е затруднен много от отказа на фон Фалкенхайм да настъпи към Багдад. Нужно му е да направи нещо, за да излезе от това положение. Затова се връща към една от старите си идеи — поход срещу англичаните в Египет. Планът е приет, независимо от съпротивата на Мустафа Кемал и на Джемал паша.

Мустафа Кемал вижда безсмислието на положението си на фронта и подава оставка. Заедно с оставката си той изпраща подробен доклад до Талят и Енвер за обстановката не само в армията, но и в цялата страна. В него се предлага обща стратегия за спасяване на положението. Първо, освобождаване на немските офицери и заменянето им с турски. Второ, отказване от всякакви настъпателни действия, изтегляне на турските войски от европейския фронт и организиране на всеобща отбрана.

Въпреки увещанията на Енвер и Фалкенхайм, Мустафа Кемал е непреклонен. Предлагат му друго назначение, но той държи да бъде приета оставката му. Енвер знае много добре какво отражение би имала тази оставка и като компромисно решение му предлага едно-

месечен отпуск, който всъщност ще продължи много повече.

Командирът на армията, генералът на Османската империя Мустафа Кемал, няма средства, за да плати пътя си до Истанбул от Източния фронт. Помага му Джемал паша, който закупува личните му пет коня.

В Истанбул Мустафа Кемал се свързва със старите си приятели, с които обсъжда тежкото състояние на империята. През тия дни новините от Източния фронт са отчайващи. Предположенията на Мустафа Кемал се сбъдват. Фалкенхайм е претърпял тежко поражение. Енвер, който става все по-чувствителен и подозрителен, се страхува от действията на Мустафа Кемал. За да разсеят съмненията му, техни общи приятели ги събират на общ обяд. Точно тогава пред Енвер се открива нова възможност да отдалечи, макар и временно, Мустафа Кемал от Истанбул. Кайзер Вилхелм е поканил султана на официално посещение в Германия. Но султанът е болен и на негово място изпращат престолонаследника принц Вахдетин. Мустафа Кемал е определен да го придружава. Той приема, защото посещението предлага възможности да се запознае отблизо с обстановката в Германия, а и с бъдещия султан. Един ден това познанство може да му бъде необходимо.

Първата среща с Вахдетин разкрива пред Мустафа Кемал някои от „добродетелите" на султанската институция. Принцът влиза в приемната зала и сяда на канапето срещу него. После затваря очи и стои така дълго време, като човек, който размишлява нещо. Мустафа Кемал гледа изненадан слабото, кокалесто лице на човека срещу себе си и се чуди какво да предприеме.

— Доволен съм от запознанството ми с вас — произнася неочаквано принцът и отваря бавно очи.

Но докато Мустафа Кемал намисли какво да отговори, Вахдетин отново затваря очи и изглежда унесен в сън. Няма как, трябва да изчака следващото отваряне на очите.

— Щели сме да пътуваме заедно, така ли? — отново го изненадва принцът.

Този път Мустафа Кемал успява да отговори:

— Да, заедно ще пътуваме.

Разговорът е свършил. Мустафа Кемал излиза от двореца огорчен. Ето какъв човек ще управлява утре

страната. Следващата среща между двамата обаче носи нова изненада за него. Когато влакът с пътуващите гости е далеч от Истанбул, принцът го поканва в купето си:

— Здравейте, генерале — приветствува го бодро Вахдетин и се извинява: — Допреди няколко минути не знаех с кого пътувам. Сега ми разказаха. Аз ви знам много добре. На всички са известни подвизите ви в Галиполи. Вие спасихте Истанбул. Много съм доволен, че сме заедно.

Мимикрията, използувана от принца при срещата в двореца, е била необходима срещу неочакваните превратности на султанското поприще. Но сега са далеч от двореца и от погледите на хилядите шпиони и подслушвачи и преструването е излишно. Мустафа Кемал решава, че трябва да използува принца. В ежедневните им срещи той му разяснява положението на империята. Между двамата започва сериозен диалог, както по пътя, така и в Германия. Мустафа Кемал е обнадежден. Той забравя, че в традицията на султаните е думите да прикриват мислите.

В Германия ги посреща сам император Вилхелм. Вахдетин и Мустафа Кемал правят официална визита на фон Хинденбург и на фон Лудендорф. Домакините любезничат с турските гости, но стремежът им да представят събитията по фронтовете в розова светлина дразни Мустафа Кемал. На Лудендорф той задава въпроси, които поставят немеца в неудобно положение.

Един ден Кайзер Вилхелм прави изненадващо посещение на Вахдетин в хотела, където е отседнал. Говори му за приятелството между Германия и Османската империя и за бъдещите успехи във войната. В отговора на Вахдетин, изпълнен със словесна еквилибристика в източен стил, се прокрадва съмнение относно гаранциите, които се дават на Османската империя, намираща се пред сериозна угроза от голямото настъпление на Антантата.

Вилхелм скача от мястото си, раздразнен от чутото.

— Чувствувам, че някой размътва мозъка на уважаемия принц. Как е възможно да се съмнявате, след като аз говоря за успехи? — повишава тон Вилхелм.

Дали е разбрал кайзерът, че Мустафа Кемал стои зад това „размътване на мозъка" на Вахдетин? Ко-

гато домакините развеждат гостите из позициите на Западния фронт, Мустафа Кемал не се задоволява с показаното. Отклонява се от маршрута и лично иска да провери действителното състояние на нещата. На една позиция се качва на наблюдателния пункт, разговаря с офицерите за силите, с които разполагат, и ги предупреждава, че положението им е критично. Събеседниците му клатят глава в знак на съгласие.

На вечерята в чест на Вахдетин, император Вилхелм предупреждава на немски Лудендорф да занимава турския генерал до себе си. На Вилхелм е станало ясно, че този особняк Мустафа Кемал не може да бъде излъган.

На връщане от Германия спират в София. На гарата го чакат приятели. Мустафа Кемал е категоричен:

— Германците са загубили войната.

В Истанбул Мустафа Кемал заболява тежко от бъбреци. След продължително лечение той е изпратен в Карлсбад. Тук го заварва новината за смъртта на султана и за възкачването на Вахдетин. Мустафа Кемал смята, че моментът е удобен да направи някои внушения на новия султан и се завръща. Иска лична среща с Вахдетин и настоятелно предлага султанът да поеме общото командуване на армията, а него да назначи за началник на генералния щаб. Както при първата среща, Вахдетин играе ролята на болен и безпомощен. Изслушва го внимателно със затворени очи. После пита:

— Има ли други командири, които да споделят вашето мнение?

— Има, ваше величество.

Но срещата завършва без резултат. Мустафа Кемал иска нова среща. Говори за необходимостта от бързи мерки, за да се спаси страната от поражение. Този път отговорът на султана разкрива нов момент:

— Аз обсъдих с Талят и Енвер какви мерки трябва да се вземат.

После подава ръка за сбогуване със затворени очи. Всичко е свършено. Надеждите на Мустафа Кемал са били празни илюзии. Или султанът се е уплашил от предложенията му за радикални мерки, или Енвер и Талят са успели да влязат под кожата на Вахдетин. Но и двете предположения означават едно и също. На Му-

стафа Кемал не му върви със султаните, неговият език е различен от техния.

След няколко дни неочаквано султанът извиква Мустафа Кемал. На срещата присъствуват няколко немски генерали. Мустафа Кемал предпочита да разговарят сами, но Вахдетин отказва. Той го посреща любезно и го представя на немските генерали.

— Един военачалник, когото много харесвам и му се доверявам.

След тази встъпителна част на играта, Вахдетин изплюва камъчето:

— Назначавам ви за командир на армия в Сирия.

Султанът говори за важността на този фронт и за нуждата там от такъв способен командир. Той не се съмнява в успеха му. Мустафа Кемал слуша това превъплъщение на лицемерието и кипи от гняв. На него добре му е известно, че на сирийския фронт всичко е проиграно. Ясно, Енвер и хората му са решили на всяка цена да го отстранят от столицата и са се сговорили с Вахдетин. Дали султанът не им е разказал за предишните му внушения и препоръки? Мустафа Кемал приема назначението, без да каже дума и излиза. Във външния салон заварва Енвер и други генерали.

— Браво, поздравявам ви, успяхте! — обръща се към него Мустафа Кемал. — Уважаеми, бих искал да разговарям с вас по някои важни въпроси. Доколкото ми е известно и доколкото разбирам, в Сирия нашата армия е само едно понятие. Вие добре си отмъщавате, като ме изпращате там. При това нарушихте традицията и използувахте султана, за да ми предадете заповедта.

Енвер и останалите се подсмиват пред безсилието на Мустафа Кемал.

11

Остава да се изиграе последното действие на печалния за империята финал. Мустафа Кемал го предрича още в началото. Сега той усеща настъпването му с хилядите признаци на погрома. Но той е войник, затова приема да командува седма армия на сирийския фронт. Ако онези, които го изпращат тук, са заети от мисълта

как да отдалечат от столицата едно главоболие, той прави усилие да спаси каквото може.

На Мустафа Кемал е съдено да изпие горчивата чаша на последното поражение на Османската империя. На сирийския фронт той заварва една разпадаща се армия. Няма боеприпаси, няма храна. Бягството на войниците е масово. Мустафа Кемал и приятелите му Исмет и Али Фуад, които командуват корпуси, се опитват да поставят в ред нещата, но това като че ли е безполезно. Англичаните подготвят голямо настъпление. С много уловки и лъжливи действия те заблуждават турските войски за началото и мястото на офанзивата. Един случай подсказва на Мустафа Кемал замисъла на противника и той докладва съображенията си на главнокомандуващия Лиман фон Сандрес, който е заменил маршал фон Фалкенхайм. Сандерс приема с насмешка това категорично твърдение, но след два дни едва не попада в плен на англичаните. Оттук нататък фактическото командуване на отстъпващите турски части поема Мустафа Кемал.

В тези тежки минути, когато войската е напълно дезорганизирана и дезертьорството не може да бъде спряно, Мустафа Кемал издава заповед до всички части да се изтеглят дълбоко на север, за да не станат лесна плячка на противника. Едно копие от заповедта изпраща на Сандерс, тъй като само той има право да разреши отстъплението. След няколко дни Сандерс споделя:

— Решението е правилно, но все пак аз съм чужденец, не мога да издам такава заповед. Това могат да направят истинските господари на тази страна.

В Истанбул цари объркване. Мустафа Кемал изпраща телеграма до султана, в която описва сериозността на положението и предлага да бъде образувано ново правителство, което да поиска мир при изгодни условия. Той е съвсем конкретен. На мястото на Талят паша трябва да дойде Изет паша и в кабинета му да бъдат включени Али Фетхи, Рауф и самият Мустафа Кемал, като министър на войната и главнокомандуващ.

Талят паша подава оставка, без да го подканят. Младотурският триумвират — Енвер, Талят, Джемал, се оттегля от управлението. Един ден трима забягват в неопределена посока с германски военен кораб. Талят и Джемал пишат изповед, с която искат да се оправдаят.

Енвер не пише нищо. Неговото самолюбие няма граници.

Султанът натоварва Изет паша да образува правителство. В него влизат Али Фетхи и Рауф. Дотук всичко е по желанието на Мустафа Кемал. Но самият той липсва в кабинета. Изет паша с писмо му обяснява, че той ще бъде полезен повече като командуващ югоизточния фронт, за какъвто е назначен. Мустафа Кемал негодува, но приема назначението.

Новото правителство предприема незабавни сондажи за преговори с англичаните и те приемат. Образувана е делегация, начело с Рауф, който е министър на флота. След тридесет и шест часови преговори на борда на английския адмиралтейски кораб „Агамемнон", Рауф и адмирал Калтроп подписват примирие. На победената империя са наложени унизителни условия: предвижда се окупация на всички стратегически пунктове в страната, турската армия се разпуска, с изключение на малки поделения за осигуряване на реда, за напред Проливите ще бъдат открити и т. н.

Мустафа Кемал не може да се помири с извършения акт. Като свързва клаузите на примирието с фактическото поведение на английските войски, той предчувствува, че апетитите на противника са много по-големи. Споразумението за него няма стойност. Той разбира, че отсега нататък националната независимост на страната може да бъде постигната само с борба.

Когато фон Сандерс предава командуването на Мустафа Кемал, германският генерал завършва речта си с думите: „За нас всичко свърши! Победиха ни!"

Мустафа Кемал е на друго мнение:

— За съюзниците войната може да е свършила. Но войната, която нас ни интересува, нашата национално-освободителна война, започва сега.

Истанбул преживява мъчителни дни. Няма топливо и гориво, трамваите не работят, улиците са полуосветени и зад всеки ъгъл дебне опасност от навъдилите се крадци. Липсват обикновени стоки и хранителни продукти.

В турските квартали цари униние и страх. Много семейства бързат да заминат за Анадола. Сред политическите среди и интелигенцията властвува омразата и отмъщението. Колоните на вестниците се пълнят ежедневно с взаимни нападки и обвинения за катастрофата,

Често причините се търсят в несъществени прояви. Има хора, които използват положението за разчистване на лични сметки.

Европейските квартали са се отдали на веселие и разгул. Увеселителните заведения работят денонощно. Под сантименталните звуци на последните европейски шлагери хубави момичета предлагат малко щастие. След кошмара на войната победителите търсят забрава в удоволствия и пиянство. И към този фон случаят неочаквано е прибавил една ярка багра. В Истанбул ежегодно пристигат кораби с бягащи от революцията руски емигранти.

Генерали и принцове се мъчат да потушат мъката си по изгубеното в безпаметно пиянство. Кабаретата се пълнят с евтини руски красавици от знатно потекло. В огромния град трагедията и отчаянието съжителстват с екзалтации и похот и той стене и се тресе от този небивал изблик на чувства.

В средата на ноември петдесет и пет бойни кораба на Антантата влизат тържествено в истанбулското пристанище и хвърлят котва пред Златния рог. Внушителната манифестация не оставя съмнение в намеренията на победителите. Мустафа Кемал, който току-що е пристигнал в града, става свидетел на проточилото се шестнадесет мили шествие на силата. У едни тази гледка предизвиква отчаяние, у други — чувство за мъст.

— Загинахме! . . . — чуват се гласове навсякъде.

Някои настояват страната да бъде окупирана изцяло от англичаните, за да не се разпокъсва и да се запази. Сред общото отчаяние обаче един глас пророкува спокойно и уверено:

— Както са дошли, така ще си отидат!

Това е Мустафа Кемал.

Изет паша е подал оставка и за велик везир гласят отново Тевфик паша. Мустафа Кемал енергично се противопоставя на този ход и уговаря Изет паша заедно да организират провалянето на следващия кабинет. Говори пред събрание на депутати. Намерението му е да бъде министър на войната в следващото правителство. Но като че ли е твърде късно да се спасява потъващия кораб с такива средства. Случаят поднася първото политическо разочарование на Мустафа Кемал. Мнозинството депутати гласуват за Тевфик паша, макар да са обе-

щали пред него противното. Мустафа Кемал е засегнат много и иска среща със султана, но и тя не му предлага нищо хубаво. Главата на Османската империя се вълнува единствено от мисълта да запази престола си.

След известно време султанът разпуска парламента, за да угоди на окупатора. А размирния генерал се опитва да усмири с една много остаряла мярка. Предлагат на Мустафа Кемал да се ожени за дъщерята на Вахдетин — Сабиха Султан. Отговорът, който получават султанските пратеници, е пълен с ирония и съдържа нескрита обида за османските нравствени закони:

— Нека Султан ханъм да заповяда тук. Да я видим.

Този човек не е роден за кукла.

12

„Независимо от достойнствата му, за съжаление турският народ не е в състояние да управлява други народи. Един дълъг период изобилствува с толкова много примери в това отношение, че този извод не подлежи на съмнение. Историята е свидетелка на многобройни турски успехи и на също толкова много беди. Успехите са в подчиняването на толкова много народи под свое господство, а бедите — в освобождаването на тези народи от господство. И в Европа, и в Азия, и в Африка материалната и духовна култура на народите, намиращи се под турско владичество, е много ниска. Когато някоя от тези страни обаче се освободи, тя постига бърз възход в материалната си и духовна култура. Турците не умеят в мирно време да множат успехите, постигнати на бойното поле."

В тази апология на перфидността Клемансо се опитва да обоснове онова, което Англия е подготвила в множество тайни договори със съюзниците си от Антантата. Истината за прогнилостта на Османската империя не е повод за освобождение на намиращите се под нейно господство народи, а претекст за заменяне на стария господар с нов.

Англия и Франция си поделят арабския свят. Италия също получава своя по-скромен дял. Мала Азия е окупирана. В Истанбул се разпореждат англичани и

французи. Само един от тайните договори на Лондон не се изпълнява. На царска Русия се е полагало да получи Източна Тракия и Проливите. Но младата съветска държава, която току-що е свалила последния Романовец, оповестява, че е далеч от завоевателските намерения на царизма. Това събитие, което разтърсва капиталистическия свят, е от изключително значение за успеха на предстоящата кемалистка революция, за съдбата на турската национална държава.

В подялбата на „болния човек" се явява нов претендент — Гърция. С подкрепата на Англия тя получава право да окупира Западна Мала Азия. Планът на американския президент Уилсън, съгласно който се извършва голяма част от преразпределението, трябва да претърпи изменение, за да бъде оправдан новият апетит. Този план е едно напомняне за бъдещите империалистически интереси на Съединените щати в този район на света.

В дните, когато се разиграват тези събития, Мустафа Кемал е един от многото генерали без армия в Османската империя. Пред него все повече се стеснява кръгът на възможностите за изход от положението и това бързо го насочва към съдбоносното решение.

Междувременно арестите на бивши младотурски ръководители продължават. Сред арестуваните е и Али Фетхи. Един вестник се провиква: защо не са арестувани още Мустафа Кемал и Рауф? На великия везир Дамат Ферид паша и министрите е известно отношението на Мустафа Кемал към младотурския триумвират. Освен това те хранят надежда да използват енергичния и способен генерал и търсят начин да го привлекат на своя страна. Сред придворните се чуват гласове против доверяването на Мустафа Кемал.

— Погледнете само небесносините му очи. Ако му падне възможност, той няма да остави ни халифата, ни падишаха — пророкува Зейнел Абидин ходжа. Но времената не са подходящи за такива прецизни сметки.

Мустафа Кемал вече е решил да премине в Анадола и оттам да действува. Всичко е обмислил многократно, но търси поводи да свери часовника си с приятели. Един ден той кани у дома си полковник Исмет, който е съветник във военното министерство и участвува в подготовката на предстоящата мирна конференция. Му-

стафа Кемал разгръща на масата една карта на Турция и пита Исмет кой е най-удобният път за преминаване в Анадола.

— Значи решихте вече? — усмихва се Исмет.

— Още не е дошло време да се говори за това.

Исмет разглежда внимателно картата и отвръща замислено:

— Има много пътища за преминаване в Анадола.

Да, всички пътища водят натам. В този Истанбул, затънал в клюки и заговори, нищо не можеш да постигнеш. Картината в Анадола също не е много радваща — анархията и беззаконията властвуват навсякъде. Стратегическите райони са окупирани от противника. Но тук-там вече се проявява четническо движение. Ако се обедини тази спонтанна народна съпротива срещу окупатора с оцелелите войскови части, може да бъде организирана голяма сила. Най-добре би било Мустафа Кемал да получи някакво назначение в Анадола, да е облечен поне засега с официална власт.

Случаят се предлага сам. Англичаните настояват пред султанското правителство да вземе мерки за запазване реда в онези области, в които живее турско и християнско население. Когато великият везир Дамат Ферид паша пита министъра на вътрешните работи Мехмет Али бей кого да натовари с тази задача, той отговаря:

— Мустафа Кемал.

След няколко дни министърът на войната Шакир паша извиква при себе си Мустафа Кемал и му обяснява намеренията на великия везир. Трябва да отиде в района на Самсун и да направи доклад за безчинствата, срещу които протестират англичаните.

— Ще замина с удоволствие — отвръща веднага Мустафа Кемал, но като размисля малко, пита: — Нима ще бъда изпратен с единствената задача да установя доколко турското население малтретира гръцкото?

— Да, само този въпрос обсъждахме с великия везир.

— Добре, разрешете все пак да придадем подобаваща форма на това назначение. Ако позволите, въпроса можем да уточним с началника на генералния щаб.

Военният министър не се досеща дори за намеренията на генерала пред себе си и се съгласява веднага.

Мустафа Кемал не може да си намери място от радост. Пред него е една изключителна възможност. Но това не е достатъчно. Трябва да направи всичко, за да си издействува по-големи прерогативи. Документът, който му се издава, всъщност е написан от Мустафа Кемал. В качеството на правителствен инспектор на него му се разрешава да има власт над частите в Анадола и над областните управители.

— Да не възнамерявате да правите нещо по-друго? — досеща се в един момент заместник-началникът на генералния щаб Кязъм паша, който му е приятел и съсед.

— Подай ухото си... — отвръща Мустафа Кемал. — Да, възнамерявам да направя. Дори и да нямам правата, които ми дава този документ.

Най-после желаният документ е минал през бюрокрацията на министерството и е получил законна стойност. Мустафа Кемал сгъва грижливо хартията, поставя я в джоба си и излиза от военното министерство. Няма по-щастлив човек от него. „Какво хубаво нещо, съдбата ми беше предоставила такива изгодни условия, че когато ги чувствувах в ръцете си, бях безкрайно щастлив... Приличах на птичка, пред която са отворили вратата на клетката и тя се готви да литне към широкия свят."

Остава да се подбере щаб. Али Фуад и Кязъм Карабекир вече имат назначения в Анадола. Рауф, който е подал оставка, се готви да премине нелегално. Ще вземе полковник Рефет, полковник Кязъм и други. Посещава Али Фетхи в затвора и го уведомява за намеренията си. Посещава и Исмет у дома му.

— Какви новини носиш?... Какво е това неочаквано посещение? — посреща го Исмет.

— Нямам време. Ще ти разкажа всичко набързо.

Исмет го слуша внимателно. Всичко е ясно, би трябвало и той да тръгне с него, но има известни резерви. По-добре е засега да остане тук, където също може да бъде полезен.

— Ти остани тук, докато аз се настаня и когато започна работа, ще дойдеш — съгласява се Мустафа Кемал.

Всичко е готово за тръгването. Старото корабче „Бандърма" чака на пристанището специалния пратеник, за да го отнесе в Анадола. Дните са изпълнени с

върховно напрежение. Най-малкото съмнение може да провали цялата работа.

Мустафа Кемал прави посещение на вежливост при великия везир. След това отива във военното министерство, за да получи последни указания от министъра на войната, но не го намира. Насреща му изскача разтревожен министърът на вътрешните работи Мехмет Али бей:

— Аллах, аллах, какво нахалство... Чухте ли, гърците окупирали Измир?

По коридорите тичат безпомощно министри и висши чиновници.

— Така ли? И това ли стана? — отвръща с престорено учудване Мустафа Кемал.

„Аз знаех какво може да сполети страната, но никого не успях да убедя в това. Да се смея ли или да плача пред тази тревога на министрите?"

Между Мустафа Кемал и министрите се повежда следният разговор, в чийто подтекст прозира ирония.

— Какво предвиждате да направите? — пита той.

— Ще протестираме.

— Това е правилно и необходимо, но вие вярвате ли, че след протеста гърците ще се изтеглят от Измир? Или може би англичаните ще ги принудят да сторят това?

— Какво друго можем да направим? — отвръщат в хор няколко министри.

— Може би са необходими по-решителни мерки.

— Какви например?

Министърът на вътрешните работи се намесва:

— Знаете ли какво могат да направят с нас, ако предприемем такива мерки?

Мустафа Кемал предпочита да мълчи. „Не исках да им кажа: станете и елате при мен."

Мустафа Кемал трябва да посети и султана, който го приема в един малък салон. Двамата седят един до друг — последният представител на султаните и президентът на бъдещата република. Прозорецът на салона гледа към Босфора, където са наредени корабите на окупационните сили. Вахдетин е разчувствуван, може би се разяжда от съмнения относно намеренията на размирния генерал. С драматичен тон той започва обърканите си мисли:

— Паша, паша, досега ти направи много добрини на страната. Всички те са влезли в историята — сочи дебелата книга на масичката до тях. — Но забрави това, защото сегашната ти задача може да бъде по-важна от всички досегашни. Паша, паша, ти можеш да спасиш държавата!

Мустафа Кемал е лаконичен и внимателен в отговорите си. Между стените на двореца предпазливостта е най-ценната добродетел. След пожеланията за успех той получава за спомен часовник с инициалите на Вахдетин. Мустафа Кемал няма основание да не е доволен. Пожелава му успех оня, срещу когото утре ще се насочи острието на удара му.

Когато се връща у дома си в Шишли, там го чака лоша вест. Англичаните са подразбрали нещо. Надвечер Рауф пристига запъхтян да го предупреди за опасността и му препоръчва да не тръгва.

Но Мустафа Кемал чувствува, че часът е ударил. Връщане не може да има. Всякакво колебание може да обрече делото на провал. Той и придружаващите го скачат в колата, която ги чака пред дома, отиват на пристанището и вечерта на 16 май 1919 година „Бандърма" тръгва към Самсун.

Морето е бурно, но Мустафа Кемал нарежда на капитана да кара близо до брега, за да могат лесно да излязат на сушата, в случай, че тръгнат да ги преследват.

Англичаните са разтревожени сериозно от сигналите, които са получили. Посреднощ военният аташе на върховната комисия на окупационните сили Уиндъм Дии то събужда великия везир, за да го предупреди за съмненията си.

Дамат Ферид паша вдига безпомощно ръце:

— Закъсняхте много, господине. Птичето отлетя.

Националноосвободителна борба

1

След тридневно пътуване специалният инспектор на султанското правителство генерал Мустафа Кемал и придружаващите го пристигат в Самсун. Три дни ребрата на „Бандърма" скърцат застрашително под напора на разбеснялото се море, но издържат.

Денят е 19 май 1919 година. Оттук започва летописът на съвременна Турция. Досега всичко е било в света на мечтите. Настъпва часът на действието, в което султанският генерал ще прояви републиканските си чувства.

Мустафа Кемал не идва в Анадола с амбицията да изпълни потомствено завещание на знатен род. Борбата му не е авантюристично хрумване. Нейните цели съвпадат с повелята на времето в историческия ход на разпадащата се Османска империя.

Далновидността на Мустафа Кемал се корени в реалната оценка на събитията. Сантименталността му е непонятна. Този силен дух изучава всичко внимателно, без да пропуска детайлите, и се готви да нанесе решителен удар. Неговата цел е една и отсега нататък всичко ще бъде подчинено на нея — турска република в нейните национални граници. Не го примамват безпочвените химери на младотурците за възраждане на Османската империя. В този момент кристализира голямото прозрение на Мустафа Кемал. Буйният фантазьор от „Юнион палас", чиито слова не винаги са звучали убедително дори на най-близките му приятели, безпощадният критик на младотурците се утвърждава във всяка следваща стъпка.

Малка лодка пренася пътниците от „Бандърма" на пристанището. Биографите не свидетелстват за традиционното в такива случаи историческо изказване на

главния герой. В този момент твърде земни мисли занимават Мустафа Кемал. Той скача на дървения пристан, отправя благодарен поглед към гемията за сполучливия завършек на кошмарното пътуване и се заглежда в къщичката на пристанището, сякаш да се увери, че най-после е стъпил на твърда почва.

Под краката му все още се люшка, но той вече усеща прилив на сили, неподозирана лекота завладява тялото му. Окупираният Истанбул с вечните дворцови интриги, кукленото правителство на Дамат Ферид паша, жалките усилия на последния представител на султаните да спаси престола, са останали далече. Пред него е окаяният и разпокъсан от окупацията Анадол — люлката на раждащото се национално съзнание. Когато видните лица на Самсун тръгват да го посрещнат, той вече мисли за първите стъпки.

Откъде да започне? Разговорите му в Истанбул с Али Фуад, Кязъм Карабекир, Исмет, Хюсеин Рауф не прехвърлят границите на едно желание. За организация изобщо не са споменавали. Пред себе си той има само един обезсърчен народ, на когото трябва да възвърне увереността. В него е надеждата на Мустафа Кемал. Много случки му показват тежката картина на отчаянието. Но има моменти, когато решимостта на народа да се бори го окриля.

Един ден, на път от Самсун за Хавза, Мустафа Кемал е принуден да чака поредната поправка на разкапания „Мерцедес-бенц“, който много често изхърква и спира. Той забелязва наблизо един селянин, който оре нивата си, и го заговорва:

— Земляк, противникът се готви да прави десант в Самсун. Възможно е да стигне до тези места. А ти спокойно ореш нивата си?

— Генерале, генерале, защо говориш така? — разперва безпомощно ръце селянинът. — Ние бяхме трима братя. Имахме и двама сина. Всички загинаха по фронтовете в Йемен, Кавказ, Галиполи. Само аз оцелях, но и аз съм половин човек. В къщи седят осем сирачета и две вдовици. Всички гледат мене в ръцете. Сега моето отечество е ей това парче земя. Докато противникът не стигне дотук, от мене не чакай полза.

Мустафа Кемал не се гневи на такива хора, не ги упреква. Той трябва да разбере този народ, да вникне в

душата му, да го спечели. Дълги години е бил по фронтовете, имал е работа все с тия селяци, но това е било войска. Сега за първи път се среща с народа.

По-късно, когато тръгва за Ерзерум, Къзъм Карабекир излиза да го посрещне извън града. След изморителния път, при Ълъджа сядат да отпочинат под сянката на крайпътните върби. Едно кафе никак не е излишно в такива случаи. По пътя се задава селянин с каруца. Цялата му челяд върви след каруцата. Когато ги наближава, селянинът поздравява.

— Накъде си се запътил? — пита го Мустафа Кемал.

— По време на войната се преселихме на юг. Бях в Чукурова. Сега се връщам в селото си.

— Времената са трудни и несигурни. Защо си тръгнал насам точно срещу зима? Не можехте ли да преживеете в Чукурова?

— Не, генерале... Чукурова е богата земя. Там ни дадоха нива и добре преживявахме. Но напоследък започна да се приказва, че щели да дадат Ерзерум на врага. Дойдох да видя кой така лесно отстъпва наша земя.

— С такъв народ всичко може да се постигне — обръща се Мустафа Кемал към другите и търси отговор и разбиране в погледите, в държанието им.

Споделят ли те мислите и намеренията на Мустафа Кемал? Как преценяват положението? Сподвижниците на Мустафа Кемал също са под силното впечатление на разрухата от войната. Те чувствуват, че трябва да се направи нещо, но нямат сили за това. Някои пречупват събитията през призмата на личното си положение и търсят изход.

Няколко дни след слизането на анадолския бряг близкият помощник на Мустафа Кемал майор Хюсрев пише на Къзъм Карабекир писмо, изпълнено с объркаността и неяснота.

„Какво ще стане с нас?“ — недоумява авторът на писмото.

В опасния път от Самсун до конгресите в Ерзерум и Сивас тези хора са повече изпълнители, отколкото сподвижници на бъдещия лидер. Първите пет месеца като че ли са решаващи за успеха. Те изявяват найдобре качествата на Мустафа Кемал. На няколко пъти

той е пред заплахата да бъде изправен от истанбулското правителство на стълба на позора.

Хората около Мустафа Кемал не са уверени в успеха на започнатото и изживяват вътрешни колебания. Али Фуад и Хюсеин Рауф са негови отдавнашни приятели, ценят способностите му, но не могат да свържат по-далечното бъдеще с неговата личност. Рефет се безпокои от истинските му намерения, които смътно долавя. Кязъм Карабекир винаги демонстрира привързаност, но прекаленото му себелюбие и консервативни схващания не хармонират с целите на Мустафа Кемал.

Предната година Кязъм Карабекир посещава полковник Исмет, който заема важна длъжност във военното министерство, и му предлага:

— Помъчете се да ми издействувате назначение в Ерзерум. Там аз ще просвещавам народа. Ако се стигне до безредици, ще образувам правителство в източните области. След като спасим този край, ще прехвърлим усилията си към западните райони.

— Опасността е голяма — отвръща Исмет. — Това, което говориш, е неосъществимо. Най-добре е да се оттеглим от армията и да си създадем по един чифлик в някое село.

Объркаността е обща. Мисълта за спасение на окупираното отечество не им е чужда, но никой няма в главата си ясна идея. Никой не вярва в силите на народа, освен Мустафа Кемал. Само неговата упоритост и решимост им вдъхва увереност. Постепенно те се подчиняват на властта на този силен човек. И по-нататък Мустафа Кемал ще открива в погледите на хората около себе си съмнения и колебания, но ще преодолява всичко с неподозирана дипломатичност.

В Самсун Мустафа Кемал установява контакти с първенците на града и насочва вниманието им към опасността, надвиснала над съдбата на държавата. Навсякъде внушава необходимостта от организиране на съпротива. Използува до максимум телеграфната система, създадена навремето от султан Абдул Азис за шпионски донесения, и изпраща телеграми по всички краища на страната. В тях осведомява местните власти за окупацията на Измир и ги подканва да протестират пред истанбулското правителство.

Но в Самсун той не се чувствува сигурен поради

неприятното съжителство с местното командуване на окупационите войски, и се премества в Хавза. В това градче има минерални бани, където може да полекува силните си болки в бъбреците.

В това време, разбрали грешката си, англичаните настояват пред военното министерство да отзове своя специален пратеник. Опасенията им се споделят и от някои министри в кабинета на Дамат Ферид паша. Отначало Истанбул решава да ограничи прерогативите на Мустафа Кемал, а впоследствие да го отзове. В Хавза пристига първата телеграма от Истанбул:

„Моля незабавно елате с един от подведомствените ви катери."

Битката с Истанбул започва. Мустафа Кемал няма намерение да се подчинява на заповедите на султанското правителство, но разбира много добре, че не бива да разваля отношенията си с него. Трябва да печели време. Ето защо внимателно отклонява поканата:

„Принуден съм да отложа пътуването си поради липса на въглища и бензин. Моля да ми съобщите причините за повикването ми, за да реша какво превозно средство да избера и по кой път да мина."

В Хавза Мустафа Кемал все още предпочита да не излиза открито пред народа. По негово настояване първенците на града организират митинг, който започва с литургия в джамията. След това от балкона на най-личната къща ходжата призовава народа да се въоръжава и готви за борба. Мустафа Кемал е неузнаваемо сговорчив с духовенството и използува влиянието му върху населението.

В Хавза е създадена съпротивителна организация. Мустафа Кемал се разпорежда оръжието от местния склад да бъде разпределено по къщите. Направил първите стъпки, той се свързва с Кязъм Карабекир в Ерзерум, с Али Фуад в Анкара и с командуващия войските в Източна Тракия генерал Джафер Таяр. Рауф също е преминал в Анадола и се намира в Анкара.

В Хавза Мустафа Кемал получава първите съобщения за четническата съпротива срещу гръцката окупация в района на Измир. От Истанбул пристигат новини за протестни митинги на населението. Правителството на Дамат Ферид паша търси спасение в покровителството на Англия и Америка. Мустафа Кемал протести-

ра срещу тези стъпки, които водят до заробването на страната.

Окупационните войски в Хавза започват да нервничат от поведението на специалния инспектор и той е принуден да се премести в Амасия. Народът на Хавза излиза да изпрати Мустафа Кемал, в Амасия също го посреща огромно множество. Резултатите от първите стъпки са успешни. Мустафа Кемал е окуражен от тези прояви и от балкона на общината в Амасия произнася първата си реч:

„Граждани на Амасия!

Султанът и правителството са пленници в ръцете на страните от Антантата. Родината ни е изправена пред пропаст. Аз дойдох при вас в това тежко положение, за да си сътрудничим и да намерим изход.

Граждани на Амасия!

Ако противникът извърши десант в Самсун, всички до един ще трябва да обуем цървулите и да отидем в планината, за да защищаваме родината педя по педя..."

Моментът е удобен да се говори открито с народа, да се покаже неспособността на султанското правителство, макар и с намеци. За премахване на халифата, за ликвидиране на султанската институция той не споменава дори пред сподвижниците си. Сред първенците, с които се среща в различните градове, има духовници, има върли защитници на статуквото.

В Амасия е подписан първият документ на борбата. По цели нощи Мустафа Кемал и пристигналите за целта тук Али Фуад и Рауф обсъждат положението. В документа от шест точки за първи път официално се провъзгласява, че националната свобода може да бъде дело само на народа. За целта се препоръчва да се обединят всички съпротивителни организации. Намеква се и за необходимостта от създаване на правителство в Анадола. Тримата и пристигналият по-късно Рефет вземат решение да бъде свикан национален конгрес в Сивас, а преди това междинен конгрес в Ерзерум.

Когато Мустафа Кемал предлага документа, Али

Фуад го подписва незабавно. Рауф се колебае, а Рефет не крие съмненията си и трябва да го убеждават.

— Ново правителство ли ще образуваме, или ще организираме съпротивата в Анадола? Вие как разбирате документа? — обръща се той към Али Фуад.

— Когато разисквахме положението, не сме предвиждали образуването на ново правителство. Но ако съпротивата наложи това, защо да не образуваме — обяснява Али Фуад.

— Към такава стъпка може да се отиде само след сериозно обсъждане. Аз се възпротивих, защото съзрях в документа подобно намерение.

Али Фуад го потупва примирително по рамото:

— Остави теориите, Рефет, ами подпиши.

Съдържанието на документа е съобщено на Кязъм Карабекир в Ерзерум и на генерал Джемал в Мерсин. Всъщност това е конкретен план за действие. Жребият окончателно е хвърлен.

Истанбулското правителство изпраща нареждане из целия Анадол никой да не се подчинява на Мустафа Кемал. Не след дълго от Истанбул тръгва Али Галиб с поръчение да ликвидира физически опасния генерал. Мустафа Кемал е принуден да вземе предохранителни мерки. Връщане назад не може да има, а пред него е все още пълна неизвестност. Тревожи го мисълта как ще го приемат по-нататък местните органи на властта, непосветени в делото военачалници. Как ще реагира народът?

Мустафа Кемал тръгва за Сивас с няколко души, без да уведомява някого. Следващите дни са изпълнени с трескаво напрежение. Необходимо е навсякъде да се създава настроение в подкрепа на делото. Всеки отлив може да предизвика катастрофа.

Надвечер пристигат в Токат. На пътя им се изпречва поделение войници, предвождани от един майор. Защо стоят тук? Дали не са изпратени да го арестуват? Мустафа Кемал нарежда на шофьора да спре и слиза пред неспокойните погледи на спътниците си.

— Господин генерал, добре сте дошли — обръща се към него майорът и след това докладва по всички военни правила.

Поделението се поставя на негово разположение.

Хората в колите, които са следили със затаен дъх какво ще стане, въздъхват с облекчение. Но Муста-

фа Кемал не е спокоен. Откъде са научили в Токат, че е тръгнал насам? Свиква първенците на града и ги призовава да се подготвят за борба. След това се свързва по телеграфа със Сивас и се успокоява едва когато разбира, че там не знаят нищо за неговото пътуване. Рано сутринта напуска Токат и оставя телеграма за Сивас, която трябва да бъде предадена пет-шест часа по-късно, за да се предотврати евентуално контрадействие.

Но в Сивас реакционните сили са започнали подготовка. Из целия град вече се говори, че Мустафа Кемал е уволнен и са му отнети званията. По стените на къщите са разлепени позиви срещу „предателя на султана". В същото време представители на реакцията и пратеникът на Истанбул Али Галиб упражняват натиск върху областния управител генерал Решит да арестува размирника. В разгара на споровете в стаята влиза един служител и подава на генерал Решит телеграма за пристигането на Мустафа Кемал. Отдолу стои подписът на самия специален инспектор. Генерал Решит показва телеграмата на Али Галиб:

— Ето, пристига. Арестувайте го!

Али Галиб пребледнява и започва да говори несвързано. Тогава генерал Решит става и нарежда:

— Щом не можем да го арестуваме, тогава заповядайте да отидем да го посрещнем.

Всички, които са настоявали да се арестува Мустафа Кемал, бързат да се скрият. Генерал Решит и останалите посрещачи намират госта до един чифлик, недалеч от Сивас. Преди това още Мустафа Кемал е бил пресрещнат от личния му пратеник д-р Ибрахим Тали, който описва обстановката в града и му съобщава за разжалването. Време за мислене няма. Насреща вече се задават колите от Сивас. Мустафа Кемал решава:

— Най-голяма е най-близката опасност.

Ето защо трябва да се тръгне срещу нея, за да се предотврати. Колата на областния управител спира пред тях и от нея слиза генерал Решит.

— Добре сте дошли, господин генерал! Ако позволите, да отпочинем тук в чифлика... — започва той, но Мустафа Кемал не го оставя да се доизкаже и нарежда с твърд глас:

— Веднага на автомобилите! Още сега тръгваме за Сивас!

— Както решите, генерале. Както намерите за добре — отвръща слисаният генерал Решит и тръгва към автомобила си.

— Господин валия, вие тук... При мен!

— Господине, защо не заповядате заедно с господин Рауф.

— При мен... Ще седнете в колата при мен.

Шествието от коли се отправя към града. Мустафа Кемал и генерал Решит почти не разговарят. Генерал Решит се опитва да му каже нещо любезно, но не излиза нищо. В колите след тях всички са объркани и с тревога очакват развоя на събитията. Когато наближават Сивас, от двете страни на главната улица на града ги очакват строени военни поделения и много народ. Мустафа Кемал нарежда на шофьора да кара бавно. И пак е нащрек: тия дали няма да го арестуват, съгласно заповедата на Истанбул? Но поделенията застават мирно и отдават „за почест". Народът се втурва към колите с радостни възгласи:

— Да живее генерал Мустафа Кемал!

Планина се смъква от раменете на разжалвания специален инспектор. Положението вече е в неговите ръце, сега той ще се разпорежда тук.

Мустафа Кемал слиза от колата. От едната му страна е областният управител, а от другата — Рауф. Зад тях вървят представители на властта, офицери от щаба. Мустафа Кемал приветствува войниците и народа. Въздухът се тресе от френетични възгласи:

— Да живее генерал Мустафа Кемал!

Сред множеството има хора, които са служили на разните фронтове под негово командуване. Сега те виждат в него не само победителя от Галиполи, но и освободителя. Афишите по стените още стоят, но никой не им обръща внимание. В тази първа задочна битка с истанбулското правителство Мустафа Кемал излиза победител. Преодолян е един важен момент. Народът и войската го приемат. Пътят към следващите стъпки е открит.

2

Рано на следващото утро Мустафа Кемал се отправя за Ерзерум. Истанбулското правителство е решило

да обезсили мисията му, да го премахне от пътя си, затова трябва да бърза. Съобщението до местните власти за разжалването му все още е заповед на министъра на вътрешните работи. Всеки момент то може да се потвърди от военното министерство или лично от султана. Мустафа Кемал предчувствува този ход, но предпочита да изчака. Нека скъсването дойде от Истанбул. Това би имало по-друг смисъл пред тукашните власти. На тръгване от Амасия той споделя с Али Фуад:

— Фуад, аз не вярвам да ме оставят дълго време на поста инспектор. Положението ще се изясни през следващите няколко дни. Уверявам те, ще продължа борбата независимо от постовете и званията. Сигурен съм, че и приятелите ми ще проявят същата вярност.

Али Фуад чувствува смисъла на думите на Мустафа Кемал и бърза да го увери, както в дома му в Шишли:

— Както и да се развият събитията, аз и корпусът, който командувам, ще бъдем на твое разположение.

— Тези хора могат и тебе да махнат от ръководството на корпуса, или изобщо от войската.

— Дори и в такъв случай ще бъда с тебе.

Мустафа Кемал стиска благодарно десницата му:

— Знам, знам, Фуад.

Събитията след срещата в Амасия го обнадеждават, но само толкова. За осъществяването на целта е необходима реална сила, затова надеждите му са в Ерзерум. Там е командуващият петнадесети корпус Кязъм Карабекир. По негово настояване в Ерзерум трябва да се състои междинният конгрес. На Мустафа Кемал са известни амбициите на Карабекир да образува правителство в източните области на страната, които той не споделя.

Ерзерумци, начело с Карабекир, посрещат Мустафа Кемал още в Ълъджа. Сред посрещачите има офицери от щаба и ръководни деятели на основаното вече тук Дружество за защита на правата. Още в Ълъджа Мустафа Кемал подхваща разговор за необходимостта от общонационална съпротива.

В Ерзерум Мустафа Кемал все още действува в качеството си на специален инспектор на истанбулското правителство. Дори на празника по случай възкачването на султана на престола той приема поздравленията

на обществеността в града в ролята на почетен адютант на самодържавеца. Но Мустафа Кемал предусеща края на тази привидна власт. Всеки ден очаква Истанбул да го лиши от нея. Трудно му е да асимилира мисълта, че трябва да свали военните дрехи и да се лиши от властта, която му дава сегашното положение. Кого ще представлява след това? Нима ще му отнемат всичко, което е спечелил с победите по фронтовете? Военните органи повече няма да му се подчиняват, вратите на казармите ще бъдат затворени за него. Тридесет и осемгодишният генерал не си прави илюзии, че без тази власт ще му бъде трудно.

Приятелите му го успокояват. Нещо повече, те настояват Мустафа Кемал да подаде оставка, преди да е дошла заповед от Истанбул. Уверяват го, че положението му на гражданско лице ще му създаде по-голям авторитет сред съпротивителните организации в страната. Освен това Истанбул вече няма да има власт над него.

Може ли да има гаранция, че събитията ще се развият така? Току-виж, че го арестувал някой, за да угоди на Истанбул. Всяко време има своите негодници, а в сегашната объркана обстановка в Османската империя превратностите никак не са изключени. Мустафа Кемал изживява мъчителни дни, съмненията и колебанията са негов постоянен спътник. Има моменти, когато е съвсем обезверен.

— Рауф, ако подам оставка, всичко ще рухне. Съвсем друго значение има да си облечен в държавна власт. Борбата в Анадола ще бъде военна битка. За да командуваш тази борба, трябва да си облечен във власт — споделя той с приятеля си, който е дошъл в Ерзерум.

Докато Мустафа Кемал се измъчва от мисли, Истанбул бърза да ликвидира въпроса. Една вечер в стаята му се втурва развълнуван адютантът и докладва:

— Господин генерал, викат ви по телефона от двореца на султана в Истанбул.

В тежки моменти Мустафа Кемал предпочита да мълчи и се затваря в себе си. Когато тръгва за пощата, за да разговаря с двореца, той не произнася нито една дума. От едната му страна върви Кязъм Карабекир, а от другата — Хюсеин Рауф. Никой не се решава да наруши тягостното мълчание. Всички чувстват бурята в душата на Мустафа Кемал.

Когато застава до телефона, между Истанбул и Анадола започва една словесна игра, в която картите бързо се разкриват. На единия край е последният представител на султаните, а на другия — бъдещият президент на Република Турция. Дворецът обещава на Мустафа Кемал почести, предлага му длъжности, само и само да се върне. Когато той не приема нито едно от условията, дворецът започва да говори с езика на истинските си мисли. Но ако до този момент Мустафа Кемал е изпитвал колебания, сега няма и помен от това. Когато дворецът го уведомява официално, че му отнема всички звания и длъжности, в обратната посока вече лети неговата оставка.

Приятелите му честитят и се опитват да го разведрят, но той предпочита да се оттегли в стаята си. Не да спи, а да мисли. Отсега нататък той е обикновен гражданин. Дори в този момент героят от Галиполи бърза да потуши личната си мъка, за да пресметне с хладен ум следващите ходове при новата обстановка.

Следващият ден донася нови преживявания на Мустафа Кемал. Сутринта неговият началник-щаб Кязъм Дирик рапортува:

— Господин генерал, вие подадохте оставка. Повече не ми е възможно да заемам тази длъжност при вас. На кого да предам документите?

Мустафа Кемал с мъка сдържа изненадата си. Пребледнял като платно, той произнася глухо:

— А... Така ли? Добре, господине, документите можете да предадете на Хюсрев бей.

После едва дочаква да излезе от стаята и се отпуска на стола. В душата му бушува буря. Не е ли това краят? Не избърза ли много с действията си? Не трябваше ли да бъде по-предпазлив?

— Видя ли, Рауф? — обръща се той към приятеля си. — Увери ли се сега какво значение имат постът и званието? Не бях ли прав?

Рауф се опитва да го утеши. Наистина, случило се е много неприятно, но по-добре е да знаеш какви хора имаш около себе си. В предстоящата борба това е много важно.

Мустафа Кемал се страхува това настроение да не се предаде и на други хора около него, да не остане сам. Вълнува го мисълта в каква степен съратниците му

са готови да го следват. Ами Карабекир? Сега той е силният, той командува войската тук. Сноши го поздрави за оставката, но как ще реагира днес? В един такъв момент на тревожни размишления адютантът Джевас Абас докладва:

— Командващият идва. — И пояснява: — Следва го ескадрон кавалеристи.

Мустафа Кемал външно е спокоен. Но се навежда към Рауф и шепне на ухото му:

— Видя ли, Рауф? Не бях ли прав?

После застава на средата на стаята. Вратата се отваря шумно и на нея се показва генерал Карабекир, представителят на истанбулското правителство в Източен Анадол. Какво ще му поднесе този човек на противоречията, в когото се преплитат самолюбието с чувството за приятелство. Карабекир се отправя към него, застава мирно и отдава чест:

— На ваше разположение съм, господин генерал. Всичките ми офицери и войници, целият корпус също е на ваше разположение.

Карабекир е довел със себе си колата и охраняващата част, които ще го обслужват.

Мустафа Кемал няма сили да скрие вълнението си. Той прегръща Карабекир и го целува. Търси силни думи да му благодари.

На следващия ден той отново е разпоредителен, енергичен. Когато един офицер се въздържа да изпълни нареждането му, Мустафа Кемал става рязко, отива при него и с необходимия за случая тон обяснява:

— Не пагоните и униформата ми издаваха заповеди досега, а Мустафа Кемал. Ето, пред вас е отново Мустафа Кемал. Веднага изпълнете заповедта!

Мустафа Кемал си спомня по-късно този случай:

— Мислех си, ами ако речеше да натисне звънеца, да извика двама войника да ме арестуват, какво щеше да стане с мен?

Ръководството на Дружеството за защита на правата посреща оставката на Мустафа Кемал със задоволство.

— Мустафа Кемал разруши мостовете зад себе си — радват се членовете на дружеството. Не след дълго те го избират за председател.

В такава обстановка се свиква конгресът в Ерзе-

рум. Той се открива с молитва и завършва с реч на Мустафа Кемал, посрещната от присъствуващите с одобрение и възгласи „амин". Делегатите са предимно ходжи, търговци, бивши депутати, шейхове, чиновници, офицери. Конгресът няма представителен характер, защото идват делегати само от пет области. Но това е първата стъпка.

Конгресът продължава четиринадесет дни и не излиза от рамките на старите пререкания между привърженците на младотурците и появилите се след поражението във войната съглашенци. Все пак Ерзерумският конгрес поставя началото. Той приема и един много важен документ, в който се говори за национална турска държава в нейните естествени граници, за „национални сили и народна воля", като решаващи фактори в живота на страната. Отхвърля се категорично покровителството на която и да било велика сила, отправя призив за всенародна отбрана срещу окупацията. Конгресът постановява създаването на временно правителство, което да осигури национална независимост на страната. Делегатите приемат последното решение с уговорката, че това ще бъде временна мярка, тъй като истанбулското правителство не е в състояние да направи същото, поради окупацията.

Крачката е решаваща и тя е постигната от Мустафа Кемал с много усилия и дипломатичност. Насядалите на чиновете на местното училище делегати не подозират дори, че приемайки този документ, те откриват пътя към републиката, която и на сън не биха приели. За тези хора с фесове и чалми, мисълта да се противопоставят на султана и на неговата духовна власт би била истинско кощунство.

В дните на конгреса Мустафа Кемал е много предпазлив и тактичен в разговорите си с делегатите. Една погрешна стъпка може да породи съмнения за истинските му намерения. Неговата реч завършва с молба към аллаха да предпази султана от всякакви злини.

Мустафа Кемал не бърза да излезе на авансцената, не се хвърля през глава в дребните и безсмислени спорове, избухнали още в първия ден. Председателят изслушва спокойно и внимателно страните, за да произнесе накрая реч, в която блести далновидността му. Неговият поглед не се ограничава само в рамките на империята,

той свързва нейната съдба със започващия освободителен процес в Азия и Африка, чийто пламък е запален от „потиснатия руски народ".

— Както виждам днес изгрева на слънцето, така съзирам как утре поробените и потиснати народи на Азия и Африка ще постигнат свободата и независимостта си — развива по-нататък мисълта си той в друга реч пред Дружеството за защита на правата.

Ерзерумският конгрес избира представителен комитет, който впоследствие изобщо не се събира и не проявява никаква дейност, но облича във власт Мустафа Кемал, като го избира за председател. Той вече не е един уволнен генерал, а представлява известна организирана сила. Притежава власт, която му дава възможност да действува по-свободно.

На конгреса се проявява и първата опозиция на близките му съратници. Кязъм Карабекир и Хюсеин Рауф не са съгласни да бъде избран за председател. Като причина те сочат лошите му отношения с централната власт. Но бъдещето ще покаже, че се опасяват от революционните му намерения.

Колелото обаче се е завъртяло. След няколко дни, когато тръгва за Сивас, за да направи следващата стъпка, председателят е още по-конкретен:

— Аз не играя на хазарт със своя народ. Знам, че ще успеем, защото е настъпило времето, когато народите сами ще се освобождават. Идва краят на колониализма.

Мустафа Кемал все по-упорито внушава идеята, че съществува само един единствен път към спасението — националноосвободителната борба. Бъдещата турска държава трябва да се извоюва с борбата на целия народ. Една вечер в Ерзерум, в присъствието на Кязъм Карабекир, Хюсеин Рауф, Кязъм Дирик, Хюсрев, д-р Рефик и други той излага своите планове. Говори със силата на цялото си красноречие, говори с плам. Другите слушат, подчинени от магията на логиката му, от силата на убеждението. Призори той обобщава:

— Ние се хвърляме в борбата за разрешаване на едно велико национално дело. Целият народ трябва да се мобилизира морално и материално, за да воюва и да победи. Народното дело може да се осъществи само

с участието на народа. Ето защо ние трябва да се явим на полесражението и да се борим като синове на този народ.

Сивас ги посреща тържествено, но областният управител, уплашен от заканите на френските окупационни власти, предлага конгресът да се състои на друго място.

— На младите хора се полага да мрат за родината си, а не да се страхуват — укорява го Мустафа Кемал.

Конгресът в Сивас, който заседава през първата половина на ноември 1919 година, не прави голяма крачка напред в сравнение с Ерзерумския, но дава по-голяма представителност на набиращото скорост движение. В сградата на градския лицей се събират 25 делегати от различни краища на Анадола. Мустафа Кемал тук е много по-активен в контактите си с делегатите. Той опипва настроенията и насочва вниманието към единно национално движение. И сега Рауф и Карабекир дават да се разбере, че не желаят Мустафа Кемал да застава на председателския пост. Те, както и много други, смятат, че не бива да се предприемат действия, които биха изострили конфликта с истанбулското правителство.

Между Мустафа Кемал и съратниците му възниква принципно противоречие по въпроса за пътищата за спасение на страната от окупацията. Хюсеин Рауф, Кязъм Карабекир, Исмет и други настояват да се приеме провъзгласеният тогава от империалистическите сили американски мандат. Мустафа Кемал е категорично против приемане покровителството на някоя от големите империалистически държави. За него няма съмнение, че така наречените мандати са само прикритие на грабителските намерения на тези държави. В конгреса се водят ожесточени спорове относно американския мандат и Мустафа Кемал хвърля много усилия, за да наложи своето становище. Накрая конгресът одобрява решенията на Ерзерумския конгрес и отново избира него за председател на Представителния комитет.

Междувременно Мустафа Кемал предприема една тактическа маневра, която му донася успех. Той моли истанбулското правителство да предаде на султана някои оценки на конгреса за положението в страната. Последното отказва и това е добре дошло за него. Кон-

гресът обявява истанбулското правителство за предателско и провъзгласява избрания Представителен комитет за орган, на който трябва да се подчиняват местните власти в Анадола.

Фотографът е зафиксирал една много изразителна снимка на делегатите на Сиваския конгрес. На първия ред по средата седи малко притеснен възслабият и строг Мустафа Кемал. Сякаш лидерът на започващата националноосвободителна борба е сам сред тези хора с чалми и фесове. В него има нещо различно, особено, напрегнато.

Междувременно в Сивас пристига американският генерал Харбърд. Идването на такъв висш офицер в този момент свидетелствува за несъмнения интерес на американското правителство към събитията в Анадола и за намеренията му да установи тук сфера на влияние. Генерал Харбърд има специален разговор с Мустафа Кемал, като се мъчи да превземе крепостта отвътре, да въздействува върху нежните струни на човека, който упорито не желае да приеме американския мандат.

— Четох историята на Турция — говори Харбърд. — Народът ви е имал велики военачалници и големи армии. Аз оценявам това. Но да видим какво е положението сега. Четири години воювахте заедно с Германия и останалите си съюзници и бяхте победени. Как е възможно да допускате при това положение, че сами можете да направите онова, което не успяха да направят четири държави? От време на време историята става свидетел на самоубийства на личности. Нима сега ще станем свидетели на самоубийството на една нация?

Мустафа Кемал го слуша, стоманеният му поглед блести от възбуждение и с нетърпение чака да свърши американецът.

— Благодаря, вие сте чели историята ни — гледа го право в очите Мустафа Кемал. — Но бих желал да знаете, че ние предпочитаме да се жертвуваме в битка като достойни синове на дедите ни, отколкото да гинем бавно и мерзко като безпомощни птички в ръцете на империалистите.

Мустафа Кемал не скъсва окончателно отношенията си с истанбулското правителство, което се е разпоредило да бъде арестуван, тъй като не желае да изпус-

не изгодите, които му предоставя такава позиция. Той предлага на правителството на Али Ръза паша парламентът да се свика в Анадола, защото в окупираната столица условията са неподходящи. Но в предложението има и уговорка: новото правителство да спазва решенията на Сиваския конгрес и да освободи някои арестувани.

Мустафа Кемал извиква в Сивас Рауф, Кязъм Карабекир и Али Фуад, за да обсъдят въпроса. Карабекир е против свикването на парламента в Анадола. Той се страхува да не би истанбулското правителство да се възползува от случая и да разбунтува народа. Рауф също заема особена позиция. Той възнамерява да отиде в Истанбул и там да действува в подкрепа на националноосвободителното движение. В средата на март една делегация, в която влизат председателят на парламента Джелялетин Ариф и депутатите Хюсеин Рауф, Абдулазиз Меджди, Ходжа Вехби ефенди, се явява пред султана. В тази кратка среща членовете на делегацията открито изказват съображенията си. Между тях и султана се води следният разговор:

— Чужденците са в състояние да направят всичко — поучава ги Вахдетин. — По време на парламентарните дебати трябва да внимавате много какво говорите.

— Господарю — обажда се Ходжа Вехби ефенди, — Анадолът е единен. Той е решен да постигне независимостта на страната ни и да спаси вас и престола.

— Не, не, Ходжа! Внимавайте какво говорите! Фактите са налице. Един е пътя на разума — сърди се Вахдетин.

— Враговете ни могат да имат власт над крайбрежните области — намесва се Абдулазиз Меджди. — В Анадола народът е сплотен и твърд като стомана. Готов е да направи всичко. Ваше величество, бъдете спокойни, народът ще се бори докрай.

— Внимавайте в приказките си! Ако искат, още утре могат да влязат и в Анкара — държи на своето Вахдетин.

Накрая се намесва и Хюсеин Рауф:

— Ваше величество, в рамките на възможностите

народът е решен да извоюва независимостта си и да спаси престола. Народът ви моли да не сложите подписа си под някой договор. В противен случай бъдещето се очертава много неясно и черно. При това вие сте в обсадно положение и не сте длъжни да се подписвате на нищо.

Султан Вахдетин скача неочаквано на крака:

— Народът е като стадо и има нужда от един пастир. Този пастир съм аз!

Дали е разбрал Рауф грешката си? След няколко дни една английска военна част нахлува в сградата на парламента, арестува много депутати, между които е и Рауф, и ги изпраща на заточение на остров Малта.

В такава обстановка и в противоречия със съратниците си Мустафа Кемал подготвя борбата. От стъпването на анадолския бряг до тръгването за Анкара са изминали близо осем месеца.

3

Мустафа Кемал пристига в Анкара в навечерието на съдбоносната за борбата 1920 година. В общата атмосфера на униние и несигурност посрещането на човека́, който постепенно се налага като лидер на борбата срещу окупатора, се превръща в спонтанна манифестация.

Няколко месеца преди пристигането на Мустафа Кемал тук, градът влиза в конфликт с Истанбул. Причината е валията на Анкара, който дотяга на населението с несправедливите си постъпки. Първенците на града решават да се оплачат лично на султана и една делегация отива в пощата, за да разговаря с него по телеграфа.

— Анкарци желаят да разговарят с негово величество по много важен въпрос — тръгва към Истанбул тяхното искане.

След малко идва отговор от великия везир Дамат Ферид паша:

— Народът не може да разговаря пряко с негово величество. Кажете на мен какво желаете, за да му го предам.

Анкарци упорито държат на своето:

— Ние искаме да разговаряме със самия султан!

— Не може, народът няма право да разговаря пряко със султана!

Анкарци се обиждат. Най-възрастният член на делегацията се ядосва и предава:

— Щом е така, анкарци не признават нито такива велики везири като тебе, нито твоя султан.

Това е първата официална съпротива на Анкара срещу абсолютната власт.

Анкара не е случайно избран за център на борбата. Древният град, разположен сред анадолската степ, е запазил в себе си бунтовния дух на вековете. Анкара е бил свещен град на хетите и фригийците, той помни византийци и римляни, селджушките турци и османските бейове. Помни много, преживял е и силни, и слаби мигове.

Старият и олющен „Мерцедес-бенц", с който пристигат в Анкара Мустафа Кемал и придружаващите го, пухти със сетни сили по стръмния път към града и заплашва всеки момент да изложи важните си пътници. Но екзалтираната тълпа, която излиза да посрещне гостите, не забелязва това. Облечени в национални носии и въоръжени с всевъзможни пушки, пешаци и конници ги очакват далеч извън града. Едни жонглират на гърба на конете, други скачат на земята, подхващат някоя игра. Всеки иска да се прояви с нещо, да направи впечатление. Организацията е отстъпила място на импровизацията, на изблика на чувства.

Особено живописна и внушителна е групата на сеймените. По стар обичай свикването на сеймени става само при изключителни събития. Новината за пристигането на Мустафа Кемал става повод да се образува сейменска група за посрещането. От околните села пристигат най-личните мъже с носиите си. Въпреки студа, още от ранно утро въздухът се оглася от огромните тъпани на специално повиканите тупанджии-кръзлбаши.

Сеймените вървят в три групи, предвождани от знаменосците Гювечли Ибрахим, Тюркмен Хаджъ Хюсеин и Кайсерили Хаджъ. Зад тях следват трима брадвоносци, облечени в кожени одежди и с огромни топори

на рамо. От време на време предводителят на сеймените Касап Яшар вдига ръка нагоре и се провиква:

— Дох, дох...

— Дох, дох! — изтръгва се от гърдите на тези исполини.

След сеймените идва групата на религиозните секти и многохилядното множество. Мустафа Кемал е развълнуван от гледката. Не е очаквал такава демонстрация на привързаност. И може би в тоя момент решава съдбата на Анкара.

Той често слиза от „Мерцедес-бенца", едното колело на който е увито в парче плат, защото гумата отдавна е свършила, застава пред сеймените и ги поздравява със звънкия си глас:

— Здравейте, юнаци!

— Здраве желаем, господин генерал.

Но Мустафа Кемал дори в този вълнуващ момент иска да знае какво мислят хората, тръгнали да го посрещнат.

— Приятели, защо дойдохте тук? — пита ги той.

— Дойдохме, за да пролеем кръвта си в името на народа — отговарят в един глас няколко души.

— Твърди ли сте в намерението си?

— Заклеваме се! — реват почти всички.

— Да сте живи и здрави, юнаци — почти на себе си говори развълнуваният Мустафа Кемал и бърза да отмине.

Бързал е да скрие влагата в очите си.

Когато наближават града, посреща ги нова група. Най-отпред вървят двама сеймени-исполини. В едната ръка носят знаме, а в другата сабя. На гърдите им виси коран.

Тук са и първенците на града, начело с Али Фуад, командуващ най-голямата военна сила на империята в Западен Анадол. Той е организаторът на посрещането. На височината Дикмен гостите слизат от автомобилите и известно време наблюдават Анкара, обагрена от цветовете на есента.

— Как намирате Анкара, генерале? — пита Али Фуад.

Мустафа Кемал поривисто стиска ръката му:

— Изключителна, поздравявам те. Анкара наистина се е превърнала в един национален център.

— Изморително ли беше пътуването?

— Не, никак не съм уморен. При вида на всичко това забравих умората.

Откъм града се носи човешка врява. Улиците са претъпкани с народ и въздухът кънти от тъпани и зурни. Мустафа Кемал, облечен в сиво пардесю, калпак и бастун, спира за малко пред всяка група, разменя по някоя дума и продължава към сградата на областното управление. На един площад английският военен комендант на окупационните сили, възседнал бял кон, наблюдава церемонията. Мустафа Кемал го забелязва, но не спира. Човекът на коня трябва да разбере, че вече не бива да се чувствува господар на този анадолски град.

От балкона на областното управление Мустафа Кемал благодари на народа. След малко по телеграфа лети съобщение до всички центрове в страната, че избраният на Сиваския конгрес Представителен комитет е пристигнал в Анкара, посрещнат много възторжено. Трябва да се използува всичко, което е в интерес на борбата.

От този момент Анкара става притегателен център, към който се насочват всички, които търсят изход от положението. Мустафа Кемал внушава на всички необходимостта от съвместни действия. Неговото намерение е да се обединят под единно ръководство всички дружества за защита на правата.

Задачата му не е лесна, успехът е променлив. Депутатите от новоизбрания парламент са изразители на различни течения. Мнозина не са убедени в силата и възможностите на националноосвободителното движение. Има хора, за които дори в тези критични дни личните интереси стоят над всичко. Депутатското място удовлетворява амбициите им.

От окупирания Истанбул в Анкара пристига голяма група депутати. Между тях е и председателят на разгонения истанбулски парламент Джелялетин Ариф бей. Мустафа Кемал придава възможно по-голяма тържественост на посрещането на групата. Той самият е начело на посрещачите.

Дребната фигура на полковник Исмет едва се забелязва сред многолюдната група. Той сякаш е малко настрани от вниманието на посрещачите, много от

Генерал Мустафа Кемал на Източния фронт

На фронта в Галиполи

Мустафа Кемал и Исмет Инёню

Мустафа Кемал сред делегатите на Сиваския конгрес

На рисочината Коджатепе

Мустафа Кемал обяснява новата азбука

Ататюрк и Ворошилов

Една от последните му снимки

които се преструват, че не го виждат. Те все още са под впечатлението на неотдавнашните му колебания, когато е трябвало да последва Мустафа Кемал в Анадола. Но Мустафа Кемал е далеч от такива настроения. В суетнята на посрещането той търси да открие полковник Исмет сред гостите. Когато го забелязва, спуска се към него:

— Добре дошъл, Исмет, Добре дошъл, Добре направи, че дойде. Днес съм много радостен, Исмет. Добре, че дойде толкова бързо.

Мустафа Кемал се интересува преди всичко от качествата на всеки гост и какво може да допринесе за успеха на борбата. Той се вглежда и в незначителните подробности, но умее да преодолява дребнавостта. Неговият поглед неизменно е отправен към целта и по пътя към нея преценява плюсовете и минусите на всеки около себе си. Мустафа Кемал е вече признат водач, който респектира и умее да се налага.

„Не мога да твърдя, че в ония трудни условия нямаше равностойни на него или по-безстрашни от Мустафа Кемал, че нямаше волеви натури като него. Несъмнено имаше и по-начетени хора. Но в живота си не съм виждал друг човек, който така силно да съчетава качествата на вожд!“ — говори за Мустафа Кемал от ония години един от приближените му журналисти Фалих Ръфкъ Атай.

Мустафа Кемал се стреми да неутрализира намеренията на някои от приближените си да делят участниците в борбата на категории. По цели нощи се водят спорове на тази тема. Мустафа Кемал иска да потуши конфликта в зародиш — конфликт, който продължава да тлее и след победата.

— В ония дни само вие бяхте оптимист. Вие прощавахте дори на хората, които преди това в Истанбул са се опълчвали срещу вас — споделя след години един от приближените му.

Мустафа Кемал търси логично обяснение за зигзагите и колебанията на някои от съратниците си.

— И тия, които вярваха в борбата, и ония, които не вярваха в успеха, имаха еднакво право. Аз изминах пътя от Ерзерум до Измир с пистолет в едната ръка и с бесило в другата.

Положението е неясно и объркано. Една част от

управниците в Истанбул са открити предатели. Кукленото правителство и хората около Вахдетин сочат Мустафа Кемал и сподвижниците му като враг номер едно. Истанбул настройва народа в Анадола срещу тях, предизвиква съмнения и колебания. Султанските управници навсякъде внушават, че не може да се очаква милост от англичаните, докато не бъде ликвидирана „бандата убийци в Анкара". Когато гръцката армия предприема настъплението си към Централен Анадол, между министъра на правосъдието в Истанбул и група журналисти се води следният разговор:

— Няма ли да протестира правителството срещу действията на гръцката армия? — питат журналистите.

— Правителството официално осъди Мустафа Кемал и го обяви за враг на халифата и държавата — отговаря министърът. — Следователно бунтовниците трябва да бъдат наказани справедливо. В такъв случай защо е необходимо да протестираме срещу действия, които влизат в нашата програма?

— Гръцките войски ще срещнат ли сериозна съпротива?

— Не, войските на Мустафа Кемал са една сбирщина от разбойници и рецидивисти, които нямат никакъв ред и организация.

— Според вас ще продължи ли дълго тази операция?

— Не съм военен, но мисля, че армията на генерал Парос-Кевупулос ще продължи да настъпва бързо и след няколко седмици ще стигне до стените на Анкара.

Деградацията е пълна. Подобни изявления, които граничат с трагикомичното, са обикновена проява на изживяващия последните си дни султански двор.

В такива условия Мустафа Кемал трябва да организира борбата. От една страна се мержелее успехът, а от другата е бесилото. Животът му е между позорната смърт и героизма и от едното до другото има само една крачка. Затова той не знае сън, не знае умора. Борбата е на живот и смърт.

Мустафа Кемал и съратниците му са погълнати от работата около дейността на новия парламент.

Освен парламента, вниманието на Мустафа Ке-

мал е насочено към създаването на редовна армия. Засега със сигурност може да се опира само на войските на Кязъм Карабекир в Източен Анадол и на командуващия от Али Фуад корпус в Анкара. В Кония полковник Фахредин се колебае между Истанбул и Анкара, в Адапазаръ вече се водят боеве с настъпващата гръцка армия. Затова всеки спечелен човек за борбата е истинска победа и на средствата не се обръща голямо внимание.

Генерал Рефет отива в Кония да преговаря с полковник Фахредин. Но когато първенците на града и командуващият се качват на специалния влак от Анкара, по сигнал машинистът дава пълен ход и домакините едва тогава съзират клопката. Те протестират, но генерал Рефет отговаря любезно:

— Кажете това на Мустафа Кемал.

В Анкара гостите сядат на масата на преговорите и биват спечелени за каузата. Това повишава настроението.

4

В Истанбул не са само капитуланти и предатели. Има друг Истанбул, който не прекланя глава и също се готви за борба срещу окупатора. В тази мълчалива съпротива участвуват много офицери от султанската армия. Обикновено явление е от военните складове да изчезва оръжие въпреки охраната на окупационните войски. Издадени са строги нареждания, обявени са тежки наказания, но оръжието продължава да се пренася по тайни пътища към Анадола.

Франция е разбрала, че надеждите ѝ да установи сфера на влияние в окупираните територии на повалената Османска империя са безпочвена илюзия. Италианците се чувствуват засегнати от покровителственото отношение на Англия към завоевателските апетити на Гърция. В плановете си за мирната конференция английският премиер Лойд Джордж и външният министър Кързън са единодушни — империята трябва да бъде изтикана от Европа. Но Англия е доста изтощена, за да предприема операция срещу Анкара с размирника Мустафа Кемал. В края на войната тя е хвърлила много

сили за интервенцията срещу младата съветска държава. Пък и по-изгодно е да се вадят кестените от жаравата с чужди ръце. Затова Англия подстрекава великошовинистичните настроения на гръцкия министър-председател Венизелос.

В същото време Лондон предприема една операция, с която възнамерява да удари смъртоносно непокорните елементи в Истанбул и да прекъсне връзките им с Анкара. В едно ранно утро на месец март 1920 година, когато ранната истанбулска пролет е окичила дърветата с цветя, по улиците на града се появяват английски войски в бойно снаряжение. Танкове застават на важните пунктове на града. Пехотата завзема последователно пощата, военното министерство, парламента. Англичаните налагат военен режим в Истанбул. Арестувани са много „непокорни глави".

Два дни след събитието истанбулският парламент се свиква и взема решение да преустанови дейността си за неопределено време поради липса на нормални условия за работа. Дошлият отново на власт Дамат Ферид паша обявява разтурването на несъществуващия вече парламент. В писмо до лорд Кързън английският върховен комисар адмирал Робек нарушава пословичната английска въздържаност, за да обрисува със суперлативи „голямата победа". Адмиралът не подозира, че окупацията на Истанбул всъщност засилва властта на Анкара.

Мустафа Кемал лично следи по телеграфа всяка стъпка на окупатора. От Истанбул му съобщават за хода на окупацията. Когато се прекъсва и последната връзка, по телеграфната мрежа на Анадола се понася светкавично съобщение за извършеното. Тази демонстрация на сила от страна на англичаните отваря очите на колебаещите се, насочва ги към Анкара. В Истанбул вече няма турска власт и логиката сама по себе си внушава: Анкара е единствената опора на турската държава.

Мустафа Кемал отнема важно оръжие на окупатора, като се представя за защитник на кукленото правителство и на султана. В себе си той отдавна е решил тяхната съдба, но тази стъпка сега му е необходима, за да се укрепи. В телеграма до всички области той порицава окупацията на Истанбул, „сложила край на седем-

стотингодишното съществуване на Османската империя". Телеграмата не само изразява възмущение, но приканва към всенародна борба срещу окупатора. Хвърленият от англичаните бумеранг се завръща с двойна сила.

Мустафа Кемал не се задоволява само с това. Друго обръщение е разпратено до всички мюсюлмански страни в света. Трета декларация апелира към „съвестта на Европа и Америка" и обяснява справедливия характер на започващата борба.

Но Анкара също е раздвоена. Съществуват различни мнения откъде да се започне. Едни от сподвижниците на Мустафа Кемал предлагат да се насочат усилията към оглавяване на взелото големи размери четническо движение и с неговата помощ да се противопоставят на империалистическата окупация. Мустафа Кемал не е против това, но настоява първо да се свика парламентът в Анкара. Това би му позволило да действува в много по-широки мащаби.

Мустафа Кемал се свързва с командуващите турските части в различни краища на страната и разяснява необходимостта от тази стъпка. Кязъм Карабекир дава съгласието си. Мнозина от истанбулските депутати са в Анкара. Произвеждат се допълнителни избори в ония области, от които няма представители.

Какъв да бъде характерът на новосвикания парламент? Какви да са прерогативите на правителството? Дни наред тези въпроси вълнуват събраните в Анкара депутати. Повечето от истанбулските депутати и най-вече председателят Джелялетин Ариф бей е категоричен — новият парламент трябва да бъде само едно продължение на истанбулския. Нищо повече.

Мустафа Кемал не може да се примири с такава роля и хвърля много усилия, за да отвлече вниманието на депутатите в друга насока. Нищо в неговите действия и изказвания не бива да подсказва истинските му намерения. Анкарският парламент трябва да бъде откъснат постепенно от атмосферата на истанбулската му същност, да бъде превърнат в орган, който да наложи желаното от него изменение.

И отново тактически ход. Откриването на парламента е насрочено за 23 април 1920 година. Денят е петък, и с това се цели да се повлияе на религиозните чув-

ства на депутатите, да се спечели духовенството. В слънчевия и топъл следобед цяла Анкара се събира пред джамията Хаджъ Байрам, за да отслужи молебен. След това шествието се отправя към сградата на парламента. Тук пред вратите колят курбан три овена. Мустафа Кемал прерязва лентата. На най-личното място е поставено религиозното знаме на светията Хаджъ Байрам. След полагането на клетва от депутатите парламентът най-после започва работа.

Така съвременна Турция се ражда повита в пелените на османизма. Като ирония на съдбата, в тези първи стъпки тя трябва да използува оръжието на империята против самата нея.

Училищният салон на земеделското училище, в който заседава първото Велико национално събрание, е пригоден за случая. Депутатите се настаняват на ученическите чинове, а на единия край е стъкмена дъсчена трибуна за председателя на парламента. От близкото кафене са наети две газени ламби за осветяване на салона.

Първото представително събрание представлява пъстра гледка, в която чалмите и фесовете са повече от калпаците. Консервативните възгледи доминират над либералните. Пред Мустафа Кемал се изправя една стена от вековни закостенели традиции и схващания. Ежедневието му е напрегнато до крайност, нощите са за размисъл.

Проблеми, проблеми... Отношенията с истанбулското правителство, с окупационните сили. Освен това на много места вълруват разбойнически чети, чети на религиозната реакция. Анкара живее в постоянна заплаха да бъде изненадана и нападната.

Денят на Мустафа Кемал започва сутрин рано с изслушване на донесенията за събитията в страната. Секретарят Хаяти още призори е подредил по важност телеграмите в папките си.

— Ела, синко. Кажи какво ново има. Прочети донесенията! — подканя го Мустафа Кемал, щом Хаяти се появи на вратата.

Секретарят чете телеграма за действията на селските чети в Антеб, които воюват срещу френските окупационни сили.

— Има ли нов момент в действията там?

— Французите били изгонени от американското училище, но противникът преминал в контранастъпление. Из града имало стрелба, имало жертви.

— Отбележи! — нарежда Мустафа Кемал. — При тази обстановка единственият изход е да се установи единодействие между Антеб и Урфа.

Секретарят чете друга телеграма:

— Националните сили в Суруч отбили атаките на французите. Не се оплакват, че им липсва оръжие и боеприпаси. Боеприпаси имало в Мардин. Искат да им отпуснем...

— Съобщете на Мардин да им дадат боеприпаси!

— Град Урфа все още е в обкръжение.

— Да се изпратят подкрепления на тамошния гарнизон! Нареди това да бъде изпълнено незабавно. И да ми докладват за резултата.

— В Адана националните сили успели да подпалят един френски кораб, който се намирал близо до брега.

— Този е най-правилният начин за борба. Да не оставяш противника на мира. Добре са направили.

— Поздравява ви командирът на партизански отряд Демирджи ефе.

— Нарича ли ме още братко Мустафа Кемал?

— Нарича ви.

— Браво на него.

След тези първи разпореждания Мустафа Кемал се отправя към парламента. Там той продължава борбата да наложи своето искане за образуване на правителство. Консерваторите и особено представителите на духовенството непрекъснато го притискат. Искат да го ограничат. Всяка тяхна мисъл е съпроводена със споменаването на аллаха и султана.

Един ден духовенството се събира в стаята на шейха на джамията Хаджъ Байрам и решава да поиска позволение от султана за предстоящия акт — образуването на правителство. Мустафа Кемал използува цялото си красноречие, за да ги отклони от това намерение. Точно тогава в Анкара пристига от Истанбул генерал Февзи и Мустафа Кемал използува случая, за да окаже давление върху парламента. Специална делегация посреща госта на гарата. Отвеждат го направо в парламента, където след кратка почивка и разговор с Мустафа

Кемал бива представен на депутатите. Предлагат му да разкаже за положението в Истанбул. Със силни изрази генералът описва картината на окупирания град, безсилието и объркаността на тамошното правителство.

— Положението е много сериозно Направете всичко възможно да поддържате връзките си с Анадола — препоръчва генерал Февзи.

Въздействието на разказаното е голямо. Веднага след това духовенството се отказва от намерението си да иска разрешение от султана. В следващите дни трябва да се реши въпросът за прерогативите на парламента и бъдещето правителство .В речта си при откриването на парламента Мустафа Кемал начертава задачите и се стреми да разсее схващането на мнозинството депутати за неговия временен характер. Парламентът ще бъде изразител на волята на народа и над него няма да има повърховна власт. Неговият председател ще бъде и председател на правителството, което трябва да бъде избрано също от парламента.

Не е време още да се споменава за султана, затова „постигането независимостта на отечеството и спасяването на султана и халифата" се сочи като първостепенна задача. Все пак „когато султанът и халифатът бъдат освободени от всякакъв вид натиск и давление, тогава в рамките на законите Националното събрание ще реши тяхното място. . ." Текстът е двусмислен и буди подозрения относно намеренията на Мустафа Кемал.

След продължителни пререкания парламентът приема постановките на Мустафа Кемал. Той е избран за председател, а в правителството му влизат близки съратници. С този акт е нанесен най-сериозният удар на султанската иституция. Най-после Мустафа Кемал е глава на една власт, получена по законен път. От стъпването му на анадолския бряг е изминала една година. Сега борбата предстои да се пренесе на бойното поле, където още веднъж ще се прояви военният талант на Мустафа Кемал. Той обаче си дава сметка за влиянието на султана върху масата в Анадола. Затова първата му работа е да изпрати специално послание до Истанбул, в което се изказва вярност към султанската институция и халифата.

Последната издънка на османизма Вахдетин има

сериозни основания да се съмнява в искреността на тази декларация. Той познава добре силата и страстите на човека, чийто подпис стои под нея. Чувството за самосъхранение го кара да действува в духа на традицията. Няколко капки отрова са нищо, но ако рече аллах, могат да помогнат. Толкова беди са връхлитали дедите му, но институцията е просъществувала. Сега Вахдетин се бои от най-лошото. Затова специален султански съд издава смъртни присъди за няколко от „бунтовниците" в Анкара. На първо място в списъка е Мустафа Кемал. След него са Исмет, Али Фуад, д-р Аднан и други министри. Новината за смъртните присъди е донесена от един офицер, който осигурява връзката с Истанбул и се знимава с прехвърляне на оръжие в Анадола.

Писателката Халиде Едип, участничка в националноосвободителната борба, е заинтригувана да разбере какво впечатление са произвели смъртните присъди сред обвиняемите. Щом научава новината, тя отива в големия салон на парламента. Там заварва Мустафа Кемал и съпруга си д-р Аднан, седнали един до друг на писалището. На другия край се е опрял Исмет бей. Всеки е зает с мислите си. Пръв нарушава мълчанието Мустафа Кемал, който се обръща към д-р Аднан:

— Тези, които са ни осъдили на смърт, нямат никаква политическа власт. Но смъртните присъди не ми са приятни. Ти какво мислиш?

— И на мен не ми са приятни — отвръща замислено д-р Аднан.

— Ще подсилят славата ни — обажда се Халиде Едип.

В този момент в разговора се намесва Исмет бей, който досега е слушал:

— Напротив, те имат известна политическа стойност в мащабите на страната. Нашето влияние в Истанбул и Измир се засилва, но присъдите може да окажат лошо въздействие върху народа, който все още не се е определил окончателно. Ония, които султанът и англичаните искат да спечелят, ще се активизират. Тия дни трябва да попречим на пренасянето на вестници от Истанбул в Анадола.

Предложението на Исмет бей е разумно и се изпълнява. В същото време Анкара организира събрания на духовници в различни части на Анадола. Вземат се

решения, обезсилващи присъдите на Истанбул. В отговор на Истанбул след няколко дни анкарският парламент обявява смъртни присъди срещу великия везир Дамат Ферид паша и членовете на истанбулския съд. Отровата на султанизма е загубила предишната си сила.

5

След откриването на парламента в Анкара на много места из Анадола избухват реакционни бунтове. С тези отчаяни действия загиващият османизъм прави последен безуспешен опит да отрови младата кръв, която напира и бързо се разлива по жилите на стария организъм. Бунтовете на местната религиознофанатизирана реакция за кратко време вземат застрашителни за Анкара размери. Вместо да организира съпротива срещу настъплението на гръцките войски в Анадола, султанският двор обявява предварително за герой всеки, който тръгне да се бие срещу Анкара. Разни религиозни предводители, едри земевладелци, а често и обикновени разбойници организират чети, които водят безжалостна борба срещу новото. Стотици хора увисват на бесилото. Бунтовниците не са последователни и не се ръководят от строги принципи. Едни се противопоставят на Анкара, защото са повярвали на слуха, че Мустафа Кемал иска да възвърне властта на младотурците. Други го подозират в намерение да стане султан. Трети се опасяват, че ще установи болшевишка власт. Дребните сметки и безпътицата са характерен белег в действията на тези отчаяни фанатизирани чети, които се надпреварват в издевателства и жестокости.

За известен период бунтовете поставят пред тежко изпитание Анкара, която все още е слаба и преживява дни на тревога и страх. Има дни, когато пукотът от стрелбата се чува в града, а вечер на хоризонта пламти заревото на подпалените села. Тук сериозно мислят дали да не се прехвърлят отново в Сивас, където биха се чувствували по-сигурни. Парламентът и правителството дори не разполагат с охраняваща част. Всичките сили са изпратени на фронта срещу гърците. Една сутрин в чифлика близо до Анкара, където живеят мнозина от членовете на правителството, намират убито

с куршум любимото на всички куче. Не е ли предупреждение това? Никой не е сигурен дали няма да получи куршум в гърба.

През половин час секретарят на Мустафа Кемал докладва за бързо променящата се обстановка.

„Наблюдавам как настъпват силите на халифата, гласи една телеграма. Очаквам заповедите ви, преди да са прерязали телеграфните жици."

Но заповедта не може да бъде предадена, в следващия миг жиците са прерязани. Какво ли е можела да заповядва лишената от възможности Анкара?

„Аз организирам един телеграфен център извън града, тече друга телеграма. Околийският началник е склонен да се споразумее с халифата. Той е предател на родината."

Една вечер всички телеграфни връзки на Анкара с Анадола са прекъснати. Навън се чуват изстрели. Напрежението е достигнало върхната си точка. В голямата стая на Националното събрание, която служи за щаб на новото правителство, Исмет бей се разхожда неспокойно. В тягостното мълчание Мустафа Кемал се рови нещо в папките пред себе си, но и това не може да прикрие нервността му. Преживяват дни на пълна несигурност, които могат да се окажат фатални за делото, за личната им съдба. Почти не спят от напрежение. Телата не се подчиняват на умората. Д-р Аднан за всеки случай носи в себе си отрова.

Стрелите от султански Истанбул са насочени преди всичко срещу Мустафа Кемал. В двореца знаят, че лесно могат да изменят нещата, ако успеят да отстранят силната личност. Затова и на отявлените противници на Анкара, и на колебливите и страхливите, и на платените агенти се внушава една мисъл: „Причина за размириците е Мустафа Кемал. Върху него пада цялата отговорност. Той трябва да бъде принуден да се оттегли час по-скоро. . ."

— Приятели! В никакъв случай няма да преклоним глава — говори Мустафа Кемал на сподвижниците си. — Ще вървим до край по избрания път, няма да се предаваме. Трябва да успеем. Ще отстояваме правото си пред чуждите и местните врагове. И ако все пак се случи така, че да загубим всички възможности, тогава

ще застанем под знамето и ще се жертвуваме в името на революцията.

Анкара дава изключителни пълномощия на командирите на своите части. Създават се революционни съдилища, които на място се справят с предателите.

Освен за бунтове, Истанбул хвърля средства за създаване на халифска армия. Начело на нея застават уволнени офицери, недоволни от живота си авантюристи и дори обикновени разбойници. Един от тях организира най-силната халифска войска и сериозно застрашава Анкара. Името му е Анзавур. Той се превръща в синоним на грабежи и убийства. Анзавур е неграмотен черкез, бивш жандармерист, който заради подвизите си от съмнително естество успява да стигне до чин капитан. Султанското правителство му предоставя много средства, оръжие и го прехвърля в Западен Анадол. Религиозен фанатик, във всяко селище той организира събрания и произнася речи в джамиите. На гърдите му неизменно виси коран.

— При вас ме изпрати първо аллах, а след това нашият господар султанът — непрекъснато повтаря той заучената фаза.

С това се изчерпва цялата му философия. А практиката му е още по-проста: ликвидиране на всички, които подкрепят националните сили на Анкара! Който е съгласен да го последва, трябва да се закълне пред корана, който не е съгласен — увисва на бесилото.

В Анкара Мустафа Кемал се мъчи да скърпи сили, които да потушат бунтовете. Частите от редовната армия се намират на фронта срещу гърците. Наличните подвижни поделения не са достатъчни да се справят с избухващите навсякъде бунтове. Мустафа Кемал насочва вниманието си към народните партизански части. В тях той вижда спасение на делото в първия етап на националноосвободителната борба през 1919 и 1920 година.

Четите са израз на спонтанната всенародна съпротива срещу окупатора. Те възникват още в първите дни на окупацията, постепенно набират сили и изиграват решаваща роля в потушаването на религиозните бунтове, дават отпор на окупатора.

Четите първо се появяват в завзетите от окупационните сили райони, впоследствие към тях се присъеди-

няват много войници, завърнали се от лагерите на руския царизъм. Там те са били освободени от болшевиките и със собствените си очи са се уверили в значението на Октомврийската революция.

Както всяко спонтанно движение, четничеството не се управлява от единен център и не е подчинено на централна власт. Партизанските части сами си осигуряват оръжието, сами намират средства за прехрана Принципът им е: зъб за зъб, око за око! За всеки обесен от своите редове, те бесят не по-малко хора от противната страна. Такъв е законът на това смутно време в Анадола — ако не убиваш, може да те убият. Но ако средствата им не се различават много от тези на противната страна, то целта им е ясна: борба срещу чуждия окупатор и продажните сили на султанския Истанбул. Във всяка чета господствува обикновено манталитетът на водача. Имената на Черкез Етхем, Демирджи ефе, Топал Осман, Йорюк Али ефе, Яхия Каптан се ползуват с легендарна популярност сред народа и се произнасят със страхопочитание.

Мустафа Кемал използува четничеството за целите на борбата. Той се мъчи да го оглави и направлява. По негово искане Черкез Ехтем се справя със силната армия на Аназвур и слага край на силите на халифата.

От името на националното събрание Мустафа Кемал изпраща поздравителна телеграма до Черкез Етхем, в която го приветствува за победата и му благодари. „Вашите успехи ще бъдат отбелязани с блестящи редове в историята на националноосвободителната борба“ — се казва в телеграмата.

Бунтовете в Западен Анадол едва са потушени и в Йозгат се надига нов бунт, ръководен от едрите земевладелци Чапаноглу. Анкара е отново пред сериозна заплаха. Правителството решава да се обърне към Черкез Етхем и да поиска от него да се справи с положението, макар силите му да са необходими за фронта срещу гърците. С част от петхилядния си отряд Черкез Етхем пристига в Анкара. Посрещат го с големи почести. На гарата Мустафа Кемал го кани да седне при него в автомобила и заедно пътуват до Земеделското училище, където се помещават правителството и щабът на националните сили. Тук е определена специал-

на стая за Черкез Етхем, когото Националното събрание посреща на крака с бурни овации.

Между госта и ръководителите в Анкара започва разговор, в който проличават първите открити признаци на бъдещия разрив. Исмет бей описва бунта в Йозгат.

— За съжаление ние вече не разполагаме с необходимите сили да го потушим — говори той. — Ние трябва да признаем тази истина, колкото и да е горчива.

Черкез Етхем като че ли е намерил очаквания сгоден момент да ги упрекне:

— Измина повече от година откакто беше създаден Представителният комитет в Сивас и Националното събрание в Анкара. Учудвам се защо досега Анкара не е създала в Анадола силно движение от рода на националните сили? Защо не подсилихте центъра? Пък и на фронта не е направено нещо сериозно. Сега ние сме принудени да изтегляме сили от фронта, за да изпълняваме задачи тук.

Генерал Фавзи и Исмет бей приемат критичните бележки на възсухия кокалест човек пред себе си. Генерал Февзи само добавя, че едва ли може да се очаква сега настъпление от гръцка страна, но в ушите на Черкез Етхем това звучи като оправдание. През целия разговор черкезинът се държи предизвикателно и не щади хапливите думи по адрес на анкарци.

Мустафа Кемал само слуша и не се намесва в разговора. Не е в неговата природа да говори, когато е слаб. А срещу него седи една волева натура, един умен и хитър човек, който разполага с големи сили, нужни сега на Анкара. Какво ли е мислел в тоя момент? Според свидетелите на срещата Мустафа Кемал изглеждал спокоен и лицето му не издавало никакво вълнение.

Черкез Етхем настоява анкарци да изпратят на фронта срещу гърците някой военачалник в помощ на генерал Али Фуад. Обещават му да изпратят генерал Февзи.

— Можете да бъдете сигурен в способностите и качествата на генерал Февзи — най-после се намесва в разговора и Мустафа Кемал. Той изразява увереността си, че Черкез Етхем ще се справи с бунта в Йозгат, а след това заедно ще мерят сили срещу гърцката ар-

мия. По-късно в спомените си Черкез Етхем пише, че след това Мустафа Кемал окачествил като основателни упреците му и обяснил сложното положение в Националното събрание, където мнозина от депутатите в душата си били със султанското правителство.

Черкез Етхем се насочва с четниците си направо срещу центъра на бунтовниците — Йозгат. Успява да разбие част от тях и да влезе в града, но останалите се оттеглят в близките планини, където му устройват засада. Черкез Етхем се досеща, взема контрамерки и ги разбива. Мустафа Кемал поздравява Черкез Етхем с телеграма. Но черкезинът не е доволен от подкрепата, която е трябвало да му окажат подвижните сили на Анкара, съгласно предварителната договорка.

В Йозгат започва да действува военен трибунал, под председателството на майор Тевфик, брат на Черкез Етхем. На бесилката увисват мнозина от виновниците за бунта. Според съда нишката на събитията води и до окръжния управител на Анкара — Яхия Галиб. Черкез Етхем изпраща заповед окръжният управител да бъде изпратен в Йозгат, за да отговаря пред съда. Но Яхия Галиб е един от хората, които са оказали голяма помощ на новата власт в Анкара. Мустафа Кемал лично съобщава на Черкез Етхем, че е наредил министърът на вътрешните работи да изпълни искането му, но в същото време взема мерки за спасяването на Галиб. Яхия Галиб е снет от длъжност и с нова телеграма се съобщава на съда в Йозгат, че е болен, на легло, и не може да бъде изпратен. Това ядосва много Черкез Етхем. Неговите привърженици в Анкара открито се заканват, че на връщане той ще вдигне бесилки пред Националното събрание, на които ще бъдат обесени Мустафа Кемал и полковник Исмет.

Отношенията между Черкез Етхем и Анкара охладняват. И двете страни са мнителни по отношение безкористието на другата. Интригите на приближените им подсилват напрежението и недоверието. При следващото посещение на Черкез Етхем в Анкара той не е посрещнат с почести. Мустафа Кемал дори не го дочаква и тръгва на обиколка из западните области на Анадола. Той вече е решил час по-скоро да бъде изградена редовна армия, въпреки противните мнения на мнозина депутати и някои военни. Мустафа Кемал е убе-

ден, че четите и създадените национални сили не ще устоят на гръцката армия, признаците за чието настъпление са налице. В това решение на Анкара прозират и опасения от някои класови искания на редица партизански чети.

Има депутати, които се опасяват, че след създаването на редовна армия Мустафа Кемал ще стане много силен. Черкез Етхем също е против редовната армия и проявява стремеж да се откъсне от властта на Анкара, или да я оспорва. По настояване на Мустафа Кемал в Анкара се свиква съвещание на командирите на партизански чети. В прочувствена реч той им благодари и излага мислите си за бъдещата организация на армията. Взема се решение за разтурване на четите. Някои депутати се противопоставят на това решение, но биват дадени под съд.

Доскорошните чети биват реорганизирани и включени в различни поделения на редовната армия. Някои от тия чети обаче не приемат решението и между тях и редовната армия стават сблъсквания. Най-голямо затруднение за Анкара е Черкез Етхем. Между него и Мустафа Кемал започва игра на изпробване на силите.

Един ден Черкез Етхем пристига изненадващо в Анкара с отряд въоръжени до зъби черкези. С няколко души той нахълтва в стаята, където Мустафа Кемал лежи болен от бъбреци. В Мустафа Кемал се прокрадва съмнение относно намеренията на госта и мушка бързо ръка под възглавницата, където е пистолетът му. Взаимната подозрителност е взела вече връх в отношенията на двамата. Черкез Етхем настоява Мустафа Кемал да изтегли полковник Исмет от поста командуващ силите в Ескишехир. Намеренията му са очевидни — това би подсилило позициите му.

Дали е мислил Черкез Етхем да използува случая да ликвидира Мустафа Кемал? Съществуват противоречиви мнения. Черкез Етхем забелязва появилата се около оградата охрана, нарежда нещо по черкезки на хората си и бърза да напусне Анкара.

Мустафа Кемал прави опит да разреши спора по мирен начин. Той лично тръгва за Ескишехир да помири Черкез Етхем с полковник Исмет, но черкезинът след известни колебания се отказва. Този път Черкез

Етхем се съмнява, че срещу него се готви клопка. Въпросът е поставен за разглеждане в Националното събрание. То изпраща делегация при Черкез Етхем с искане той да се подчини на редовната армия. Членовете на делегацията обаче са арестувани и едва се спасяват с бягство. В телеграма до Националното събрание Черкез Етхем оспорва неговата законност и отправя остри нападки срещу искреността на депутатите.

Депутатите посрещат с негодувание телеграмата на Черкез Етхем и го обявяват за предател. Силите на редовната армия под командуването на полковник Рефет настъпват към Кютахия и разбиват ядрото на отряда. По-голямата част от четниците преминават в редовната армия, а Черкез Етхем и братята му забягват при гърците.

6

Със създаването на редовна армия Мустафа Кемал постепенно овладява положението в Анадола. Страстите, предизвикали многобройни бунтове срещу раждащата се в Анкара власт, стихват. Цялото внимание се насочва към главната опасност — империалистическата окупация и настъплението на гръцките войски към сърцето на Анадола.

В трудната за Анкара 1920 година грижата за изграждане на редовна армия не е единственото главоболие на Мустафа Кемал. Политическата атмосфера в Анкара и останалите по-големи центрове на Анадола е наелектризирана до краен предел от разни течения, групи, настроения. Допълнително затруднение внася обстоятелството, че носителите на тези течения не винаги са борци-идеалисти, а често пъти — префинени користолюбци. Но над това море от настроения и колебания най-високо се извисява знамето на националноосвободителната борба срещу империалистическия окупатор.

Извършващата се в Съветска Русия революция е своеобразен импулс и упование за тази борба. В онези дни няма нищо по-омразно за турския народ от завоевателските домогвания на империализма. Магнетизмът на болшевишката революция, предизвикала толкова много възхищения в Анадола, се крие преди всичко в на-

деждата за успех в собствената борба. Не са малко хората в Анкара, които свързват успешната борба срещу окупатора с установяването на близки контакти със съветската страна. Изразявайки общото настроение, вестник „Хакимиети миллие“ пише: „На Турция е необходима именно болшевишка Русия, защото царският империализъм ни тласкаше към национална гибел.“

Анкара следи с голям интерес стъпките на болшевиките. Разказите за властта на работниците и селяните се носят от уста на уста. През тия дни някои депутати упорито настояват:

— Какво чакаме още? Защо не възприемем комунизма и да всадим нов дух в народа? Какво остана в ръцете ни, че да се страхуваме?

Надвечер около масите в градската градина на Анкара се събират големи групи, които оживено дискутират необходимостта от прилагането на комунизма в Турция. Нещо обикновено е по улиците на града да се срещат хора с червени ленти на калпаците. Червените връзки са на мода.

— В кого можем да имаме надежда, освен в Русия? Прочетох текста на Севърския договор. Оставят ни само безплодната степ. Дори тук не сме свободни. Щом е така, не ме питай защо нося червена лента на калпака си.

Такива мисли могат да се чуят навсякъде. В повечето случаи това е по-скоро спонтанно възхищение и надежда, отколкото идейна убеденост. В този разнолик хор Мустафа Кемал е като чувствителна струна, която резонира на всички звуци, които са в интерес на борбата, и прогонва шумовете, които излизат от рамките на неговата цел. Тя издава насърчителни мажорни акорди и в същото време се мъчи да заглуши контрапункта.

Мустафа Кемал не разбира дълбокия смисъл на онова, което става в Русия. Понятията болшевизъм и комунизъм, които занимават умовете на много хора в Анкара, за него имат смисъл на премахване на царизма и установяване на демократични порядки. По-нататък той не може да отиде, не може да асимилира техния идеен и социален заряд. Всичко той пречупва през призмата на собствената си цел и намерения. Когато Мустафа Кемал обръща поглед към болшевиките и търси опорни точки, това не е осъзнаване на същността на Октомври, но в ни-

какъв случай не е и демагогия на хитрец. Той приветствува от сърце руските болшевики. „Победата на болшевизма — казва той, — съдържа в себе си най-възвишени цели. Тя е одържана над общия враг, който посегна и на нашето съществуване — факт, достоен за благодарност."

Сред депутатите се открояват няколко течения, които в една или друга степен виждат в болшевизма път за спасение на Турция. Повечето от тях са убедени, че без болшевиките Анадолът сам не може да постигне независимостта си. Мустафа Кемал се стреми да има свои хора във всички тези течения, за да може да контролира дейността им, да ги подчини на борбата си.

През 1920 година възниква организацията „Зелена армия", като върховен израз на четничеството. В нейното ръководство влизат приближени хора на Мустафа Кемал, като д-р Адиан, Джелял Баяр, журналистът Юнус Нади, Хакъ Бехич. Организацията, особено по места, изпитва силното влияние на убедените комунисти. Наред с това в нея има много хора, които са под обаянието на Октомврийската революция, смятат се за левичари, но изповядват идеи, които са далеч от научния комунизъм. Един от основателите на „Зелената армия", Шейх Сервет, препоръчва руският болшевизъм да бъде възприет и в Турция, защото отговарял на принципите на исляма. Други говорят за създаване на „Социалистически съюз на ислямските страни", говорят за „Червен ислям". В устава на организацията има раздели за борбата срещу европейския империализъм и за равноправно ползуване на природните богатства и земята, „съгласно принципите на исляма".

Горещ привърженик на „Зелената армия" е и известният четнически командир Черкез Етхем. С отпуснати от него средства в Ескишехир бива закупена печатница, на която започва да се издава вестникът на „Зелената армия" — „Нов свят". В него се печатат статии, в които се говори с възторг за Октомврийската революция, за победата на руските работници и селяни.

„При всички случаи болшевизмът ще се установи у нас. Защо да не го създадем първи ние?" — споделя Черкез Етхем. Тези думи и много други подобни изказвания показват колко силно е обаянието на Октомврийската революция в Анадола и колко тия хора са неподготвени за такава революция.

„Като член на Представителния комитет, след Сиваския конгрес аз проучих нашата външна политика и намерих, че пътят за избавление е в сближаването с Изтока и руската революция, и в противовес на политиката на Запада, който искаше да ни ликвидира — обяснява смисъла и целите на „Зелената армия“ нейният генерален секретар Хакъ Бехич и продължава: — Бях привърженик на създаването на един социалистически съюз в мюсюлманския свят, който да представлява видоизменение на руската революция. Споделих идеята си с Мустафа Кемал. Той като че ли я хареса. Започнахме да подготвяме в страната едно движение, успоредно на руския болшевизъм . . .“

Отначало организцията е тайна, но след откриването на Националното събрание тя излиза на бял свят като явна. По-късно организацията е ликвидирана по настояване на Мустафа Кемал, който вижда в нея пречка за изграждане на редовна армия. Лидерът на революцията изпитва безпокойство от острия класов характер на исканията на много групи в „Зелена армия“.

По същото време в Анадола бива основана една Народна комунистическа партия, която подписва протокол за обединение със „Зелената армия“ и търси контакти с Коминтерна.

Мустафа Кемал се опасява комунистическото движение да не излезе от сферата на неговия контрол. То е допустимо дотолкова, доколкото би служило на неговите цели. За да неутрализира подобна възможност, през октомври 1920 година той решава да основе официална Турска комунистическа партия. В нея влизат Джелял Баяр, Тевфик Рюштю Арас, д-р Аднан, а за секретар е избран Хакъ Бехич. В програмната декларация на тази партия се говори за „световен революционен процес, който трябва да бъде осъществен в Турция час по-скоро, за да бъде построен социализмът.“ Партията е за борба срещу империализма и капитализма, за установяване власт на съветите и се обявява против частната собственост. Секретарят Хакъ Бехич изпраща писма до командирите на армиите, в които се обръща към тях с „Уважаеми другарю!“

В едно писмо до Али Фуад лидерът обяснява подбудите на своята постъпка: „Става ясно, че не само в нашата страна, но и в Русия дори няма точно установени

схващания относно възможността да бъде осъществен комунизмът. Това течение си пробива път в нашата страна отвътре и отвън и ако не вземем разумни мерки, може да се стигне до обстоятелства, които да нарушат единството и спокойствието, от които народът ни толкова много се нуждае. Ето защо, със знанието на правителството беше решено за най-разумно да бъде създадена официална Турска комунистическа партия, в която да влязат умни хора . . ."

Опасенията на Мустафа Кемал са очевидни. Тук се проявява една черта в характера на лидера: ако събитията налагат някакво развитие, най-добре е то да бъде негово дело. Мустафа Кемал не е запознат с революционния характер на комунизма, нито пък има намерение да го прилага. Той схваща турския народ като едно цяло, в което няма класи и следователно не може да се говори за класова борба. Тези лутаници и неяснота говорят за объркаността на анкарското идейно поднебие и за трескавото търсене на пътища. Раздвоеността на Мустафа Кемал, която го съпътствува до края на живота му, има дребнобуржоазна подкладка.

Официалната Турска комунистическа партия търси контакт с Третия интернационал. За неговия конгрес в Москва бива изпратен като делегат Тевфик Рюштю Арас. Москва оказва добър прием на бъдещия външен министър на Анкара, но до конгреса не го допуска. На Арас бива обяснено, че комунистите високо ценят антиимпериалистическата борба на Мустафа Кемал и са готови да го подкрепят морално и материално. Ето защо, стъпки като тази са излишни и с нищо не променят нещата.

В работата на конгреса на Коминтерна взема участие делегатът на действителната Турска комунистическа партия, чийто обединителен конгрес се е състоял през септември 1920 година в Баку. Делегатите на партията единодушно приветствуват започналата националноосвободителна борба в Анадола. В решението на конгреса се декларира: „Турската комунистическа партия ще подкрепи националноосвободителната борба срещу империалистическия окупатор". Председателят на партията Мустафа Субхи прави следната оценка на борбата в Анадола пред турския посланик в Москва Али Фуад през януари 1921 година: „Третият Интернационал не смята, че в Тур-

ция непременно трябва да бъде изградено комунистическо общество. Турция сама ще реши съдбата на собственото си развитие. Ние знаем, че движението в Анадола не е нещо повече от обществено и не надхвърля рамките на борбата за независимост и свобода срещу империалстическия враг . . . Ние се стремим да разясняваме принципите на ръководителите на движението в Анадола и особено тия на генерал Мустафа Кемал. Това, което разбираме, е подходящо от гледна точка на общата политика".

Наред с ляво настроените депутати, в първото Национално събрание в Анкара се оформят още две течения, които постепенно се популяризират: националисти, които се борят за радикални преобразования, и консерватори, които са против изменението на статуквото. Макар всички течения в Националното събрание засега да са насочили вниманието си към ликвидиране на чуждата окупация, консерваторите стават причина за много безплодни дискусии върху незначителни проблеми. Докато новосформираните военни части воюват срещу гърците, в Националното събрание се водят разгорещени дебати дали Министерството на вероизповеданията не трябва да направлява дейността на останалите министерства и дали да се признае, че причинители на болестите са микробите, а не благоволението на аллаха. Има дни, когато страстите накипяват и Националното събрание се превръща в арена на юмручното право.

Мустафа Кемал желае да контролира и направлява дейността на всички течения в Националното събрание. Той се стреми да създаде впечатление, че стои над тях и извън тях, макар със сърцето и разума си да е на страната на националистите. Опозицията срещу Мустафа Кемал не идва само от страна на консервативните депутати. Той има противници и извън Националното събрание. Раздвижилите се наново бивши младотурци твърдят, че националноосвободителната борба не може да бъде спечелена, ако начело не застане генерал Енвер.

Твърденията на тези хора не са без основание. Съвзел се от неотдавнашното поражение, забягналият и намиращ се в чужбина генерал Енвер има намерение отново да се появи на историческата сцена на Турция. В него нищо не се е променило, поражението не го е вразумило. Авантюризмът и химеричните идеи за създаване

на ислямска държава продължават да са фикс идея на Енвер. В тия трудни дни на Мустафа Кемал е съдено още веднъж да се пребори със своя стар противник, макар и от разстояние. Но условията сега са различни. Този път ходът на историята е още по-разочароващ за генерал Енвер. Докато събитията непрестанно доказват реализма на Мустафа Кемал, след драматични приключения и лутаници генерал Енвер загива в редовете на басмачите в Кавказ при една битка с червеноармейски отряди.

И все пак старият комплекс сериозно измъчва Мустафа Кемал в тези объркани дни. Енвер, който още в Солун се изпречва на пътя му, сега настоятелно претендира да ръководи борбата в Анадола. Неговите хора вършат съмнителни дейности в някои черноморски градове и особено в Трабзон и Синоп. Със самочувствието на някогашния главнокомандуващ войските на Османската империя, Енвер пише през есента на 1920 година на Мустафа Кемал: „Аз ще организирам една армия от дагестанските и кавказките мюсюлмани и напролет ще дойда на помощ. Гледайте да издържите дотогава. Научаваме, че имате големи трудности. Не очаквайте помощ от руснаците. Правете по-малко разходи!"

В друго писмо до чичо си, генерал Халил, Енвер разкрива плановете си за бъдещето: „Не остава нищо друго, освен да запазим Османската империя под формата на федерация. Разбира се, англичаните няма да са съгласни! Ето защо през пролетта ще вляза в Анадола с една организирана сила. Ако руснаците не ми позволят да събера войници от мюсюлманското население, ще направя това тайно."

Но нито младата съветска страна предоставя сили на авантюриста Енвер, нито пък неговите привърженици-младотурци успяват да изпълнят заканите си, че ще свалят Мустафа Кемал. В същото време работите в Националното събрание продължават да протичат под белега на безпринципността и безполезните прения. Много често депутатите са далеч от грижата за фронта и ожесточено спорят дали да се премахне фесът или не, по колко пръчки да се ударят на хората, които употребяват алкохол. Всяко предложение на либералите-националисти се посреща на нож от консерваторите, които гледат на анкарското правителство като на временна необходимост.

Положението в Националното събрание става толкова неудържимо, че Мустафа Кемал е принуден да напусне фронта и да се върне в Анкара.

По време на дебатите в Националното събрание върху първия конституционен документ, юрист-консерватор отправя към Мустафа Кемал предизвикателни въпроси с цел да го злепостави.

— Системата, която искате да изградите, вие не можете да намерите в нито една книга по право! — провиква се той.

— Всяко нещо първо трябва да се приложи и изпита, след което вече се превръща в принципи и правила — обяснява спокойно Мустафа Кемал. После обръща стоманените пламъчета на очите си към юриста и добавя: — Аз ще го изградя, а след това вие напишете книга.

На подстрекателя не остава нищо друго, освен да се свие страхливо на мястото си.

2

Известният турски журналист Фалих Ръфкъ Атай, близък сподвижник на Мустафа Кемал, на едно място в спомените си за националноосвободителната борба възкликва: „Иде ми да предложа да издигнем паметник на Ленин в Истанбул.“

Анкара разбира значението на помощта на Съветска Русия Съдбата на кемализма би била друга, ако Октомврийската революция не бе помела царизма. Споразумението между силите на Атантата предвижда Русия да получи своя дял от поваленатa империя. И според размишленията на Атай сигурно командващият силите в окупирания Истанбул руски генерал щеше да рапортува на цар Николай в двореца Долмабахче. С един замах обаче болшевиките измениха положението. Ленин оповести на света ,че съветската власт не може да има нищо общо със завоевателските амбиции на царизма. И докато нощен Истанбул се оглася от пиянския рев и плач на забягналите белогвардейски генерали, Англия е принудена да изпраща на помощ на контрареволюцията свои войски. Това отслабва възможностите ѝ да контролира окупирания Анадол.

Докато в Париж решават на карта съдбата на

поваления колос и дипломатите на страните-победителки се надпреварват да измислят хапливи остроумия по негов адрес, Ленин приветствува борбата на турския народ. Младата съветска държава, чийто народ гладува и едва удържа по фронтовете яростните атаки на империалистическата интервенция, се притичва на помощ на кемализма. Помощта е толкова безкористна, че и в найзатънтените кътчета на Анадола понятията „болшевик", „съвети", „революция" се превръщат в символ на нещо светло и чисто. Излизащият в град Кастамону вестник „Ачък сьоз" пише, че „турският народ се прекланя пред руската революция... Червеното знаме, издигнато от руския народ, в бъдеще ще се превърне в божествено слънце и ще освети цялото човечество." Студентите от Истанбулския университет искат присъждането на Нобеловата награда за мир на „слънцето и честта на всички хора" — Владимир Илич Ленин.

Още в първите дни от пристигането си в Анадола Мустафа Кемал проявява голям интерес към революцията в Съветска Русия. И през целия си живот след това той е привърженик на тесни връзки и искрена дружба със Съветския съюз. Още от трибуната на конгреса в Ерзерум, когато хвърля първите семена на организираната борба, Мустафа Кемал сочи за пример революцията на руския народ: „Руският народ напрегна всичките си сили срещу политиката на империализма за световно господство. Народните маси станаха господар на страната си и сега оказват помощ на засегнатите от империалистическата агресия народи."

Но империалистическа Европа бърза да узакони на зелената маса постигнатото във войната. И Англия, и Франция, и Италия търсят пътища да измъкнат поголям дял. Верен на традицията, Лондон си има своя отделна сметка. Лойд Джордж непрекъснато поощрява великошовинистичните домогвания на Венизелос и дебаркиралите преди година в Измир гръцки войски се подготвят да настъпят в Анадола, за да осъществят стария комплекс на гръцката върхушка — „мегали идеа".

За предстоящите военни действия Мустафа Кемал се нуждае от добре въоръжена армия. Но неговите сили не разполагат с оръжие и боеприпаси. Откъде да ги получи? За закупуване на оръжие и дума не може да става, защото Анкара не разполага със средства дори да

плаща заплати на депутатите си. Единствената надежда е болшевишка Русия.

След откриването на Националното събрание в Анкара, преди още да са избрани неговите ръководни органи, Мустафа Кемал изпраща послание до Ленин, в което го уведомява за желанието на националните сили в Анадола „да водят съвместна борба с революционна Русия срещу империалистическите сили.“ С това писмо се слага началото на официалните контакти между раждащата се нова Турция и Съветска Русия.

Отговорът не закъснява. Съветската страна подава ръка на борещия се турски народ. „Съветското правителство — се казва в отговора, — като остава вярно на принципа всеки народ сам да определя съдбата си, протяга ръка за мир на всички народи. Съветското правителство следи с голям интерес героичната борба на турския народ за национално освобождение. Съветското правителство е щастливо, че в тези тежки дни за Турция се полагат здрави основи на приятелството, което ще свързва турския и руския народ.“

Този отговор по същество представлява признание на анкарското правителство и на кемалистката борба. Той предизвиква силно въодушевление сред народа и вдъхва увереност на Мустафа Кемал и съратниците му. Прочитането на едно послание на Владимир Илич Ленин до анкарското правителство предизвиква буря от аплодисменти в Националното събрание.

В началото на май 1920 година за Москва се отправя специална делегация на Анкара. Нейната задача е да установи дипломатически отношения със Съветския съюз и да поиска помощ за националноосвободителната борба. Поради нередовния транспорт делегацията пътува с месеци и пристига едва през юли. Тя бива незабавно приета от министъра на външните работи на съветското правителство Чичерин, а няколко дни по-късно и лично от Ленин. С турската делегация е подписан договор за сътрудничество. Втора делегация на Анкара подписва договор, с който се установяват не само дипломатически отношения между двете страни, но се поставя началото на ползотворно приятелство. Съветската държава е първата страна в света, която официално признава и подкрепя Анкара. Постигнато е споразумение Съветска Русия да достави на анкарското правителство оръ-

жие, боеприпаси и злато, а при необходимост и да се предприемат и съвместни действия.

По суша и по море за Анадола тръгва един непрестанен поток от боеприпаси. В листата на споразумението е отбелязано: „по десет милиона златни рубли годишно, докато трае националноосвободителната борба, сто хиляди пушки и триста картечници, на всяка картечница по сто хиляди патрона, шестдесет гаубици с боеприпаси, сто полеви оръдия със сто хиляди снаряда, пет зенитни батареи, пет хиляди ножа и още немски пушки и боеприпаси, радиостанции, облекло, снаряжение . . .“ От Азърбейджанската съветска република пристига газ и бензин.

По време на капитулацията на империята три бойни кораба избягват от пристанището на Синоп в едно руско пристанище, за да се спасят от плен. По лично нареждане на Ленин трите кораба биват съоръжени и предадени на националните сили в Анадола.

Вождът на руския пролетариат Ленин следи внимателно борбата на турския народ и цени Мустафа Кемал. Когато за Анкара тръгва руският посланик Аралов, Ленин го извиква при себе си и го напътствува: „Мустафа Кемал, разбира се, не е социалист. Но по всичко изглежда той е добър организатор и разумен лидер, който води буржоазнонационална революция. Той е умен държавник, който разбира смисъла на нашата социалистическа революция и има положително отношение към Съветска Русия. Мустафа Кемал води освободителна война срещу завоевателите. Уверен съм, че той ще строши носа на империалистите и ще премахне султана и неговата шайка. Разказват, че народът му вярвал. Трябва да му помогнем, което означава да помогнем на турския народ. Ето вашата задача. Уважавайте турското правителство и турския народ, не проявявайте високомерие. Не се месете в техните работи . . .“

През този период империалистическите държави натрапват на истанбулското правителство Севърския договор. Потвърждава се предсказанието на Мустафа Кемал както за истинските намерения на империалистическия окупатор, така и за възможностите на султанското правителство да спаси Турция. Сега дори ония, които са хранили надежди в Истанбул, разбират, че трябва да подкрепят националноосвободителната борба в Анадола. В

този смисъл Севърският договор подпомага Анкара. Той бива използуван от анкарското правителство като доказателство в усилията му за духовно мобилизиране на целия турски народ в борбата срещу окупатора.

Севърският договор е обречен на смърт още с раждането си. През следващите две години илюзиите на Лойд Джордж рухват под ударите на националната армия на Мустафа Кемал.

8

Създаването на редовна армия, успокояването на духовете в Националното събрание и установяването на дипломатически отношения със Съветска Русия са необходима предпоставка за следващите успешни стъпки. Мустафа Кемал си дава сметка, че търсенето на изход с дипломатически средства може да доведе само до половинчати резултати. Не доказва ли това Севърският договор? С интуицията на военен той усеща, че победата ще бъде постигната единствено на бойното поле. След стоварването на гръцки войски в Измир войната става неизбежна. И той се готви трескаво за нея.

Смяната на правителството в Истанбул не променя нещата. Великият везир-кукла Дамат Ферид паша е принуден да подаде оставка и е изпратен на дипломатическо лечение в Карлсбад. Но поканеният да състави ново правителство генерал Тевфик оглавява една вече мъртва власт. Нищо не е в състояние да вдъхне живот на умиращия, който с много машинации и азиатска театралност върви към гибелта си.

Генерал Тевфик има намерение да установи единодействие с Анкара и първата му работа е да назначи двама нейни привърженици в правителството си. Той съзира възможности за постигане на мир, но за това му е необходимо съгласието на Анкара и търси пътища за помирение.

Мустафа Кемал е предпазлив. Той обмисля какво може да му донесе сътрудничеството с една власт, която не представлява никого. Идването на министрите от Истанбул и започването на преговори за установяване на допирни точки може да се окаже разложително за Националното събрание. В същото време той не иска да

отговори с отказ, тъй като това също може да има отрицателен ефект. Затова решава: предложената от Истанбул среща да се състои при пълна тайна на гара Биледжик, близо до Ескищехир, Мустафа Кемал и придружаващите го лица се отправят с влак за срещата.

Тя се състои в чакалнята на железопътната гара. Представителите на истанбулското правителство — министрите генерал Салих и генерал Изет очакват с известно вълнение приятеля по оръжие Мустафа Кемал. Но насреща им застава един друг човек. С дипломатическа сдържаност и студенина Мустафа Кемал се представя:

— Председател на правителството на Великото национално събрание на Турция . . .

Погледът му следи внимателно изражението на двамата истанбулски министри. Генерал Салих и генерал Изет са толкова объркани, че не се сещат дори да прикрият учудването си.

Мустафа Кемал продължава психологическата атака:

— С кого имам честта да говоря?

Двамата пратеници едва сега разбират, че нещата са се променили много. Техните представи от разговорите в истанбулските дворци за „разбойниците от Анкара" се различават чувствително от действителността.

Пръв се окопитва генерал Салих и съобщава, че е министър на флота, а колегата му генерал Изет е министър на вътрешните работи на истанбулското правителство. Мустафа Кемал е категоричен — той не признава никакво правителство на Истанбул. Би могъл да разговаря с тях неофициално, в качеството им на частни лица.

След това разговорите започват. Няколко часа истанбулските пратеници се стараят да обяснят на Мустафа Кемал необходимостта от единодействие между Истанбул и Анкара, за да бъде постигнат мир с окупатора. Главата на анкарското правителство слуша внимателно. Той не е съгласен с нищо, но тактично мълчи. Да приеме тяхното предложение, в известен смисъл означава да се подчини на истанбулската власт. Какво да се прави?

В главата му вече зрее план. Защо да не се възползува от случая и да повдигне духа на Анкара. Муста-

фа Кемал поканва гостите във влака, с който е пристигнал, и когато последните се качват, композицията неочаквано тръгва. Двамата генерали се споглеждат объркани. Как да си обяснят тази постъпка на домакините?

— Известно време ще гостувате на Анкара — подхвърля им шеговито Мустафа Кемал и съобщава решението си засега да не се връщат в Истанбул. В това време новосъздадената в Анкара Телеграфна агенция разпространява съобщението, че истанбулските генерали са се присъединили към анкарската власт. Пред тези свършени факти на гостите не остава нищо друго, освен да се подчинят.

Генерал Салих и генерал Изет са настанени в най-хубавите къщи на Анкара. Макар и преди да са одобрявали дейността на Анкара, сега те разбират, че въпросът не е само до ликвидирането на окупацията, а до нещо повече. След два месеца им разрешават да се върнат в Истанбул. Условието е да подадат оставка от постовете си в истанбулското правителство.

Една неочаквана промяна в Атина също не изменя хода на събитията. Венизелос е на зенита на славата си след влизането на гръцките войски в Измир. Тази словодарна личност, която пред последните две години се подвизава с голям успех в салоните на висшето общество в Лондон и Париж, неправилно оценява настроенията на гръцкия народ. В произведените избори народът дава гласа си не за него, а за заточения крал Константин. Умореният и изтощен от войните народ се надява, че с връщането на краля ще се сложи край на войната.

Падането на Венизелос е сензацията на политическа Европа. С големи букви вестниците поместват думите на английския премиер Лойд Джордж, който, разочарован от случилото се, патетично възкликва: „Това напълно убива доверието на човека в демокрацията.“ Всъщност причините за разочарованието му не свършват дотук. В падането на Венизелос, Лойд Джордж вижда провал на политиката на Англия за подялбата на „болния човек“.

Гръцкият народ обаче остава излъган. Крал Константин е не по-малко амбициозен от своя предшественик и продължава започнатата авантюра. Напротив, в нейния успех кралят вижда реабилитация на престижа си. И

той подготвя поход за завземането на територии в Анадола. Желанието му е час по-скоро да се окичи с лавровия венец на победата, в която не се съмнява .Затова не чака лятото, а още през януари 1921 година предприема настъпление, с което цели да опипа почвата. Гръцките войски настъпват по посока на Бурса и Ескишехир, завземат значителна територия и стигат пред височините на село Иньоню, където са се окопали силите на Анкара. Турските войски командува полковник Исмет. Гърците незабавно атакуват и започва ожесточена битка.

В Анкара Националното събрание се вълнува. Какъв ще бъде изходът от това първо изпитание на новосъздадената редовна армия? Мустафа Кемал чака изхода със свито сърце. Един успех на неговите войски би оказал положително въздействие върху целия по-нататъшен ход на събитията. Той стои неизменно в голямата зала на Националното събрание, която през тия дни напомня военен щаб. По дневните донесения от фронта Мустафа Кемал чертае на карта хода на боевете и дава разяснения на депутатите, които постоянно се трупат около него.

След няколкодневни битки и двете страни са много изтощени. Гръцката армия е изненадана от упоритата и добре организирана отбрана на турските войски. Гръцкото командуване решава да изтегли частите си на по-задни позиции за прегрупиране на силите. Същото намерение господствува и в щаба на полковник Исмет, който вече обмисля къде точно да бъдат позициите. Но когато на 11 януари неговите наблюдатели докладват, че гърците се оттеглят, той незабавно променя решението си и в продължение на три дни преследва противника и му нанася сериозни загуби.

Анкара ликува. Настроението на депутатите е повишено. Мустафа Кемал е щастлив като дете. За пръв път от дълго време приближените му го виждат да се радва.

— В тази битка спасихме твърде много неща! Не, спасихме всичко! — говори разпалено той.

Битката при село Иньоню за него е решаваща. Предстоят още много сражения до окончателната победа, но тази, първата, е успешен изпит за новосъздадената армия. Това е победа на неговото схващане за освобожде-

нието на страната от окупацията. Полковник Исмет е произведен генерал.

Лондон нервничи от непредвидения ход на събитията. Разколебана Европа се уверява, че властта в Анкара не е в ръцете на „сборище разбойници". Плановете на Лойд Джордж са пред провал. Английската дипломация обмисля ходове, за да излезе от неприятното положение. По настояване, на Англия страните от Антантата решават да се свика Лондонската конференция, за да бъдат преразгледани мъртвите клаузи на Севърския договор. Поканили са делегации от Англия, Истанбул и Анкара.

Министър-председателят на истанбулското правителство генерал Тевфик съобщава на Мустафа Кемал за поканата. Отговорът на последния е дързък: единствен законен представител на турския народ е Националното събрание в Анкара и само то има право да изпрати делегация. Следователно султанът трябва да признае анкарското правителство. Между двете страни започва диалог, но до споразумение не се стига. За да не се провали участието на Турция в конференцията, Истанбул и Анкара изпращат самостоятелни делегации.

Към отговора си до Истанбул Мустафа Кемал прилага и един екземпляр от гласувания в Националното събрание след битката при Иньоню „Закон за основните организации", който има характер на конституция. Той постановява, че властта принадлежи на народа, който се представлява от Националното събрание и неговото правителство. В него липсва предишното решение на Националното събрание „за защита и спасяване на халифата и султана".

Двете турски делегации се настаняват на различни етажи в хотел „Савой". Но още на първото заседание на конференцията болнавият генерал Тевфик става и представя делегацията на Анкара като законен представител на Националното събрание и оттук нататък тя именно представлява интересите на Турция.

Лондонската конференция завършва без успех. Делегатите на страните от Антантата не са съгласни на никакви отстъпки. За Лойд Джордж исканията на Анкара са смешни.

Осигурила поддръжката на Англия, Гърция решава да наклони везните на неразрешените от Лондон-

ската конференция проблеми на своя страна и предприема ново настъпление. Една победа би разсеяла колебанията сред някои страни от Антантата. В края на март 1921 година, само петнадесет дни след приключването на конференцията, гръцките войски настъпват към Бурса. Лойд Джордж предварително е уведомен за готвеното настъпление, но не предприема нищо за предотвратяването му. Гръцките войски отново достигат Ескишехир. Височините при село Иньоню стават свидетел на яростните атаки на гърците и на отчаяната, но твърда съпротива на турците. След едноседмични боеве гърците успяват да изтласкат турските войски от някои височини. Генерал Исмет е принуден да изтегли щаба си в по-заден район. Успехът почти се усмихва на гърците и те хвърлят в боя последните си резерви, но не успяват. Понесли много загуби, те се принуждават да се оттеглят. Мустафа Кемал нарежда на турските войски незабавно да преминат към преследване на отстъпващия противник. Командуващият една от двете армии обаче — генерал Рефет, не успява да се справи със задачата и това коствува връщането му в Анкара. Генерал Исмет поема командуването и на двете армии.

Тонусът на войските на Анкара се повишава. Мустафа Кемал е уверен, че гърците ще имат нужда от време, за да се съвземат и подготвят ново настъпление. Това е необходимо и на неговата армия.

Голямото напрежение дава отражение върху здравето на Мустафа Кемал. Лекарите настояват да спазва режим и му препоръчват спокойствие. Той се премества да живее в една къща на височината Чанкая. Мястото е тихо и има добър изглед към града. Има дни, когато след безсънни нощи и напрежение Мустафа Кемал се чувствува сериозно отпаднал и това го безпокои. Здравето също му е необходимо за победата. Все пак тия лекари като че ли имат право.

Мустафа Кемал харесва Чанкая. На долния етаж на къщата има просторен хол с фонтанче по средата. Скромната и уютна уредба успокоява лидера. В постлания с турски и персийски килими хол са поставени само няколко меки стола. Тук Мустафа Кемал обича да посреща гостите си. В съседство с хола се намират трапезарията, една стаичка и салонче, украсено с старинни оръжия. Мустафа Кемал гледа на тази украса с окото на це-

нител. Той е далеч от хрумването на Баязид да използва оръжието за войнолюбиви намеци. На втория етаж са спалнята и работният кабинет, който се помещава в голямата кула. Кабинетът е почти празен — бюро и стол, а в двете ниши са поставени бюстовете на Наполеон и Молтке.

Къщата на Чанкая си има грижлива стопанка. Това е племенницата на Мустафа Кемал — Фикрие. Тя е израстнала при Зюбейде ханъм в Истанбул и се прекланя пред духа на този човек. Фикрие живее с мечтата си да е по-близо до него и да направи живота му удобен. Да се жертвува за него. С цената на много рискове тя се добира до Анкара през пролетта на 1922 година, когато по склоновете на Чанкая полските цветя дъхат на живот. Жителите на Анкара с почуда и възхищение наблюдават тази красива жена, която минава по улиците, яхнала на кон и без ферадже.

Фикрие е много щастлива. Нейното изтънчено чувство долавя желанията на Мустафа Кемал, фантазията ѝ измисля безброй удобства за него. Тя е приятен събеседник и с гостите и излиза от стаята в оня момент, когато не трябва да слуша разговорите. Влюбеният и малко тъжен поглед на Фикрие търси да открие признателност в изострените напоследък черти на Мустафа Кемал. Доволен ли е той от нея? Дали някой ден любовна нега ще стопли стоманения поглед в очите му? Погълната от тези мисли, на нея ѝ е смешно да мисли за здравето си. Щастливият човек има чувството, че е здрав. Но за д-р Аднан червенината по бузите на Фикрие е първият признак на туберкулозата.

Мустафа Кемал приема Фикрие да живее в неговия дом. В създадения от нея домашен уют той си почива най-добре след напрегнатия ден. Признателен е за грижите ѝ, за любовта, за покорната преданост. Но когато от време на време Фикрие прекрачва този праг и се опитва да му намекне, че щастието им би било по-голямо, ако се оженят, тя среща хладна съпротива. И за да не загуби първото, принудена е да потиска в себе си второто.

За Мустафа Кемал мисълта да се ожени е непоносима. Веднъж той се е вълнувал от тази мисъл, въображението му е рисувало примамливи картини, но съдбата е била неблагосклонна. Разочарованието му е било толкова силно, че е създало у него защитен рефлекс. Две

години преди това, когато се лекува в Карлсбад, една австрийка се влюбва в него до полуда. Мустафа Кемал споделя любовта ѝ, но когато му предлагат женитба и добра кариера в Австрия, той отвръща иронично:

— Но аз съм вече женен.

— Нима? За кого? — възкликва разочарована младата жена, за да се възхити след малко от неочаквания и странен отговор:

— За отечеството си.

На Фикрие е съдено да изпита силата на този човек, да го люби, но не и да се нарича негова жена. Мустафа Кемал е толкова чувствителен на тази тема, че вътрешният му бунт го кара да бъде суров и рязък в обноските си с нея.

Скоро след преместването в Чанкая къщата с кулите става център, в който се събират сподвижниците на лидера. Мустафа Кемал устройва тук вечери, на които не се задоволяват само гастрономическите нужди, но се обсъждат важните проблеми на деня в по-свободна и непринудена атмосфера. Освен военни и политици, сега в приемния салон в Чанкая се появяват и журналисти, писатели, а по-късно и учени. Мустафа Кемал иска да долови истинските настроения на приближените си, мнението им по разните проблеми. А когато се налага, да им внуши необходимостта от дадена стъпка.

На тези вечери алкохолът е добро средство за развързване на езиците, но постепенно лидерът се пристрастява към спиртните напитки и те стават неизменен спътник в ежедневието му. Като младеж Мустафа Кемал пие, за да преодолее стеснителността си. Сега алкохолът му помага да узнава по-лесно чувствата и мислите на приближените си. Но има дни, когато в алкохола той търси спасение от парещите мисли, които не му дават покой по цели нощи. Временният лек покорява този силен човек и с течение на годините оказва своето пагубно въздействие.

По настояване на консерваторите Националното събрание гласува закон за забрана на спиртните напитки. Но когато техен представител посещава Мустафа Кемал с намерение да му внуши да не пие, той отказва да разговаря с него.

9

Поражението при село Иньоню не намалява апетитите на гръцкия крал. Човешките жертви не го смущават. По пътя към славата монарсите винаги са се отнасяли с пренебрежение към такива подробности. Предложението на страните от Антантата да се даде специален статут на Измир под гръцко управление не задоволява амбициите на Константин, чиято фантазия рисува ореола на обединител на античната Елинска държава със съвременна Гърция.

В началото на лятото гръцката армия отново настъпва към Ескишехир, но този път в южната посока, което предполага по-добри възможности за успех. Последователно падат големите градове Кютахия, Ескишехир, Сеитгази. Турските войски са разбити и принудени да отстъпят дълбоко навътре. По пътищата се движи окаяна тълпа от евакуиращи се селяни, които бягат от плен. Положението в армията не е добро. Дезертьорството е обикновено явление.

След поражението при Алтънташ главнокомандуващият Западния фронт генерал Исмет е загубил всякаква надежда да оправи положението. Пред писателя Якуб Кадри, който през тия дни се намира в щаба му, той не скрива разочарованието си:

— Всичко свърши, Якуб Кадри! Няма място за фантазии! Такава е истината!

Гръцкото главно командуване смята, че след нанесения удар турската армия не е в състояние да оказва сериозна съпротива и по-нататъшното настъпление навътре в Анадола е въпрос на време. На военно съвещание в превзетия град Кютахия обявилият се за главнокомандуващ крал Константин настоява настъплението да продължи.

Победният ход на гърците заплашва Анкара. Настръхнал, градът очаква най-лошото. Навсякъде се говори за евакуация. Въпреки това Мустафа Кемал не губи присъствие на духа. Той се мъчи да поддържа настроението на депутатите и на хората от щаба. Пред най-близките си съратници обаче Мустафа Кемал не крие тревогата си от сериозността на положението. Угрижен и пребледнял, той обикаля нервно кабинета си и непрекъснато иска нови сведения за развитието на боевете.

След всяко донесение за неуспех псува невъздържано. Но даже и в тези тежки моменти чувството му за хумор не го напуска, понякога е саркастичен.

— Исмет загуби битката при Ескишехир. Хайде да изпием още по едно кафе — обяснява той на околните току-що полученото донесение. След това се присмива на генерал Февзи, който преди малко е уверявал, че гърците ще бъдат бити при всички случаи.

Положението се влошава с всеки изминат час. Битката е на живот и смърт. Необходимо е да се направи нещо решително, за да се измени ходът на боевете.

— Каквото и да стане, ние ще останем в тази страна! — говори с трескава възбуда Мустафа Кемал. — Ще защищаваме всяко кътче от отечеството си. Ще се бием до самата граница и там, на последна педя земя, ще загинем!

Дошъл е моментът, когато трябва да отиде на бойното поле. Може би в себе си Мустафа Кемал е взел решение и сега само изчаква най-подходящия момент. На бюрото си е разтворил голяма карта и на нея със знаменца отбелязва обстановката на фронта. Когато обяснява на околните положението, той за миг се откъсва от тягостната атмосфера на Анкара, очите му светват с характерния си блясък:

— Сега войските са ето тук. Южно и северно от Ескишехир нашите части отстъпват във формата на полудъга. Нощите са светли и е удобно за изтегляне.

Друг път през нощта, когато при него са останали най-близките му хора, той им рисува картината на фронта в този късен час.

— Прието е да се казва, че пробен камък за мъжа е спиртната напитка. Според мен истинският пробен камък е бойното поле. Сега със затворени очи мога да ви кажа какво става на фронта. Например зная, че командирът на тази дивизия е достигнал до този град (сочи на картата). Той е избрал най-удобната къща в града и забравил всичко, спи дълбок сън на кушетката. Искате ли да ви докажа, че това е така?

Дават нареждане да се установи връзка с командира на въпросната дивизия. След малко идва отговор, че командирът в момента почива. Не е ли това израз на бунтуващия се военен Мустафа Кемал? Той вече не може да устои на вътрешния напор.

Когато положението на фронта става неудържимо, той отива в щаба при генерал Исмет. Мустафа Кемал не иска сметка за поражението, загубите на пръв поглед не го стряскат. Единствената мисъл в главата му е как да спаси останалото, как да спре настъплението на противника.

Към генерал Исмет той е ласкав, сякаш е дошъл в щаба на фронта да му честити голяма победа. Офицерите са обнадеждени от думите му. Мустафа Кемал проучва детайлно обстановката и нарежда:

— След като се изтеглят частите северно и южно от Ескишехир, трябва да се създаде голяма дистанция между нас и противника. Това ще ни даде възможност да стегнем армията. Ето защо, можете да се изтеглите дори на източния бряг на река Сакария. Ако противникът рече да ни преследва, той ще се отдалечи много от изходните си бази. Най-големият недостатък на този маньовър е, че ще трябва да изоставим толкова голяма територия. Това може да окаже лошо въздействие върху духа на хората, върху общото мнение, но ние трябва да изпълним военния си дълг.

Никой в щаба на Западния фронт не е смеел да помисли за такова отстъпление. Да отстъпиш без бой сто и петдесет километра, да пуснеш противника толкова близо до Анкара? Той, ръководителят на правителството на Националното събрание, обаче е непоколебим. По-добре е временно да загубиш много, отколкото всичко. Покъсно развитието на боевете доказва, че този е единственият начин да се спаси от поражение турската армия и да се подготви победата. Дал нарежданията си, Мустафа Кемал се връща.

В това време Анкара преживява дни на тревожна неизвестност. Националното събрание е арена на ожесточени словесни престрелки. Опозиционно настроените депутати са в стихията си. Те настояват да се поиска строга сметка от ония, които са причина за поражението.

— Къде е армията, какво стана с нея?

— Накъде водят народа?

— За всичко това има виновни!

— Къде е главният виновник?

Последният въпрос подсказва и целта на техните стрели — Мустафа Кемал. Началникът на генералния щаб генерал Февзи се опитва да успокои депутатите:

— Приятели, преживяваме исторически дни. Нашите войски се биха храбро срещу атаките на противника, чийто войски ни превъзхождат многократно. Понесохме тежки загуби. Ние не воюваме за отделен град или област. Нашата цел е победата . . .

Генералът не крие, че обстоятелствата могат да наложат евакуирането на Анкара. Думите му са посрещнати с викове и заплахи. Генерал Февзи е принуден да поеме отговорността върху себе си:

— Когато става въпрос за общата стратегия, аз нося отговорност като началник на генералния щаб. Предварително ви заявявам, че приемам наказанието, което ще ми наложите. Аз не се страхувам от смъртта, с радост ще се жертвувам за народа си.

Националното събрание гласува решение след решение за оправяне на положението на фронта. Изпратена е специална делегация, която да провери на място състоянието на войските. Множина депутати са изпратени в областните центрове, за да следят как се изпълнява нареждането за събиране на войници. И пак обвинения, нападки.

Но човекът, срещу когото най-вече са отправени нападките, мълчи. Слуша внимателно изказванията, затворил се зад привидно безизразната маска на лицето си. Някои депутати настояват той да застане начело на армията. Неговото място е там, какво търси тук? Но Мустафа Кемал мълчи. Пред решителните стъпки в живота си той никога не е действувал прибързано.

Когато всичко е казано, когато страстите са се изпепелили, Мустафа Кемал свиква закрито заседание на Националното събрание. Декларацията му е кратка и категорична. Приема желанието на депутатите и взема командуването на армията в свои ръце, но при едно условие — да му се гласуват пълномощия да упражнява властта на Националното събрание за срок от три месеца.

Това предизвиква нова буря. Какво иска той? Как е възможно да се предостави цялата власт в ръцете на един човек? Но Мустафа Кемал не отстъпва от искането си. След оспорвани дебати Националното събрание гласува пълномощията.

На четиридесет години Мустафа Кемал облича отново военната униформа в качеството на главнокоман-

дуващ. Той благодари на депутатите за оказаното му доверие и от този момент у него говори военният. Първото му разпореждане е да бъдат отделени за нуждите на армията четиридесет на сто от всички стоки. Отправя възвание към народа да предаде на армията всичкото оръжие, с което разполага. Реквизира необходимото количество коне и каруци. Всеки дом се задължава да осигури по един комплект долно облекло, чорапи и чифт цървули. Всички леярни са мобилизирани да работят само за нуждите на фронта.

Дал необходимите разпореждания за организацията на работата в тила, Мустафа Кемал, придружен от генерал Февзи, пристига на фронта. От седемдесетхилядната армия са останали само тридесет хиляди души.

— Али бей, защо дезертират толкова много войници? — пита Мустафа Кемал един от офицерите в щаба, но не дочакал отговор, бърза да направи сметка: — Колко души дезертират дневно?

— Около хиляда души, господине.

— А какво е дневното попълнение с нови войници?

— Около седемстотин души.

— Значи разликата за петдесет дни е само 1500 души . . . Е, не е чак толкова много . . .

Той ежедневно обикаля отделните участъци на фронта, изучава терена и движението на авангардните части на противника, които от време на време се появяват на хоризонта. От техните действия той иска да предугади основния замисъл. В коя посока се готви главният удар. Един ден на височината Карадаг конят му се подплашва и събаря ездача. Мустафа Кемал стиска зъби и бърза да прикрие лошото впечатление, което може да окаже този случай. Лекарите настояват да се върне незабавно, защото няколко от ребрата му са счупени.

— Нека свърши войната, тогава ще се лекувам — отвръща той.

Последните приготовления са извършени, дадени са разпореждания за вариантите на боя в зависимост от действията на противника. И когато целият фронт напрегнато очаква началото на боя, генерал Изет звъни в щаба и търси Мустафа Кемал.

— Търсили сте ме, слушам ви — взема слушалката Мустафа Кемал.

— Не съобщихте тайната заповед в каква посока трябва да отстъпим, ако това се наложи?

Двете страни известно време мълчат. След това Мустафа Кемал избухва:

— Генерале, генерале, моята тайна заповед е да ви погребат костите там, където се намирате...

След този случай главнокомандуващият издава заповед до всички офицери: „Няма позиционна отбрана, а защита на цялата територия. И тази територия е нашето отечество. Нито педя земя от родината не може да се отстъпва, докато не бъде опръскана с войнишка кръв. Ето защо всяка част — малка или голяма — може да бъде отблъсната от дадена позиция, но всяка част е длъжна да организира отбрана срещу противника там, където успее да се задържи. Ако съседната част отстъпи, това не означава, че всички трябва да отстъпят. Напротив, длъжни са да отбраняват позицията си до последната възможност."

Схватката между двете армии е ожесточена. Двадесет и два дни непрекъснати битки по всички участъци на фронта. Мустафа Кемал почти не спи. Той следи развитието на боя и пресмята къде да прехвърли войски, защото съотношението на силите е в полза на гърците. Затова трябва да се предвиди всеки ход. Най-малката грешка може да доведе до непоправими загуби.

На много места турската армия е принудена да отстъпи под напора на гърците. С всеки изминат ден напрежението расте. Силите на отбраняващите се се топят, опасността от поражение е голяма. Мрачна сянка лежи върху лицето на Мустафа Кемал. Случва се и най-лошото, което според него може да реши изхода на войната. След кървави ръкопашни боеве гръцките войски превземат височината Чал и се насочват към град Хаймана. Поражението на турските войски почти не буди съмнение.

Всички очакват Мустафа Кемал да даде заповед за общо отстъпление, но в него все още има искрица надежда. Още малко, още малко да могат да издържат. Той чувствува, че и гърците са изразходвали много сили. В края на август яростта на гръцките атаки чувствително отслабва. Все пак това не е ли временно затишие пред нов щурм? В такъв един критичен момент генерал Февзи го търси по телефона да му докладва важно съобщение. Мустафа Кемал грабва нетърпеливо слушалката:

— Говори Мустафа Кемал. Вие ли сте, уважаеми генерале? Какво? Положението се обръща в наша полза ли казахте? Добре ли съм ви разбрал? Хаймана почти е върнат. Какво? Гърците са изразходвали последните си резерви и се готвят да отстъпят ли?

Лицето на Мустафа Кемал се прояснява. Но предположението на генерал Февзи дали е достатъчно обосновано? И отново пресмята предполагаемите загуби на противника, разговаря възбудено. На следващия ден гръцките войски започват да се окопават на западния бряг на река Сакария и това потвърждава предположението на генерал Февзи — нямат сили за настъпление. След няколко дни започва общо отстъпление на гърците.

Победата при река Сакария решава войната в полза на Анкара. Възвръща се увереността на Анадола в крайната победа.

В това време в една от катедралите на Атина се отслужва молебен и това показва, че двете страни отново ще се срещнат. Но изходът на бъдещата битка е решен още тук, при река Сакария.

За турските войски това е битка освободителна, битка на живот и смърт, битка за съществуване. А гръцките войници воюват за обречената от времето „мегали идеа" на гръцката управляваща върхушка, за миражите на един самовлюбен крал. Желана ли е тази война за синовете на Гърция? Мнозина са подмамени от обещанията и от високопарния лъжлив патриотизъм. Други недоумяват. Но в огъня на боя и двете страни осъзнават безмислието на тази касапница. Когато турските войски преминават в контранастъпление, в един окоп намират прегърнати гръцки и турски войник. Пред смъртта и двамата разбират трагизма на положението. Друг път на височината Карадаа турските медицински органи откриват трима тежко ранени турски войници, които обясняват, че са били превързани от гръцки лекар.

На 12 септември 1921 година генерал Февзи изпраща лаконична телеграма до Анкара:

„Ние твърдяхме, че Анадолът ще стане гробница за гръцките войски. Съобщаваме ви, че това става действителност!"

Мустафа Кемал сваля войнишките дрехи — по време на цялата война той не носи пагони — и се явява в Националното събрание да даде отчет. Посрещат го с

бурни овации и привърженици, и противници. Великото Национално събрание му дава званието маршал. На един прием в Чанкая близък сподвижник на Мустафа Кемал подхвърля шеговито, че на бойното поле му върви най-много.

— Наистина — отвръща Мустафа Кемал замислено. — Изглежда, най-добре се справям на бойното поле. В тази война аз открих за себе си две особености. Когато става въпрос за защита на отечеството, трябва да се отбранява всяка педя земя, а не определена позиция. Вторият момент е, че нито една война не може да бъде самоцел. Военната победа може да бъде главно средство само тогава, когато трябва да се осъществи някаква висша цел. Стойността на военната победа зависи от преследваната цел. Военна победа, която не идва да осъществи определена идея, не може да има траен характер. След всяка голяма битка трябва да се роди нов сят. Самоцелната военна победа е напразно условие.

Друг приятел на Мустафа Кемал, който познава слабостта му към военния талант на Наполеон Бонапарт, напомня:

— Запитали Наполеон, какъв е планът ви, каква е целта ви. „Аз настъпвам, отвърнал той, планът се ражда от само себе си."

— Но този род настъпление е довело автора му до скалистия остров Света Елена — не остава длъжен Мустафа Кемал.

10

Победата на силите на Анкара при река Сакария засилва убеждението във Франция и Италия, че завоевателските планове на Антантата са прекалено максималистични. Италия е засегната от покровителственото отношение на Лойд Джорд към експанзионистичните намерения на Гърция. Франция се безпокои от прекалено засилване на влиянието на Англия в Близкия изток. Тя предпочита да укрепи положението си в Сирия и да се освободи от излишно заангажиране на сили в Турция.

Още преди битката при Сакария Франция предприема тайни сондажи за преговори с анкарското правителство, но нейните искания на компенсации са от-

хвърлени от Мустафа Кемал. Той не може да приеме никакви условия, които биха поставили Анкара в зависимо положение. След битката Франция е значително по-отстъпчива и през октомври 1921 година нейният представител Франклин-Буйон подписва в Анкара споразумение. Френските окупационни сили се изтеглят от Югоизточна Турция.

Споразумението демонстрира открито непреодолимите разногласия между довчерашните съюзници. Англия е раздвоена. Докато нейните дипломати настояват да се подкрепя Гърция, то военните искат да се намерят пътища за сближение с Анкара. Те са уверени, че гръцките войски не са в състояние да победят, тъй като съветското правителство е предоставило на Анкара достатъчно количество оръжие и боеприпаси. По своя инициатива представители на английското военно командуване в окупирания Истанбул два пъти правят опити за контакт с Анкара. Но пратениците не могат да се срещнат с Мустафа Кемал поради затрупаните със сняг пътища. Техните условия, изявени пред генерал Рефет, са толкова унизителни, че Мустафа Кемал не се колебае да ги отхвърли незабавно. Английските пратеници се опитват да им внушават, че истинската опасност идва от Съветска Русия. Изглежда, английската военщина не иска да отстъпи на английската дипломация в използването на старото колониално правило „Разделяй и владей!" Но в ония години то няма никакъв ефект в Анадола. Двете страни постигат едно споразумение — срещу заточените на остров Малта турски депутати Анкара освобождава от плен английски войници и офицери. В Анкара пристигат старите приятели на Мустафа Кемал — Али Фетхи и Хюсеин Рауф. Хюсеин Рауф е назначен министър.

След битката при Сакария животът в Анкара става все по-оживен. В Чанкая всеки ден е многолюдно. Мустафа Кемал започва да посещава домовете на близките си приятели и на всички внушава нежеланието си от излишни официалности. На вечерните увеселения в Чанкая жените пристигат без фереджета. Мустафа Кемал държи тези вечери да са издържани в европейски стил и атмосфера.

От Истанбул пристига майката на лидера, Зюбейде ханъм. Тя се настанява да живее при него. За нея синът ѝ е все същият Мустафа и тя не се стеснява да го

упреква, когато не харесва нещо. При посрещането ѝ на гарата Зюбейде ханъм не позволява на Мустафа Кемал да ѝ целуне ръка, а целува неговата. Така повелявали нейните закони, щом синът ѝ е глава на правителството. Но все пак това не ѝ пречи да го съветва и да го зарича: „Никога да не ставаш султан!"

В зимните дни между 1921 и 1922 година Мустафа Кемал е редовен посетител на тържествата и веселията в съветското посолство и представителствата на Азербайджан, Грузия, Армения и Украйна, с които Анкара е установила дипломатически отношения. Той не се смущава от разпространяваните по негов адрес слухове за пиянски истории и оргии в съветското представителство. На него е известен техният източник и целта им.

В края на януари 1922 година първият чуждестранен посланик, представителят на Съветска Русия Семьон Иванович Аралов, връчва акредитивните си писма на главата на анкарското правителство. Мустафа Кемал благодари за хубавите думи на съветския пратеник и го уверява, че ще направи всичко за укрепването на голямата дружба между двете страни.

— Ние имаме обща задача — борбата с империализма, освобождението на народите от Изтока от колониален гнет — говори Мустафа Кемал. — Аз съм уверен, че с общи усилия ще постигнем успех. Ние благодарим за помощта, която оказвате на Турция, благодарим на великия вожд на Русия, Ленин.

След официалната церемония поднасят кафе и между Мустафа Кемал и Аралов започва непринуден разговор, който слага началото на добро приятелство. Всяка разходка на съветския посланик из Анкара го уверява в големия интерес, който се проявява от народа към настъпилите изменения в Съветска Русия. Бакали и занаятчии го канят на чашка кафе и го разпитват. Един от неизменните въпроси на всички е за Ленин. Те искат да знаят повече от писаното по вестниците за този обаятелен човек, който носи правда на хората.

Мустафа Кемал не само се отзовава на поканите на съветското посолство, но често пъти сам уведомява Аралов, че ще му отиде на гости. Обикновено беседват или спорят, а след това слушат музика. Когато настроението е повишено, танцуват. Понякога Мустафа Кемал

води със себе си турски музиканти и певци и заедно с тях изпълнява народни песни.

Веднъж секретарят на Мустафа Кемал звъни по телефона в съветското посолство:

— Днес генералът работи много. Той иска да ви посети, да си отдъхне. Ще дойде с музиканти и ви моли вие също да поканите на веселието вашите сътрудници.

Вечерта Мустафа Кемал пристига с голяма група приятели, адютанти, министри. Той е в повишено настроение и цитира стихове от турски и персийски класици. Музикантите изпълняват национални мелодии. След това Мустафа Кемал моли домакините да изпълнят руски песни. Слуша изпълнението с голямо удоволствие и сам тананика в съпровод. Изпада във възторг от руските танци, които изпълняват сътрудниците на посолството, и тропа в такт с ботушите си. Накрая танцуват. По някое време Мустафа Кемал хваща под ръка Аралов и посланика на Азербайджан Абилов и ги тегли настрани, за да сподели с тях някои мисли:

— Скъпи приятели, другари! На фронта положението е напрегнато. Гърците са струпали в направление на Ескишехир шест дивизии. Скоро очакваме отново да настъпят... Ние нямаме транспортни средства, нямаме коне, магарета... Единственото транспортно средство е камилата. Камилите станаха герои на войната. А трябва да се превозват снаряди. Моля ви да ни помогнете с транспортни средства, с коне. Аз зная, че на Русия също ѝ е трудно, но дайте ни... Много, много благодаря на вашето правителство и на Ленин за паричната помощ, за оръжието, за патроните и оръдията.

Друг път Мустафа Кемал говори на Аралов с възторг за Фрунзе, който е бил негов гост.

— Фрунзе е обаятелен човек — разказва той. — Аз съм слушал много за неговите пълководчески качества, но не знаех, че може да покори събеседника си с голямата си обща култура... Вероятно знаете, ние се договорихме с Фрунзе да ни се окаже военна помощ...

Михаил Василевич Фрунзе гостува на Мустафа Кемал малко преди пристигането на Аралов в Анкара. Той обикаля страната, запознава се с обстановката по фронтовете, беседва с обикновените хора, с представи-

тели на правителството. Председателят на Украинската съветска република е посрещнат много възторжено навсякъде. Народът го приветствува като пратеник на страната, която единствено е подала приятелска ръка на кемализма в най-трудните му дни, когато се решава въпросът да бъде или да не бъде.

Фрунзе и Мустафа Кемал се разбират отлично — беседите им са откровени. Мустафа Кемал е във възторг от прямотата на Фрунзе. Запознава го подробно със състоянието на турската армия и нейната готовност, с положението в тила.

— Осведомих ви за неща, които не казвам на мнозинството от депутатите, защото са със слаба воля. Сега вие имате пълна представа за положението ни — заявява Мустафа Кемал в една от беседите с Фрунзе. — Ако желаете, можем да ви дадем допълнителни сведения. В следващите два-три месеца до пролетта ние трябва да разполагаме с необходимото оръжие. В противен случай ще бъдем принудени да търсим някакво разрешение по дипломатически пътища.

Въздържаният, тактичният и дори предпазлив Мустафа Кемал може да бъде така откровен само с искрени приятели. Михаил Фрунзе не прави никакви уговорки, не предявява никакви условия. Украинската съветска република ще предостави на Анкара в срок исканите оръжия, боеприпаси и медикаменти. При една от многото сърдечни срещи Фрунзе говори разпалено:

— И да загубите Анкара, можете да отстъпвате докъдето е необходимо. Дори зад гърба ви да остане Русия, вие се опрете на нея, и така воювайте!

Мустафа Кемал е трогнат от тази сърдечност. На един от приемите в чест на госта, след обичайните приветствия той се провиква разчувствуван:

— Да живее руският народ и правителството на Съветска Русия. Да живее главнокомандуващият украинската армия, нашият другар, героят Фрунзе!

Раждащата се турска република цени високо протегнатата приятелска ръка. Освен моралната подкрепа, оръжието и боеприпасите са онази необходимост, без която тя не би могла да се справи с окупатора. Сега пред нея е не царска Русия, която по плановете на Антантата е трябвало да нанесе последния и съкрушителен удар на Османската империя, а първата в света ра-

ботническо-селска държава, която извършва нещо невиждано дотогава в историята — въпреки интервенцията на империалистическите държави, въпреки жестокия недоимък, глад и непосилните трудности, тя протяга братска ръка и предоставя решаващата за успеха на кемализма помощ.

— Нас ни трогна много обстоятелството, че решението ви да посетите нашия правителствен център бе съобщено в момент, когато враговете вече ни смятаха за окончателно победени и искаха да уверят целия свят в това — говори в една реч в чест на Фрунзе председателят на анкарското правителство Мустафа Кемал. — Тази стъпка е още едно доказателство за дружеските чувства, които изпитва към нас Украйна.

Михаил Фрунзе си заминава с отлични впечатления от лидера на националноосвободителната борба на турския народ против империалистическата окупация. В една беседа с Аралов той преценява много точно онова, което става в Анадола.

— Турция е тръгнала по пътя на установяването на прогресивен буржоазнодемократичен режим — разказва Фрунзе. — Продължава тежката борба за освобождение. Все още са силни феодалните традиции, особено религиозните. Агентите на империалистическите страни и на султана раздухват религиозния фанатизъм. Още нямат в пълния смисъл на думата редовна армия. Действуват разпокъсани партизански отряди, както беше в началото у нас. На Мустафа Кемал му е трудно. Около него има още много недоволни, врагове. Той няма единна и сплотена партия. Много са генералите, които искат да застанат начело. Кемал говори, че се опира на цялата нация, но нацията не е единна: селяни, работници, буржоазия. А и в самата буржоазия има прослойки с различни интереси. Има компрадорска буржоазия, която изцяло тегли на страната на империалистите. Интелигенцията в мнозинството си е на страната на Кемал. Но главното е ясно — народът се бори за освобождение от империалистическия гнет и грабежа, за да се избави от султана, халифата, от цялата протнила феодална върхушка. И народът ще победи, това сега се вижда отлично. Мустафа Кемал е твърд и волеви организатор, великолепен пълководец. Той показа себе си в боевете при Иньоню и Сакария. Умен дър-

жавник, голям дипломат — не само с чужденците, но и с хората от своето обкръжение. Не на всички той може да вярва. Него често го лъжат в очите и Мустафа Кемал разбира това... Той убеждава, маневрира. Но е безпощаден към противниците на нацията.

По-късно Анкара установява дипломатически отношения с Афганистан. Депутатите и чуждестранните представители внасят оживление в атмосферата на града и той започва да придобива характер на столица.

Мустафа Кемал се готви за решаващата битка. В тази подготовка главната му грижа е създаването на солидна армия и здрав тил, но нито за момент той не забравя ролята на международните фактори. Одобрението в чужбина на дейността на Анкара може само да подпомогне изхода на борбата.

Националното събрание като че ли остава настрани от тази трескава подготовка. Разнородно по състав и схващания, особено в последно време, то не може да отговори на задачите на момента. Раздира се от вътрешни противоречия. Неверие, отегчение и взаимни нападки тровят атмосферата на най-висшия форум. В кулоарите на Националното събрание едни мърморят защо армията не настъпи срещу гърците. Други упрекват правителството и настояват то да приеме някои от клаузите на Севърския договор и да се постигне помирение със силите на Антантата, за да не се загуби всичко.

Особено агресивна е опозицията в нападките си срещу личността на Мустафа Кемал. Мнозина от носителите на тези настроения се опасяват от проявяващите се вече тенденции за генерални изменения в характера на турската държава. Опозиционните депутати се питат какво ще стане със султана и халифата при това развитие на събитията. Ето защо те настояват Мустафа Кемал да се занимава с армията и да не се бърка в политиката.

Съратниците на Мустафа Кемал от първите дни на борбата също негодуват и не са съгласни с насоката, която лидерът дава на събитията. Рауф прикрито споделя исканията на опозицията. След завръщането си от Малта известно време той е министър, но скоро подава оставка. По същото време се оттегля от поста министър на отбраната и генерал Рефет. Макар

за оставката да е измислен друг претекст, в основата на всичко лежи несъгласието с политиката на Мустафа Кемал. Негодува от някои негови мерки и генерал Кязъм Карабекир. Али Фуад по това време е вече посланик в Москва, но в неочакваното му изпращане се чувствува недоволството на Мустафа Кемал от поведението му.

Най-близки на Мустафа Кемал сега са генерал Исмет и генерал Февзи. Лидерът предпочита хора, които да изпълняват нарежданията му. Не го ли подтикват към това трудните условия и разнородното и противоречиво обкръжение? В тези критични дни той предпочита обикновено да се доверява на себе си, отколкото на широк кръг сподвижници. Затова повече заповядва и държи да се изпълняват стриктно заповедите му.

Два пъти Националното събрание удължава правата на Мустафа Кемал като главнокомандващ. Но когато той поставя въпрос за трети път да се удължи срокът, опозицията скача на крака. Словесните препирни вземат много остър характер. Всеки момент Националното събрание може да се превърне в арена на лична разправа. Мустафа Кемал е принуден да стане от болничното легло, за да вземе участие в дебатите.

В спомените си Мухиддин Баха Парс описва по следния начин картината на Националното събрание: „На едната страна бяха Мустафа Кемал и приятелите му, а на другата Зия Хуршит и приятелите му. С ръце в джобовете и пръст на спусъка всеки момент двете групи можеха да налетят една върху друга. Мислехме, че ще убият Мустафа Кемал."

Лидерът разговаря с депутатите, произнася речи, убеждава. Където красноречието и логиката не помагат, заплашва. Към ония, които настояват незабавно да се премине в настъпление, той е по-внимателен.

— Армията ни се подготвя за настъпление — обяснява той. — Но ние задържаме настъплението, защото се нуждаем от време, за да се подготвим по-добре.

Битката при Сакария е отнела много сили на новосъздадената армия. Убити са осемдесет на сто от офицерите и шестдесет на сто от войниците. Наличните превозни средства и боеприпасите също не са достатъчни. По-добре е най-напред да се подготвят, отколкото да се предприеме едно прибързано настъпление. Всички мла-

дежи, годни да носят оръжие, са призовани в армията и се обучават. Железничарските работилнички са превърнати в оръжейни. Нима може да има човек, който по-силно от Мустафа Кемал да желае да започне настъплението срещу окупатора?

Към ония, които искат на всяка цена да го отстранят, Мустафа Кемал е непримирим. Те трябва да разберат, че в борбата към целта той няма да отстъпи нито милиметър.

— В тези минути армията е без главнокомандуващ — звънкият му глас кара депутатите да притихнат. — И ако аз продължавам да командувам, това е незаконно. Аз съм длъжен да се противопоставя на една голяма опасност. Армия, застанала срещу противника, не може да се оставя без ръководство. Ето защо, аз не се оттеглих от командуването и няма да се оттегля.

На депутатите не остава нищо друго, освен да гласуват трети мандат за главнокомандуващия. Те отстъпват пред силата на този човек. Някои от неговите приближени обаче се опасяват, че развитието на събитията може да доведе до диктатурата на Мустафа Кемал. А той упорито ги води към република. Сред тях са Хюсеин Рауф, Али Фехти, Рефет. Скоро обстоятелствата ще накарат старите приятели да се съберат на чашка, да си спомнят за миналото и да водят откровени разговори.

Постигнал успех, Мустафа Кемал има намерение да направи известни отстъпки на опозицията, за да я успокои пред решителната стъпка. Той не се противопоставя на нейното предложение избирането на министър-председателя да става с тайно гласуване, макар зад него да прозира намерението им да бъде избран друг човек на този пост. Мустафа Кемал обаче сам посочва този човек — Рауф. И с характерната си прямота сам предлага промяната. Отначало Рауф отказва. Опасява се да не се превърне в пионка в ръцете на силния човек.

— Ако стана министър-председател, ти пак ще се месиш във всичко — възразява Рауф. — И тъй като аз няма да съм съгласен с това, ще бъда принуден да си подам оставката. Уверен съм, че ти си единственият човек, който може да застане начело и да спаси страната. Ето защо не желая да стана причина за недоразумения помежду ни.

— Заклевам се в честта си — уверява го Мустафа Кемал. — Застани начело на правителството. Състави кабинет. Няма да се бъркам в нито едно от твоите решения.

Мустафа Кемал има намерение да съсредоточи всичките си усилия в подготовката на армията. Затова той отстъпва и поста председател на Дружеството за защита на правата. Тази организация има характер на партия и държи мнозинството в Националното събрание в свои ръце. Новият председател е Али Фуад, когото Мустафа Кемал назначава след завръщането му от Москва.

Али Фуад се настанява в Чанкая. След изморителния ден двамата приятели сядат на чашка и си припомнят мигове от юношеството, от военното училище. Но това се случва рядко. Обикновено напрегнати дни се редуват с вечери на размисъл и обсъждане на положението.

— Разцеплението в парламента като че ли произтича от спорния въпрос: дали трябва да остане султанът след победата или да се обяви република — споделя Али Фуад впечатленията си от състоянието в Националното събрание.

Мустафа Кемал клати замислено глава, но предпочита да премълчи мислите, които го занимават в този момент. Срещнал питащия поглед на събеседника си, той отвръща:

— Този въпрос ще разрешим след победата. Главният проблем сега е да заздравим армията, да не позволим да се разложи под влиянието на настроенията в Националното събрание.

Али Фуад намира момента за удобен да сподели едно становище, с което са съгласни и Кязъм Карабекир, и Рауф, и други. Няма ли да бъде по-добре приятелят му да застане над сблъсъците в Националното събрание, да заеме неутрална позиция между враждуващите групи в него.

— Такъв неутралитет е невъзможен — отхвърля мисълта му Мустафа Кемал. — Реакционните и консервативни елементи са в състояние да ни създадат още по-големи главоболия.

През март 1922 година Мустафа Кемал предприема голяма инспекционна обиколка в частите на

Западния фронт. Но както той, така и генералният щаб смятат, че армията още не е готова за настъпление. При обиколката Мустафа Кемал се придружава от съветския посланик Аралов. Те посещават всяка дивизия, проверяват бойното ѝ състояние. Аралов предлага да се произнасят речи при тържествения церемониал, но Мустафа Кемал го отклонява, изказвайки опасения от раздухването на политически страсти в армията. Съветският посланик обяснява смисъла на политико-възпитателната работа в армията, споделя опита на Червената армия. Мустафа Кемал слуша и размишлява. В следващата част той произнася реч, предоставя думата и на Аралов.

Едно ранно утро главнокомандуващият и придружаващите го пристигат в разположението на кавалерийския корпус, командуван от генерал Фахри, когото сравняват тук с Будьони. Мустафа Кемал произнася пламенна реч за подстрекателската роля на империалистическите държави и на първо място Англия в тази война с гърците. След това дава думата на Аралов.

— Храбри и доблестни войници, боеви привет от войниците на Червената армия — провиква се Аралов. Мустафа Кемал казва нещо на генерал Фахри и той маха с ръка. Войниците приветстват госта с възгласи. — Вашият Мустафа Кемал паша каза, че руските воини и съветският народ са изгонили от родината си империалистическите сили на четиринадесет страни. Руските работници и селяни взеха властта в свои ръце и изграждат нова държава. Желая ви, скъпи приятели и другари, да постигнете победа над враговете на нова Турция, да освободите скъпата си земя и да си възвърнете градовете Измир и Истанбул...

На тържествен обяд в чест на първата годишнина на новосъздадената армия Мустафа Кемал говори пред офицерите за смисъла на войната и за значението на турско-съветските отношения:

— Обстоятелството, че гърците и Антантата искат примирие, е доказателство за успехите на турската армия. Нашите победи при село Иньоню и река Сакария показват силата на новата национално единна и сплотена Турция. Спокойствието в тила — на север и на изток — е напълно обезпечено от дружбата със Съ-

ветска Русия, от нейната щедра и безкористна помощ. Всичко това не се прави на Англия и другите империалистически държави. Те не веднъж изпращаха свои агенти, за да ни скарат с Русия, но това никога няма да им се удаде. Нашата сила зависи от дружбата със Съветска Русия. Това винаги трябва да се помни...

В Кония, след прегледа на войските, Мустафа Кемал и Аралов посещават тукашните две училища за духовници. По време на разговора един от ходжите-преподаватели се обръща с молба към Мустафа Кемал да не мобилизират техните възпитаници в армията. Главнокомандващият с мъка се сдържа, но когато чува последните думи на ходжата, прекъсва го:

— Така значи, за вас е по-скъпо медресето, отколкото победата над гърците, отколкото освобождението на нашата нация? Отглеждате млади и здрави дърмоеди, а в това време народът се облива в кръв. Най-добрите синове на нацията се бият на фронта, дават живота си!

— Когато свърши войната, тогава ще поговорим с тях по-сериозно — не може да се успокои Мустафа Кемал в колата на път за друга военна част. — Преди всичко трябва да ги лишим от финансовата база — вакъфите. Огромно количество земя, около две трети от обработваемата земя, е тяхна. Това е грабеж на селяните. И имат наглостта да отправят молби към правителството...

Предложението на Антантата за нови преговори отново раздвижва духовете в Националното събрание. Опозицията настоява час по-скоро да се сключи примирие. Мустафа Кемал не би придал голяма сериозност на въпроса, ако не се опасява от разложителното въздействие върху армията, което може да окаже едно евентуално разцепление в Националното събрание. Ето защо той се намесва активно в споровете и притъпява острието им. Трябва да се успокояват ония депутати, които смятат положението си в Анкара за временно и настояват да се обединят усилията с Истанбул, да се постигне споразумение с Антантата.

Последната издънка на султанизма Вахдетин е бледа сянка на дедите си. Неговата формална власт се разпростира само върху територията на Истанбул. Надеждите му са в окупатора. Затова всяка сутрин той

първо поглежда през прозореца към Босфора, за да се увери, че корабите на Антантата са там. Дали е чувствувал Вахдетин, че неговото пребиваване в този град, който го плаши с вестта за всяко ново събитие, е само въпрос на време? Един ден английските полицаи-регулировчици на уличното движение връщат султанската кола обратно в двореца, защото е нарушила правилата на движение. Султанът вече не е дори и кукла.

Мустафа Кемал следи внимателно положението в Истанбул, но през тия дни избягва да създава затруднения на султанското правителство. Сега пред националноосвободителната армия стои най-важната задача, а такова едно действие може да подсили страстите в Националното събрание. Предстоящо е и удължаването на срока за поста главнокомандуващ. При това изглежда то ще бъде последно, тъй като през лятото на 1922 година подготовката в армията е в разгара си.

Съратниците на Мустафа Кемал от първите дни настояват за обща среща, за да обсъдят в приятелски разговор проблемите на бъдещето. Той приема. Срещата става в живописния дом на генерал Рефет, извън Анкара. В топла юлска вечер Али Фуад, Хюсеин Рауф, Мустафа Кемал и домакинът са насядали около масата на двора, през който тече поточе. Приятелите се унасят в спомени за детството и юношеството, разговарят за изминатия път: Приятелите на Мустафа Кемал се вълнуват от бъдещето развитие на турската държава, от ония проблеми, които занимават и Националното събрание и са причина за сблъсъците в него. Мустафа Кемал повече набляга на задачите на момента, подчертава тяхната важност за бъдещето.

— Аз знам как да водя борба срещу опозицията — споделя той. — Но сега това нито е уместно, нито е навременно. По-късно тази борба изобщо няма да е необходима.

Рауф, Али Фуад и Рефет съветват лидера да успокои страстите в Националното събрание. Според тях най-важното е той да изясни позициите си пред депутатите за бъдещето развитие на страната. Да декларира, че няма да се меси в политиката и ще предостави това на политиците.

Раздразнен от нежеланието на Мустафа Кемал да разговаря по този въпрос и под въздействието на ал-

кохола, за момент генерал Рефет критикува лидера, че дава възможност на опозицията да разпространява слухове в Анкара за честите му посещения в съветското посолство и за веселията там. Мустафа Кемал избухва и не му остава длъжник. Другите двама бързат да потушат свадата.

През цялата нощ Мустафа Кемал отбягва умело отговора на главния въпрос, за който са го поканили тук. Само им обещава:

— Не се безпокойте. Утре ще говоря в Националното събрание и ще сложа край на вълненията, свързани с моята личност и бъдещето на страната.

Вдигат чаши за последна наздравица. На изток хоризонтът бледнее и той предлага наздравица:

— Съмна вече, приятели. Мисля, че всички сте доволни. Хайде сега да отидем да починем, преди да започнем работа.

Но Мустафа Кемал няма намерение да спи. Той се освежава с горещ душ и отива в кабинета си. До обяд речта е готова. Когато Али Фуад слиза да обядват, заварва го облечен в маршалската униформа. Депутатите също са изненадани от вида на Мустафа Кемал, тъй като това е непривично за него.

Речта му е прочувствена. Мустафа Кемал благодари на депутатите за оказаното му доверие да бъде главнокомандващ. Сега може би нов мандат не е наложителен, тъй като необходимото за победата е направено. Предстои последна битка. Не е далеч денят, когато всички ще се поздравяват с победата. Неговата радост ще бъде двойна, тъй като тя ще му даде възможност да се върне там, откъдето е започнал борбата. Има ли по-голямо удовлетворение от това, да бъде свободен гражданин на свободна държава, след като е изпълнил дълга си пред народа?

Ефектът от казаното е силен. Думите му разчувствуват депутатите, разсейват опасенията им. Националното събрание гласува пълномощия да бъде главнокомандващ за неограничен срок. Мустафа Кемал постига целта си.

Пред него е последната военна битка в живота

11

Лятото на 1922 година е преполовено. Приготовленията за настъпление са привършени. Но равносметката на съотношението на силите не е добра. В жива сила двете страни са в равни позиции. Балансът на въоръжението е с лек превес за противника. Турската страна разполага с повече кавалерийски части, което й дава възможност за по-голямо маневриране. Духът на турските войски е висок, подготовката на командирите е подобрена. Сведенията показват, че настроението на офицерите от гръцката армия в Анадола не е добро.

Достатъчни ли са тези сили за настъпление? Няма ли това да бъде чиста авантюра? Такива съмнения са обхванали не само мнозина от депутатите, но дори висши офицери от генералния щаб.

Мустафа Кемал обаче е взел решението. При това неизгодно за настъпващия съотношение на силите, главното му оръжие ще бъде изненадата. Затова той не се противопоставя на депутатите, които произнасят речи против евентуални бойни действия. Нещо повече, посреща ги с вътрешно задоволство. Сигурен е, че гръцките агенти в Анкара ще донесат за тези настроения и може да заблудят гръцкия генерален щаб.

В края на юли и началото на август приготовленията се извършват при пълна тайна. Съвещанието с командуващите армии в Акшехир се предшествува от футболен мач, за да се заблуди противникът. Преди всяко отпътуване на Мустафа Кемал за фронта се дават лъжливи съобщения в печата.

А преди да тръгне окончателно, Мустафа Кемал се събира с близки сподвижници на веселие. На раздяла той предупреждава:

— Сега отивам направо на фронта, за да започнем настъплението.

Всички се споглеждат смаяни. Новината им е подействувала като шок. Един от присъствуващите задава неудобния въпрос:

— Генерале, ами ако не успеете?

— Какво искаш да кажеш? — стрелва го с поглед Мустафа Кемал. — На четиринадесетия ден от началото на настъплението ще изтикам гърците в морето!

Някои не могат да сдържат ироничните си усми-

вки. Какво ли не прави алкохолът: навярно тази вечер Мустафа Кемал е пийнал повечко.

Сутринта вестниците излизат със съобщения за прием в Чанкая. В същото време по молба на Мустафа Кемал съветският посланик организира прием, на който са поканени посланиците на другите страни.

Главнокомандуващият се сбогува и с майка си.

— Поканен съм на чай, майко — целува той ръката ѝ и я гледа изпитателно. Дали е разбрала нещо?

— Не ще да е това покана за чай — мърмори тя и оглежда военния мундир на сина си.

Зюбейде ханъм напразно очаква сина си да се завърне скоро. Вълнува се като майка, чието дете е в опасност. Това дете винаги е било всичко за нея — и любов, и надежда. Но то още от детинство упорито брани самостоятелността си. Майчиното сърце го разбира — вироглавството му иде от огъня, който гори в него. Нали този огън е частица от нея?

Изминали са няколко дни от заминаването на Мустафа Кемал и Зюбейде ханъм се обажда на началника на гарнизона в Анкара. Той я уверява, че няма нищо опасно. Мустафа Кемал е поканен някъде на чай.

— Не, не е на чай. Знам аз, той отиде на война — отвръща тя.

А на Мустафа Кемал пише писмо:

„Синко, чаках те, ала не се върна. Ти ми каза, че отиваш на чай. Но аз разбирам, че си отишъл на фронта. Искам да знаеш, че се моля за тебе. Не се връщай, докато не спечелиш войната!“

Преди да тръгне още за фронта, Мустафа Кемал е свикал заседание на Министерския съвет. Той е направил пред министрите оценка на вътрешното и международното положение, обяснил им е състоянието на силите. Министърът на отбраната заявява, че армията не разполага с необходимите оръжия и муниции. Министърът на вътрешните работи се оплаква от зачестилите грабежи и вътрешната нестабилност. Министърът на финансите докладва, че хазната е празна. Но в този решаващ момент главнокомандуващият не желае да се отклонява от главната цел. Настоява на своето и Министерският съвет взема решение да се настъпи.

Мустафа Кемал бърза за фронта и по други причини. След загубата при Сакария надеждите на крал

Константин да стане император-обединител на античната елинска държава с Гърция значително са се изпарили. Но у гръцкия монарх се ражда идеята да компенсира това с превземането на Константинопол. За целта той прехвърля две гръцки дивизии от Анадола в Източна Тракия. Сред съюзниците от Антантата обаче избухват разногласия. Французи и италианци не са съгласни Истанбул да бъде даден на Гърция. Лойд Джордж отново влиза в ролята си на подстрекател и не щади суперлативите за бойните качества на гръцката армия.

Тази обстановка е допълнително улеснение за подготвяното настъпление. В края на август 1922 година Мустафа Кемал пристига в Акшехир. Тук са генерал Февзи и Исмет. Преди да тръгне за фронта, Мустафа Кемал предлага на Али Фуад да командува едната от армиите.

— Аз вече командувах целия фронт — отклонява предложението той.

Предлага същия пост и на генерал Рефет. Последният обаче не смята, че подобна стъпка би имала положителен смисъл.

— Нима предстои да стане нещо значително? — отвръща язвително Рефет.

— Да, ще стане! — не се колебае Мустафа Кемал.

Но Рефет е верен на себе си и упорствува докрай:

— Аз не вярвам.

Какво е това? Защо хората, които първи предлагат помощта си на Мустафа Кемал при стъпването му на анадолския бряг, сега не желаят да му помогнат в решаващия момент? Може би заслепение и неудовлетвореност от положението си в йерархията? Или съсгледство пред съдбоносния час? Изглежда и едното, и другото.

Съвещанието на военните в Акшехир показва, че в намерението да се настъпи Мустафа Кемал е почти сам. Всички присъствуващи са участвували в разработката на плана за настъпление. Но когато става дума за определяне датата на настъплението, повечето изказват съмнения в успеха, колебаят се. Генерал Исмет също е на мнение да не се настъпва.

Мустафа Кемал слуша спокойно, но кипи вътрешно. За това ли са се събрали тук? Думите на командуващия втора армия генерал Якуб Шевки, че е пре-

стъпление да се хвърлят силите на народа като на хазарт, преливат чашата на търпението. Същият този стар генерал някога е бил негов преподавател във военното училище. Но сега не е време за сантименталности.

— Толкова ли са силите на народа, генерале? — избухва Мустафа Кемал.

— Да.

— Щом е така, с тези именно сили трябва да постигнем крайната цел.

Командващият корпус генерал Сами обяснява, че състоянието на тиловите части не позволява да се преследва противникът на по-голяма дистанция от двадесет километра.

— Нима тиловите части не са в състояние да се придвижат повече от двадесет километра? — възкликва Мустафа Кемал.

— Не, генерале!

— В такъв случай ние трябва да ликвидираме противника в тези двадесет километра!

Настъпва мълчание. Всички се споглеждат и никой не смее да вземе думата. Мустафа Кемал е навел глава и мисли. След малко той съобщава решението си:

— Който не вярва в успеха на настъплението, да си подаде оставката. Аз поемам цялата отговорност върху себе си!

Генералите са объркани. Пръв взема думата генерал Исмет. Той иска да разсее неприятното впечатление:

— Господин генерал, вие питахте за мнението ни и ние ви го казахме. Но ако това е заповед, ние се подчиняваме.

Решението е взето. Настъплението ще започне призори на 26 август 1922 година. Дадени са последните разпореждания. Взети са мерки противникът да бъде заблуден. Прехвърлянето на части от един участък на фронта на друг става само нощем. Мустафа Кемал следи ежечасно донесенията за поведението на гърците. При това съотношение на силите, ако гърците разкрият намеренията му, положението ще стане много тежко, успехът — съмнителен.

— Има ли промяна в поведението на противника?

Този е неизменният му въпрос, когато влезе докладващият обстановката офицер.

— Според получените донесения, все още няма.

— Тогава смятайте, че настъпването е успяло.

Външно Мустафа Кемал е спокоен и съсредоточен. Но в душата му всичко се е събрало на топка. Напряга волята си да не нервничи пред хората от щаба, защото погледите на всички са отправени към него. Само някоя изпусната ругатня и блясъкът в очите му издава вътрешното напрежение на главнокомандуващия. За да се откъсне от мисълта за предстоящия бой, един ден преди настъплението той се затваря в стаята си и чете романа на Решат Нури „Чучулигата". Съдбата и преживяванията на младата учителка, решила сама да си проправи път в лабиринта на османската бюрокрация, го пленява. Пред един от щабните офицери той споделя възхищението си:

— Какъв нежен образ е тази учителка Фериде! Каква чиста душа . . .

Настъпва съдбоносният ден. Приготвленията са приключени. По нареждане на главнокомандуващия още на 25 август са преустановени всички връзки на Анадола с външния свят. В Истанбул са в пълно неведение. През нощта срещу 26 август Мустафа Кемал, генерал Февзи и генерал Исмет сядат около портативната масичка пред палатката на командния пункт на височината Коджатепе и мълчат в напрегнато очакване.

Призори, когато започва артилерийската подготовка, гръцкото командуване е изненадано и объркано. Ударът е зашеметяващ и неочакван, както по сила, така и по място. Мустафа Кемал е съсредоточил основните си сили южно от град Афион. Целта му е да пробие фронта в направлението на главния удар и да се втурне в тила на противника с кавалерията, а след това да вмъкне в пробива и други сили.

След два часа боеве турската армия е вече в окопите на гръцките войски. Първите схватки донасят търсения успех. Там, където настъплението е забавено или спряно, Мустафа Кемал нарежда да бъдат хвърлени нови части, макар гибелта им да е очевидна. В такива моменти в него говори само военният — явната смърт на едните ще донесе победата на следващите. На 27 август са превзети изцяло предните позиции на противника. На следващия ден гръцките части се опитват да се измъкнат по посока на Измир, но откриват в тила си

турска кавалерия. Сред редовете на гърците настъпва паника.

Бойното поле е осеяно с човешки трупове и изоставено оръжие. В плен попадат хиляди гръцки войници, много офицери. Пленени са и двама генерали. Единият от тях — Трикопис, дори не е успял да получи заповедта, че е назначен за главнокомандуващ. Пътят към Измир е открит. Тогава Мустафа Кемал издава прословутата си заповед, завършваща с патетичния призив:

„Армии! Вашата цел е Егейско море, напред!"

Всъщност изходът от битката е решен. Гръцката армия е дезорганизирана и не може да оказва сериозна съпротива. По-късно плененият генерал Трикопис разказва:

„Хранителните припаси бяха свършили. Пехотата изпитваше остра нужда от боеприпаси. Двете ни армии бяха свършили всичките си муниции. Нито една от радиостанциите на корпусите и дивизиите не работеше... Настъпило беше пълно объркване и паника и постепенно това настроение се предаваше на всички части."

В края на месеца генерал Франгос докладва на гръцкото главно командуване:

„Ожесточените битки през последните дни до такава степен подействуваха върху бойния дух на войските ни, че те отстъпват в пълно безредие и не изпълняват заповедите на офицерите. Напомнят тълпа..."

Когато писателката Халиде Едип пристига на фронта, намира главната квартира в една от оцелелите къщи на град Афион. Мустафа Кемал, генерал Февзи и генерал Исмет стоят надвесени над картата на бойното поле и обсъждат обстановката. „Лицето на Мустафа Кемал така грееше, сякаш светеха сто слънца", споделя тя първото си впечатление от вида на главнокомандващия.

— Добре сте дошла, госпожо — посреща я Мустафа Кемал.

— Поздравявам ви, генерале! Най-после успяхте.

— Да, най-после успяхме да постигнем и това. Как се добрахте до тук?

— За малко не попаднах в редовете на гърците.

— Днес и аз едва не се озовах в разположението на противниковите войски.

— Това щеше да бъде голямо нещастие — забелязва Халиде.

Той се смее шеговито и я кани да хапнат.

— След като превземете Измир, трябва да си отдъхнете малко, генерале. Много се уморихте.

— Да си отдъхна ли? След гърците ще започне битката между самите нас...

Мустафа Кемал мълчи известно време, замислен върху тази спонтанно изказана фраза, и добавя:

— Когато свърши войната, ще настъпят тягостни дни. Трябва да си намерим друга работа с по-силни преживявания, госпожо.

Това откровение не е израз на унинне. То подсказва, че лидерът вече мисли за бъдещето. Мустафа Кемал познава отлично настроенията на политическите групировки в Националното събрание. Мнозина искат нещата да вървят по старому и той не си прави илюзии, че консерваторите и всички останали негови противници ще се опитват да провалят намеренията му. А него го вълнуват други мисли. Мечтата му е да измъкне турския народ от средновековната изостаналост на османизма. За това ще трябва да преодолява пречки от друго естество. Понякога ще се налага да се преструва — колко пъти е правил вече това, понякога ще трябва да се налага със сила. А как му се иска да излезе срещу противниците си на една открита битка като тази! Тук, на фронта, като че ли нещата са по-ясни и по-чисти...

Навън се тълпят жени, вперили поглед в светещия прозорец на стаята на главнокомандуващия. С часове чакат да излезе. Когато се покаже някой офицер, те му заръчват да предаде на Мустафа Кемал тяхното искане да отмъсти на окупатора, който ги е оставил без подслон. Отстъпващите гръцки войски опожаряват всяко селище, за да няма откъде да се снабдява турската войска. Видът на опепелените селища, на изпокъсаното и гладно население подсилва чувството за мъст в турските войници. Въпреки заповедта на главнокомандуващия да не се мародерствува и издевателствува над цивилното гръцко население, турските войски не се спират пред нищо. Човешкото достойнство и човешките добродетели са загубили стойност. Действува законът „зъб за зъб, око за око".

Понякога Мустафа Кемал излиза на улицата и с понижено настроение наблюдава минаващите конвои гръцки пленници. „Ето я войната, мисли главнокомандуващият, от човека тя прави животно, дрипа. На кого е не-

обходимо това?“ И роденият военен, който се упива от изкуството на боя, при вида на окаяните пленници не може да се стърпи. Един от придружаващите го офицери го чува да мърмори:

— Отвратително жестока е войната!

На Мустафа Кемал е известен режисьорът, който дърпа конците на тази човешка трагедия.

— Можеха ли гърците да извършат десант в Измир, ако не ги подстрекаваха англичаните? — споделя той гласно мислите си с офицерите от щаба. — Нима има действия в Близкия изток, в които да не се чувствува пръстът на англичаните?

В тази излишна война, отнела живота на хиляди хора, е ударена зашеметяваща плесница на империалистическия агресор. Но подбудителят на авантюрата — Англия, скоро ще потърси пътища да си измие ръцете и да се представи за голям приятел на кемализма.

Изпил до дъното горчивата чаша на поражението, гръцкият генерал Трикопис казва истината на поколенията. В спомените си за войната той признава, че гърците не са имали реални интереси в Анадола. Авантюрата е била плод на болезнените илюзии на великошовинистическата гръцка върхушка и в интерес на империалистическите сили от Антантата.

По заповед на Мустафа Кемал в щаба на турските войски биват доведени пленените гръцки генерали Трикопис и Дионис. Двамата се охраняват от силен конвой, защото тълпата озверени и окъсани хора иска да ги линчува. Главнокомандуващият ги посреща, станал на крака. От двете му страни са генерал Февзи и генерал Исмет. Мустафа Кемал оглежда с интерес пищното облекло на гръцките генерали. В гласа му не се чувствува нито нотка на ирония или желание да подчертае превъзходството си. Той търси погледа на Трикопис, иска да разбере чувствата на гръцкия главнокомандуващ. Гори от нетърпение да узнае какво мисли командуването на противника за войната. Как ли преценяват гръцките генерали действията на турските войски?

Двамата пленници не могат да скрият нервността си от положението, в което се намират. От друга страна генерал Февзи и генерал Исмет се държат въздържано и дори студено. Те приемат поздрава на пленниците с едва забележимо кимване на глава.

За Мустафа Кемал това са излишни формалности. Той тръгва към гръцките генерали, без да се съобразява с никакви правила, протяга им ръка и се ръкува енергично с тях.

— Заповядайте, седнете, господа генерали. Сигурно сте уморен? — обръща се той към Трикопис. След това им поднася табакерата си и заръчва да донесат кафе.

— Аз не предполагах, че сте толкова млад! — възкликва Трикопис. Отначало разговорът се води с преводач, но Мустафа Кемал няма търпение и те продължават на френски. Трикопис обяснява пораженията с неочакваността на турското настъпление, с лошото състояние на гръцката армия и безотговорните разпореждания на предишния гръцки главнокомандуващ генерал Хаджи Анести. Освен това между гръцките офицери, разделени на венизелисти и монархисти, съществували остри разногласия. За момент Трикопис и Дионис също влизат в спор. Дионис не е изпълнил някакво разпореждане по време на боя.

Всичко е ясно. Мустафа Кемал става на крака.

— Какво бих могъл да направя за вас? — пита той Трикопис.

— Моля да уведомите жена ми в Истанбул за положението, в което се намирам — моли Трикопис.

Мустафа Кемал отново стиска ръка на противниците си.

— Войната е игра на щастие, генерале. Понякога и най-изкусните майстори могат да бъдат победени. Вие изпълнихте дълга си. Отговорността идва от съдбата. Не се измъчвайте.

Генерал Трикопис маха театрално с ръка:

— Ах, генерале! Не успях да сторя последното нещо.

Трикопис намеква за самоубийство. Подобни прострувки не са в нрава на Мустафа Кемал. Той смръщва лице и отвръща студено:

— Този въпрос засяга лично вас.

Турските войски са вече пред Измир. Един ден преди да влязат в града, страните от Антантата уведомяват с телеграма турската страна, че Измир ще бъде официално предаден. В телеграмата се пита кой турски

генерал ще предвожда войските при извършването на формалностите при предаването.

— Чий град на кого ще предават?! — крещи Мустафа Кемал и удря гневно по масата, когато му прочитат телеграмата.

Успокоил се след малко, той решава:

— Все пак нека дойдат представителите на Антантата.

После отива в сградата, определена за него. На стената все още виси портретът на Венизелос, но нищо не е в състояние да помрачи доброто му настроение. Той непрестанно подканя офицерите около себе си да се веселят.

— Какво е това от вас? Тази е първата вечер, откакто нашите войски влязоха в Измир. Нима ще отминем този случай с мълчание? Поне да изпеем една песен! — кънти гласът на Мустафа Кемал в празната стая.

И сам подхваща песен. Отнякъде донасят чашка ракия. Той благодари за вниманието и отмества чашката настрана.

— Работата и алкохолът са несъвместими!

На следващия ден Мустафа Кемал пристига в завзетия Измир. Първо отива в конака и поздравява от балкона насъбралия се народ. Но заповядва да не колят в негова чест предвидените животни за курбан — такива средновековни традиции го отвращават. После отива при генерал Нуреттин, командуващ турския гарнизон в града, за да даде строги разпореждания срещу мародерствата.

Привечер Мустафа Кемал посещава ресторант „Крамер палас", както е обещал пред приятелите си вечерта, преди да тръгне за фронта. Ресторантът е препълнен с европейци и предимно гърци. В първия момент никой не познава човека в обикновени войнишки дрехи и келнерът го предупреждава, че няма свободни места. В това време един от посетителите скача:

— Това е Мустафа Кемал!

Главнокомандуващият нарежда никой да не се безпокои и веселието да продължи. Той също иска чаша ракия, вдига я в чест на влизането в Измир и я изпива до дъно пред смаяните чужденци.

— Идвал ли е поне веднъж тук крал Константин, за да изпие чаша ракия? — пита той.

— Не е идвал, генерале — отвръщат няколко гласа.

— Щом е така, защо е искал да превземе Измир?

Очевидците не споменават нищо за това, дали някой е отговорил на неочаквания въпрос. Какво ли е могъл да отговори?

Мустафа Кемал се настанява в един отдалечен квартал на Измир. Тук той е далеч от суматохата и отчаянието в европейската част на града. Когато обаче пристига в определената за него къща, спира изненадан и разгневен:

— Какво е това? — сочи той с пръст земята.

— Гръцкото знаме, генерале. Когато гръцкият крал Константин се настанил в Измир, по същия начин минал върху турското знаме.

— Сгрешил е! — отвръща Мустафа Кемал. — Знамето е символ на достойнството на една нация и при всякакви обстоятелства не бива да се слага на земята. Вдигнето го!

В тия дни, когато в атмосферата господствува чувство за мъст, Измир е истинско човешко стълпотворение, голгота за хиляди обезумели от ужас хора. Гръцкото население и смесилите се с него гръцки войници бягат на английските и френските кораби, хвърлили котва в пристанището, за да се спасят от възмездие. В отчаяно боричкане тълпата напира към лодките, които всеки момент могат да потънат от претоварване. Най-уплашените искат с плуване да достигнат до корабите, но стотици се удавят. Корабите вече са претъпкани, а приждат все нови и нови лодки. По стълбата, по веригите, по въжетата се катерят хора, но когато стигнат до палубата, отгоре ги заливат с вряла вода и ги блъскат в морето.

Измир гори като факла. Опустошителният пламък обхваща все нови и нови квартали. „От пламъците морето блестеше като разтопен метал“, съобщава до своя вестник един английски журналист, който наблюдава рядкото зрелище от корабите. Загубила всякаква надежда да се спаси на корабите, обезумялата тълпа тича по брега Отпред е морето, а отзад — настъпващият огън.

В това време на английския флагмански кораб духов оркестър изпълнява обичайния си концерт и зву-

ците на мелодията се сливат с виковете на хората, с грохота на горящия Измир . . .

В тези дни на опиянение от победата Мустафа Кемал харесва една жена — Лятифе ханъм. Всъщност инициативата за запознанството принадлежи на жената. Когато тя един ден го търси в щаба, той нарежда да не пускат непознатата посетителка. Но упоритата Лятифе е вече в стаята му и го гледа дръзко. Тя не носи фередже, облечена е по европейски, не се свени да го гледа право в очите, разговаря спокойно.

Лятифе ханъм е дъщеря на богат търговец от Измир. Тя е била с родителите си в Истанбул, но когато научава за наближаващата победа, тръгва сама. Лятифе сочи златния медальон на гърдите си и му доверява:

— В медальона съм поставила вашия портрет, нали не се сърдите?

Държанието на Лятифе ханъм обезоръжава Мустафа Кемал. Тя му харесва. Той приема поканата да се премести с щаба си в техния дом. Там има всичко необходимо, а тя през цялото време се грижи за него. Превежда писма и документи на английски и френски.

Една вечер Мустафа Кемал кани в този дом близки приятели и журналисти, за да отпразнуват победата. Масите са отрупани с лакомства, не липсват и спиртни напитки. Тази вечер може да си позволи да пие. На тържеството той пристига облечен в кавказка риза. Лицето му сияе като лице на дете. Стоманеният блясък в очите му се е стопил, саркастичните и хапливи нотки в мислите му са се спотаили дълбоко. Мустафа Кемал намира хубави думи за всеки. Той е снизходителен дори към ония, които в трудните моменти не са го разбирали и подкрепяли. През цялата вечер не дава думата на никого. Разказва спомени от детството си в Солун, описва битки, в които е участвувал. Пие и пее румелийски песни, играе национални танци. Радостта му е безкрайна.

Генерал Исмет наблюдава всичко и едва забележимо се усмихва. Една женитба на Мустафа Кемал с Лятифе би укротила страстите у лидера.

Тази вечер Мустафа Кемал не желае да се впуска в сериозни размишления, душата му се весели. Той знае, че идват нови грижи. Колкото до Лятифе, би же-

лал да му бъде сърдечна приятелка, но за женитба не може да става и дума. През следващите дни обаче той среща неочаквана съпротива. Лятифе е съгласна на всичко, ако се оженят — повече нищо. Това упорство става причина за краткотрайния им семеен живот.

На следващия ден грижите неумолимо напомнят за себе си. Мустафа Кемал не е спокоен от близкото жителство на английските и френските флоти. Корабите на Антантата не му дават мира и каквото да прави, те сякаш непрестанно се изпречват пред очите му. Един ден, когато седи в хола и ги наблюдава, той възкликва:

— Какво търси този флот в пристанището на Измир? —

След това се обръща към Лятифе:

— Можете ли да пишете на френски?

Получил утвърдителен отговор, със спокойствието на човек, който разказва спомени, той диктува ултиматум до командуващия флота — корабите да напуснат пристанището в срок от 24 часа. Постъпката му предизвиква паника сред неговите приближени. Угрижени, те се вайкат:

— Няма да стигнем до добър край, ще ни вмъкне в нова война. Ако рекат англичаните да воюват срещу нас, с нас е свършено!

Но Мустафа Кемал е далеч от мисълта да се отказва от първоначалното си решение. Той предчувствува, че точно сега е моментът да махне тази омразна броня пред очите си.

И докато приближените му с примряло сърце очакват края на постигнатото във войната, точно на 24-ия час един по един корабите напускат пристанището на Измир с топовни салюти. Няколко души се втурват в кабинета му и крещят от вълнение:

— Господин генерал, флотата се оттегля!...

Мустафа Кемал продължава да работи и дори не вдига глава да погледне. Така, под салютите на победения, завършва първият етап на борбата.

Денят е 9 септември 1922 година.

Ататюрк — реформаторът

1

Мустафа Кемал снема маршалската униформа, за да не я облече вече никога. Военният е изпълнил задълженията си и иде ред на реформатора. Предстоят други битки. Пътят от Самсун до Измир го е научил на много неща. Изминалите три години и половина са не само най-бурните в живота му, но и години на съзряване. Както в дните на националноосвободителната борба, така и в годините на изграждане на съвременна Турция, Мустафа Кемал изживява кривулици и колебания, успехите се редуват с разочарования. Не всички негови принципи попадат на плодородна почва, приложените не винаги намират желания вид. Пред него само се мержелеят контурите на целта — национална турска държава от европейски тип. Пътят до нея е неясен.

Затова той постоянно търси, изпробва. В този сложен процес си казват думата не само намеренията на Мустафа Кемал, но и историческите условия, и възгледите на сподвижниците му. В един пункт обаче лидерът е непреклонен и не приема никакви компромиси — необходимостта от освобождението на народа от оковите на религията и султанизма.

Веднъж още в първото Национално събрание Мустафа Кемал споделя сред депутатите възгледите си за властта. „Щом обществото постигне зрелост — казва той, — то веднага проявява желание да се освободи от безусловното подчинение. Създава се положение, когато естествената сила, властта на обществото се сблъсква със заповядващата, потискаща, тиранизираща сила, с властта, която е възникнала някога по различни причини, но всеки случай съществува против желанието и волята на обществото... Това е борбата на труда против усилията на тираничната власт, борба, насочена към по-

строяването на истински щастливо човешко общество... Като размишлявали учените и изследователите казвали: „Трябва да намерим такава форма, която би причинила минимум вреда на тези две сили. Ще вземем мерки, които биха намалили влиянието на деспотичната власт..." Плодовете на тези търсения намерили въплъщение в теоретичните трудове за конституционната монархия. Създателите на тази теория, сякаш за да залъжат носителя на абсолютната власт, му казвали: „Не бой се, ти си единствен господар, всичко е твое и само твое. Но нека без да се нарушава твоето спокойствие и без да се разклаща твоето положение, с твое разрешение да разделим властта, която прилагаш и с която си злоупотребявал". Така и направили. Създадена била изпълнителна власт, която изцяло останала в ръцете на владетеля, а за да се залъже народът, била изградена законодателна власт. Освен това, за да се отслаби властта на тиранията и нейната изпълнителна власт, създали още една власт — съдебната. Такова разделяне на властите се разглеждало като минимално мероприятие, имащо за цел да намали злото, причинявано от тираничните сили. Но то никога, господа, не е било достатъчно, за да осигури на хората истинско щастие. Как искате такава форма на управление да задоволи хората, след като е била несправедлива, незаконна, въведена по неволя, като най-малко зло!..."

Въпреки несъвършенствата на обясненията антисултанските настроения на оратора са очевидни. Все по-често речите на Мустафа Кемал ще съдържат такъв подтекст, но в дните на борбата той не рискува открито да изложи мислите си. Това е 1921 година, когато още нищо не е било ясно. Заради тази негова черта някои му приписват известна доза макиавелизъм. Но в ония дни той е бил принуден да не се доизказва в името на крайната цел. Победата го оправдава.

Сега иде времето, когато трябва открито да тръгне към крайната цел — реформите. „Времето, когато ще започне битка между самите нас." Мустафа Кемал иска да си отдъхне, преди да тръгне към тия „тягостни дни". Затова почти всяка вечер той е на веселие сред компания приятели. Нито веднъж не споменава за току-що завършилата война, сякаш иска да забрави това, което е било, и онова, което предстои. Във въображаемото ме-

ждуцарствие иска да се освободи от натрупаното напрежение.

На следния ден след победата той излиза на разходка край морето. Дълго се вглежда в пламтящия залез и шепне на писателя Якуб Кадри:

— Струва ми се, че всичко е било сън!

Радостта му от победата е голяма. Но и в тези дни на „безгрижие" той не може да се откъсне от мислите за предстоящето. Откъде и как да се започне?

Империята напомня със лакмусова хартия. Голяма част от нея е променила външно цвета си под влияние на националноосвободителната борба и само в единия край е запазила стария цвят — Истанбул със султанския двор. В Анадола също продължават да властвуват старите схващания, консерватизмът. Религиозният фанатизъм, вярата в султанизма са истинският господар в душите на хората. Тяхното присъствие се чувствува остро дори в Националното събрание. Когато се приема „Законът за основните организации", един ходжа предупреждава, че не може да бъде депутат в национално събрание, което иска да приеме закони, след като съществува коранът. Друг път, при обсъждането на законопроекта за забрана на спиртните напитки, двама ходжи скачат обезумели, отварят прозорците на Националното събрание и крещят истерично:

— Хеееей, мохамеданини, отнемат ни вяратаааа...

Реакцията е силна. Тя владее безпросветния народ. Мустафа Кемал трябва да се изправи срещу тази сила, да препречи пътя ѝ.

2

Преди да пристъпи към реформите, Мустафа Кемал иска час по-скоро да разреши въпроса за оня със от лакмуса, който е запазил стария си цвят — Истанбул. Той настоява силите на Антантата да освободят града. А на един американски журналист заявява, че след една седмица войските му могат да бъдат в Източна Тракия.

Мустафа Кемал има основания да се безпокои и да бърза. Лондон плете нови интриги. На командващия английските окупационни войски генерал Харингтън

е заповядано да заеме позиции на брега на Източна Тракия. Новоизгрялата на английския политически небосклон звезда Уинстън Чърчил подкрепя Лойд Джордж. Трудно е да се определи кой момент надделява в това негово решение. Дали желанието му Англия да контролира Проливите, или както се изразява сам, да помогне на Лойд Джордж да не изпие горчивата чаша на поражението. Но до падането на английския премиер от политическата сцена остават броени дни.

Лондон е успял да повлияе и този път на френските и италианските си съюзници. В средата на септември 1922 година в пристанището на Измир влиза един броненосец. На борда му е френският извънреден комисар на окупирания Истанбул генерал Пеле. Той настоява за среща с Мустафа Кемал.

Французинът е изненадан, когато вижда усмихнатия и учтив Мустафа Кемал, облечен в бяла копринена риза с национални шевици. Той е очаквал да срещне надменен и преднамерено груб генерал. Още в началото на срещата обаче френският генерал ще се увери, че силата на човека със стоманения поглед не е във външните демонстрации, а в мислите. Когато Пеле деликатно обяснява, че войските на Анкара не бива да влизат в Източна Тракия и че бъдещите граници между Турция и Гърция трябва да се определят от властта в Истанбул, Мустафа Кемал рязко го прекъсва:

— Както виждам, генерале, вие поставяте на една плоскост крадеца и собственика на дома.

След това обяснява спокойно:

— Виновници за тази трагедия са вашите съюзници англичаните и вие французите. Вие въоръжихте гръцката армия и я хвърлихте срещу нас. Вие запалихте пожара в Анадола. Сега искате да играете ролята на хора, които раздават милост и човечност.

Настъпва объркване. Турският преводач се опитва да смекчи впечатлението. Пеле е стъписан от прямотата на човека пред себе си. Но Мустафа Кемал нарежда всичко да се превежда дословно и изрежда исканията си. Когато след десетина дни в пристанището на Измир пристига друг броненосец, френският дипломат Франклин Буйон, срещал се вече с Мустафа Кемал в Анкара, носи послание от френския министър-председател Поанкаре. В него не само се предлагат преговори, но се при-

ема и искането на Анкара река Марица да служи за граница между Турция и Гърция. Двете страни уточняват свикването на предварителна конференция в Мудания. За представител на Анкара е определен генерал Исмет.

Едва след това Мустафа Кемал решава да се върне в Анадола, където борбата между отделните политически тенденции отново се е разгоряла. В Националното събрание се отправят остри упреци и по негов адрес. Защо стои толкова дълго в Измир. Войната е свършила и ако се налага да се преговаря, това е право на правителството. Мустафа Кемал е свършил своя дял в борбата и сега трябва да отстъпи място на политиците. Това са същите гласове, които още от самото начало се страхуват от промяна на статуквото, от реформаторските намерения на Мустафа Кемал.

Още не е отшумяло ехото от победата, а „тягостните дни" настъпват.

Анкара посреща тържествено победителя. Специална делегация на Националното събрание отива да го посрещне в град Полатлъ. На гарата в Анкара се е стекло цялото население на града. На път за сградата на Националното събрание група духовници искат да го въведат първо в джамията Хаджъ Байрам за молитва, така както е било при първото идване на Мустафа Кемал. Но те забравят, че оттогава са станали много събития. Неочаквано за духовниците Мустафа Кемал се вмъква в Националното събрание през страничната врата и от балкона произнася реч. Благодари на депутатите за твърдостта им, за оказаното му доверие. Обяснява, че искането им да се постигне мир чрез преговори е било невъзможно поради поведението на Лондон и другите страни от Антантата. Паметта на падналите в битките трябва да бъде почетена. И накрая, недвусмисленото предупреждение:

— Тази победа ни предоставя една голяма възможност. Ние ще използуваме тази възможност за благоденствието и бъдещето на страната, на народа.

Призивът за борбата срещу старото е хвърлен. Представителите на реакционните и консервативни среди разбират, че нищо не може да спре Мустафа Кемал и открито се опълчват срещу него. Отдалечават се от него и съратниците му от първите дни на борбата. Рауф,

генерал Рефет и дори генерал Али Фуад постепенно се отдръпват. Те обвиняват Мустафа Кемал в стремеж към лична изява и не са в състояние да прозрат, че Турция е изправена пред ново развитие и Мустафа е острието на обновлението.

В началото на октомври 1922 година в малкото градче Мудания започват преговорите между представителите на страните от Антантата и анкарското правителство. Просторният, но твърде неприветлив дом на търговеца от руски произход Александър Ганянов влиза в историята на новата турска държава като място на първата конференция между воювалите страни. Доведената за целта военна духова музика и пищните персийски килими, покриващи олющените стени на централната зала, не са в състояние да разведрят атмосферата. Свикнали да сядат на зелената маса в положението на диктуващи условията, представителите на Лондон сега са нервни и мрачни като дъждовното време. Споразумението, което се налага да подпишат тук, е признание, че са победени. До последната минута на преговорите генерал Харингтън не се отказва от машинациите. Представителят на Анкара обаче е непреклонен и неотстъпчив. Антантата трябва да приеме условията на Мустафа Кемал, продиктувани още в Измир. Ако има нещо, върху което да се преговаря, това са подробностите.

След изморителна и безсънна нощ представителите на участвуващите в конференцията страни слагат подписите си под споразумението. След това гостите си тръгват, съпроводени от марш, изпълняван от духовата музика. Колкото гостите се отдалечават, толкова досетливият диригент усилва темпото на марша и с това придава известен символ на отпътуването. Няколко дни по-късно Лойд Джордж напуска завинаги политическата сцена.

„Завърши първият етап от националноосвободителната война. Сега трябва да започнем втория“ — отбелязва случая Мустафа Кемал.

3

Първата стъпка на следващия етап е премахването на султанската институция. С течение на вековете тя ражда все по-уродливи форми на самодържавие. Съчетала в себе си светската и духовната власт, нейна опора са невежеството, религиозният фанатизъм. Времето обаче превръща устоите в причина за разрухата. Присъдата за гибелта е в тяхната същност.

С деградирането на институцията деградира и империята. През последното столетие от нейното съществуване султаните са далеч от възможността да мислят за завоевания. От настъпление империята е принудена в отбрана. Султаните се вълнуват единствено от въпроса, как да се задържат по-дълго време на престола и дворецът със сцена на безкрайни сплетни и кървави интриги. Последните клонки на родословното дърво са твърде анемични. На предсмъртния си одър слабият и безличен султан Меджид се изповядва: „Мене ме умориха жените и дъщерите ми." Неговото място заема полусмахнатият Абдул Азиз, а наследникът му Мурад е напълно луд. Като своеобразна предсмъртна конвулсия следващият султан Абдул Хамид е отмъстителен тиранин. Разяждан от страх и съмнения, той избива почти всичките си възможни наследници. Наследникът му Решат е бледа сянка на султан. Държан под ключ от Абдул Хамид дълги години, той е толкова боязлив, че се плаши от артилерийските салюти в чест на собственото му коронясване. Последният султан Вахдетин, въпреки богатата си мимикрия, не може да избегне присъдата на времето и напуща позорно Истанбул.

В Националното събрание мнозина депутати са готови да приемат снемането на Вахдетин като предател, но по-нататък не желаят да се отива. Същото Национално събрание, което през 1921 година решава, че „властта безпрекословно принадлежи на народа", сега бърза да отстъпи и дори да потули въпроса за султана-предател.

Мустафа Кемал е на друго мнение. За него всичко извършено дотук загубва смисъл, ако не се продължи нататък. В последните си речи в Националното събрание той открива намеренията си и само изчаква удобния момент. Затова представителите на духовенството

и на реакцията са неспокойни. Те създават атмосфера на несигурност, организират опозиция срещу всякакво изменение на статуквото. Главната тема в кулоарите е намерението на Мустафа Кемал да ликвидира султанизма.

Един ден министър-председателят Рауф предлага на Мустафа Кемал да обсъдят положението. Той приема. Мустафа Кемал знае, че становището на Рауф, на генерал Рефет не отговаря на неговото, но приема. Този властен човек притежава удивителната способност и търпение да изслушва внимателно най-противоречиви мнения. По пътя към решението той упорито разяснява, убеждава, докато мнозинството възприеме гледището му. Но вземе ли се решение, не търпи възражения. Забелязал тази негова черта, приятелят му Салих Бозок го пита защо се съветва със съвсем незначителни хора.

— Понякога се е случвало да науча нещо от хора, от които най-малко съм очаквал да чуя нещо разумно. Никоя мисъл не бива да се подценява. Дори когато съм решил да приложа собствената си идея, аз с удоволствие слушам мненията на всички останали.

Една вечер, също така през нощта преди Мустафа Кемал да тръгне за фронта, старите приятели отново се събират в дома на генерал Рефет. И подобно на предишния разговор, те мислят различно. Мустафа Кемал и този път не се изказва докрай. Предпочита да чуе мнението на приятелите си за султанизма и халифата.

Рауф е прям:

— По чувство и по съвест аз съм привързан към султанската институция и халифата. . .

Но ако се оставят настрана чувствата, той е дълбоко убеден, че Турция може да се управлява само по този начин.

— Аз имам и обективни съображения — продължава Рауф. — Трудно е да се държи властта в нашата страна. Това може да се осигури само чрез управление, което всеки не може да постигне и към което всеки е свикнал да гледа с окото на нещо изключително. Такава е институцията на султана и халифата. Всеки опит да се премахне и ликвидира тази власт, за да бъде заменена с власт от друг характер, може да доведе до не-

щастия и разочарования. Това в никакъв случай не е възможно.

Ясно. Мустафа Кемал насочва погледа си към генерал Рефет. Последният, макар да изказва допълнителни съображения, не се отличава от първия:

— Напълно се присъединявам към мислите на Рауф. У нас не може да става дума за друг вид управление, освен султанството и халифата.

Разбира се, може да се изпробва според Рефет и английската система, където правата на самодържеца са ограничени. Но нима този отговор може да задоволи Мустафа Кемал.

Генерал Али Фуад отклонява прекия отговор под предлог, че наскоро се е завърнал от Москва, където е бил посланик, и не е в течение на нещата. И в тази среща Мустафа Кемал остава сам. Близките му съратници дори не са готови вътрешно за такава радикална промяна. Ето защо той се задоволява да им отговори, че въпросът не е предстоящ. Едва ли срещата е завършила в тези неизяснени рамки. Допустимо е да е имало спорове и пререкания. Ако се съди по променено по-късно становище на Рауф, сигурно Мустафа Кемал не е пропуснал случая да ги предупреди категорично за намеренията си.

Мустафа Кемал внася успокоение и в Националното събрание. Проблемът за решаването съдбата на султана и халифата не е предстоящ и ще бъде обсъден, когато му дойде времето. А това време идва много скоро, само след петнадесетина дни, защото Мустафа Кемал се е устремил към него с цялото си същество.

След речта си в Националното събрание Мустафа Кемал предприема пътуване до град Бурса, за да отвлече вниманието на депутатите и обществеността от това, което в скоро време се готви да им поднесе. С посещението той притъпява негодуванието на духовенството, което постоянно се вайка, че по време на бойните действия на противника е било позволено да превземе Бурса, където се намира тюрбето на основоположника на Османската империя. С Мустафа Кемал в Бурса пристигат генерал Исмет, генерал Февзи, генерал Кязъм Карабекир, генерал Рефет и други видни личности от националноосвободителната война. Мустафа Кемал умело отклонява предвидените в програмата посещения на

тюрбетата на редица султани, което би придало друг характер на посещението. Той търси контакти с народа, за да провери настроенията му.

На събрание в чест на победата Мустафа Кемал хвърля първите семена на новото пред широка аудитория. Той се обръща към жените в салона и говори за тяхната голяма роля за възпитанието на подрастващото поколение. „Ако жените не се включат в обществения живот на страната, никога няма да осигурим развитието си в пълния смисъл на думата“ — обръща се той и към мъжете. Прощаване със старото и отживелиците, тръгване в крак с времето — в това е залогът за успеха на борбата. Народът го аплодира бурно. Жените плачат от вълнение, за пръв път чули да се говорят такива хубави думи за тяхното място в живота.

След това, на приема на кмета на Бурса, Мустафа Кемал произнася реч за заслугите на хората, които са ръководили националноосвободителната борба. Дава висока оценка на генерал Исмет, възхвалява патриотичните чувства на генерал Кязъм Карабекир. Генерал Рефет е определен за временен военен управител на Истанбул и Източна Тракия.

Два дни по-късно населението на Истанбул излиза да посрещне официалния представител на Анкара. Корабът „Гюлнихал“, с който пристига генерал Рефет, наближава Златния рог под френетичните викове на струпания на двата бряга народ. Всичко е украсено с цветя, навсякъде се веят червено-бялото знаме на Турция и зеленото мюсюлманско знаме. Витрините и стените са украсени с портретите на Мустафа Кемал и другите военачалници.

„Ще ме убият, ще ме разкъсат. Толкова много ме обичат!“ — възкликва извън себе си генерал Рефет, като гледа как тълпата иска да се докосне до дрехите му, да ги целуне или да откъсне нещо от тях. Той е забравил всичко и се носи на вълните на собственото си тщеславие.

Започва церемонията по посещението на светите места в града и поднасянето на поздравления пред представителя на Анкара. Хитрият Рефет изтъква необходимостта от закрилата на халифата, но отбягва да се докосне до темата за султаната. Поздравленията от името на министър-председателя генерал Тевфик той прие-

ма като знак на уважение към личността си от страна на друга високопоставена личност. Рефет не изпуска възможностите да удовлетвори собственото си аз, използувайки общественото си положение.

При единствената среща със султан Вахдетин генерал Рефет настоява да бъде разтурено истанбулското правителство и да се сложи край на ненужното двувластие. Отпаднал и изнервен, Вахдетин отбягва прекия отговор и двете страни не стигат до никакво споразумение.

Съществуването на истанбулското правителство има формален характер. Съюзническите войски външно се стремят да бъдат неутрални. Такива са клаузите на споразумението в Мудания. Но страните от Антантата още веднъж правят опит да противопоставят анкарското на истанбулското правителство. За Мирната конференция в Лозана те канят едновременно представители от Анкара и от Истанбул. Един евентуален конфликт би отговорил на стремежа им да насочат конференцията към постигането на желаната от тях цел. Те обаче забравят, че от другата страна на шахматното табло стои един великолепен стратег, който внимателно следи всеки ход и умее да използува най-малката грешка на противника. И сега Мустафа Кемал не закъснява да реагира.

Великият везир на истанбулското правителство генерал Тевфик се обръща с телеграма до Мустафа Кемал, в която настоява двете делегации да уеднаквят гледищата си, преди да се явят в Лозана. Телеграмата предизвиква силно негодуване в Националното събрание в Анкара. Депутатите осъждат машинацията. Някои изказват предположения, че това е работа на Вахдетин.

Мустафа Кемал намира, че атмосферата е подходяща за ликвидиране на султанската институция. Той свиква в Чанкая широк кръг от приятели и сподвижници, пред които поставя въпроса за съдбата на султаната. Писателката Халиде Едип си спомня, че съпругът ѝ д-р Аднан Адъвар, който е председател на Националното събрание, тая вечер се завръща в полунощ много пиян.

— Ще премахнем султанската институция... — пелтечи той .— Няма да има вече падишах... Няма. Тази нощ ние решихме да ликвидираме султанската институция...

В Националното събрание е внесено предложение, подписано от осемдесет депутати. Те искат разделяне на султанската власт от халифата и ликвидирането ѝ, тъй като „Османската империя е рухнала и на нейното място се е родила нова турска държава...“ Титлата халиф трябва да бъде дадена на някой принц, който няма отношение към политическата власт. С това Мустафа Кемал временно удовлетворява представителите на духовенството и консервативните елементи. Скоро обаче те разбират, че мярката има временен характер и започват дълги полемики за неделимостта на султанската власт от халифата.

Въпросът е отнесен за разглеждане в специална комисия на Националното събрание. Мустафа Кемал неизменно участвува във всички заседания на комисията и следи дебатите. Когато тя се оплита в схоластични разсъждения, той взема думата. Речта си започва със заплаха:

— Господа, никога власт и самодържавие не могат да бъдат взети чрез преговори и обсъждане, защото така налага научната логика. Те могат да бъдат взети само със сила. Родът на османите насила наложи властта си над турския народ и в продължение на шестстотин години го управлява... Сега турският народ се надигна и сам взе властта в ръцете си. Това е вече свършен факт. Въпросът всъщност не е в това дали султанската власт да премине в ръцете на народа. Това е вече направено и ние само трябва да дадем реален израз на извършеното. Според мен би било много добре, ако присъствуващите тук в Националното събрание приемат това като естествено. В противен случай всичко ще бъде извършено по съответния ред. Но тогава твърде е възможно да паднат глави...

Ефектът от думите на Мустафа Кемал е голям. Един от най-големите противници на разделянето на султанската власт от халифата — ходжата Мустафа Кемал, скача като ужилен от мястото си:

— Прощавайте, господине. Ние тълкувахме въпроса от друга гледна точка. След вашите разяснения всичко ни стана ясно...

Комисията взема решение да се сложи край на султанската институция, след което Националното събрание приема закон от две точки. В първата се съоб-

щава, че окупацията на Истанбул от силите на Антантата е сложила край на властта на султанското правителство, а в другата се постановява разделянето на властите и ликвидирането на султанизма. Противно на очакванията, изказалият се преди това в подкрепа на султанската институция генерал Кязъм Карабекир не взема думата. Рауф не само не поддържа старата си теза, но предлага този ден да се чествува като празник.

В Истанбул генерал Рефет уведомява върховния съюзнически комисар на окупационните войски, че властта на султанското правителство е прехвърлена на Националното събрание. На 4 ноември 1922 година последният велик везир генерал Тевфик предава печата на султан Вахдетин. На конференцията в Лозана делегатът на Анкара представлява цяла Турция.

Лишеният от власт султан Вахдетин продължава да стои в Истанбул, надявайки се на провидението. Мустафа Кемал не бърза да го изгони. Това би предизвикало обратни настроения сред народа. Затова изчаква събитията сами да се развият. Подобно на мишките на потъващ кораб, доскорошните приближени един по един напускат султанския двор. Вахдетин изпраща човек до генерал Рефет с молба да му осигурят среща с Мустафа Кемал. Но Анкара мълчи и не отговаря.

Загубил всякаква надежда, призори на 17 ноември 1922 година Вахдетин се качва тайно на предварително приготвената санитарна линейка и избягва на борда на английския кораб „Малая“.

Навън вали проливен дъжд, сякаш да измие старата прах на Истанбул и да го подготви за нов живот.

Генерал Рефет съобщава новината в Анкара със светкавична телеграма. Националното събрание избира принц Абдулмеджит за халиф.

Ликвидирането на султанската институция и бягството на Вахдетин не притъпяват атаките на консервативните елементи срещу Мустафа Кемал. Те се страхуват от намеренията му за реформи. Загубили всички открити битки с лидера, те се опитват да действуват с прикрити средства. Група депутати внасят в Националното събрание законопроект за изменение на избирателния закон. На пръв поглед в него няма нищо особено, но Мустафа Кемал веднага открива подлия замисъл на авторите му.

— Предложеното допълнение към законопроекта преследва специална цел и тя има чисто личен характер — кънти гласът му в залата на Националното събрание. — То преследва непосредствената задача да ме лиши от граждански права...

Според допълнението, за депутати могат да бъдат избирани само турци, родени в пределите на сегашна Турция, или хора, които поне пет години са живели на едно място в същия район. Мустафа Кемал не отговаря и на двете условия — роден е в Солун, а поради националноосвободителната борба не е имал възможност да пребивава в продължение на пет години в един и същи район.

— Кой е дал на тези господа пълномощия да ме лишават от граждански права? — завършва той заплашително.— От тази трибуна аз официално питам вашето високо събрание, питам народа от окръзите, в които са били избирани тези господа, и чакам отговор...

Изстреляната от засада стрела не достига целта си. Авторите на законопроекта са разобличени и бързат да се отрекат от собствените си думи.

4

Мустафа Кемал има намерение да измъкне максималното от Лозанската мирна конференция. Тя трябва да донесе желаното от новата турска държава международно признание.

Всички очакват Рауф да оглави делегацията на Националното събрание. Той е живял дълги години в Европа и е запознат с нейните проблеми. Но неочаквано Мустафа Кемал посочва генерал Исмет. Той предпочита търпеливия, тактичен и изпълнителен Исмет пред особняка Рауф, който може да изненада правителството със свое особено гледище. А това гледище е известно на Мустафа Кемал и той не го споделя.

— Имаме външен министър, имаме политици... Аз не разбирам от тези работи... — упорствува Исмет.

— Не, ти ще станеш първо министър на външните работи и тогава ще заминеш.

Тонът на Мустафа Кемал не търпи възражения. Генерал Исмет е съвсем объркан.

— Какъв външен министър? — недоумява той.

На 20 ноември 1922 година председателят на Швейцарската конфедерация Хааб приветствува участниците в конференцията, към която са насочени погледите на цяла Европа, на света. Предстои да се уредят сметките и да се уточнят сферите на влияние след Първата световна война.

— Привет на хората с добри намерения по цялото земно кълбо — завършва речта си Хааб и участниците ръкопляскат, за да изпробват след това ефикасността на завоалираните дипломатически машинации, подготвяни старателно преди това и нямащи нищо общо с приветствието.

В просторния салон на лозанското казино „Мон Бенон" са заели места делегациите на страните-домакини: Англия, Франция, Италия, делегациите на Турция, Гърция и Сърбия. Присъствуват представители на България, Съветска Русия, дошли специално за обсъждането на проблема за Проливите. Поканени са и представители на Съединените щати и Япония.

За церемонията при откриването са пристигнали италианският министър-председател Мусолини, френският премиер Поанкаре. Много отдавна Европа не е бивала свидетел на такъв представителен форум и политическият свят и печатът предвкусват удоволствието от предстоящето словесно жонгльорство.

От едната страна са държавите от Антантата. Те не са доволни от хода на събитията в Турция. Националноосвободителното движение в Анадола е попречило на цялостното осъществяване на техните планове за подялба на „болния човек". Ето защо те сега се готвят да постигнат на зелената маса онова, което не са успели да постигнат на бойното поле. Англия е особено чувствителна към статута за Проливите, където би желала да има право на решаващ глас. Франция и Италия искат да запазят валидността на капитулациите от времето на Османската империя, тъй като те им осигуряват свободен пазар. Най-разгорещени са дебатите върху тези два въпроса

Страните от Антантата не са безразлични към тесните връзки и приятелството между Съветска Русия и оглавяваното от Мустафа Кемал анкарско правителство. В техните портофейли фигурират няколко вариан-

та на мерки против укрепването на това сътрудничество.

От другата страна е новата турска държава. Чрез печата в своите страни империалистическите сили са направили необходимото, за да настроят общественото мнение в света против нея. Сега в очите на всички тя е подсъдим. Но нейното намерение е да покаже на света, че няма нищо общо с Османската империя. Република Турция иска да бъде суверенна държава, освободена от старите заробващи икономически споразумения с Европа. Тя не желае да ѝ се месят във вътрешните работи и иска сама да решава съдбините си. С такава трудна мисия е натоварен ръководителят на турската делегация. Поклонникът на Запада Рауф наистина не е подходящ за такава мисия. На Исмет бей е съдено да започне политическата си кариера от Лозанската конференция.

На церемонията при откриването на конференцията, след словото на председателствуващия лорд Кързън, неочаквано Исмет бей иска думата и описва тежката и печална картина на положението в Анадола, резултат от продължителната окупация от страните на Антантата. До края на конференцията Исмет бей възприема тактиката на изчакване и протакане. Неотстъпчивостта му е пословична. В лабиринта на безбройните дипломатически ходове неопитната турска делегация напряга всички сили да налучка изгоден вариант на поведение. Надеждите, че подобно на конференцията в Мудания Франция ще бъде благосклонна към Турция, не се оправдават. Лондон и Париж са се споразумели по всички въпроси. В трудната обстановка единствено представителят на Съветска Русия подкрепя турската делегация. Нейният външен министър Чичерин с аргументирана реч обосновава суверенното право на Турция над Проливите.

Освен върху този проблем, преговорите срещат сериозни трудности и по въпроса за капитулациите и уточняването на гръцко-турската граница. Лорд Кързън не може да скрие раздразнението си. В продължение на два месеца преговарящите тъпчат на едно място. Затова той решава да приложи едно изпитано средство на империалистическата дипломация. Една вечер Кързън и американският му колега изненадващо посещават Исмет бей.

— Ние преговаряме, но от месеци насам не можем да постигнем нито една от желаните цели — започва направо Кързън и преминава към заплахи: — Не отстъпвате. Не проявявате разбиране и сговорчивост. Ние не сме доволни от вас. Но всичко, което вие отхвърляте, ние го прибираме в джоба си. Вашата страна е изнемощяла, ще се наложи да поискате помощи, за да се оправите. Тогава ще извадя всичко, което съм слагал в джоба си и ще ви го дам...

— Ние с много труд постигнахме това положение — отвръща Исмет бей. — Нашите условия са справедливи, защото са заслужени от народа. На всяка цена трябва да ги постигнем. Сега вие се съгласете с нас, а след това, ако дойдем при вас, постъпвайте както знаете...

Лорд Кързън продължава натиска. Той заплашва, че ще прекъсне конференцията, ако до началото на февруари не се подпише споразумение. На 3 февруари 1923 година лорд Кързън прави последен опит. Той кани Исмет бей в своя хотел. Турският представител с изненада констатира, че тук всичко е подготвено за евентуално подписване на споразумение. По редица въпроси е постигнато общо мнение, но има и нерешени проблеми. Исмет бей е мълчалив, намръщен и повтаря все едно и също с необиграния си френски:

— Не, не мога да подпиша.

Лорд Кързън заминава за Лондон. Конференцията е прекъсната. Исмет бей тръгва за Анкара потиснат, без настроение. От ума му не излиза опозицията в Националното събрание, която няма да изпусне повода да се нахвърли върху него и правителството, върху Мустафа Кемал. Когато пристига в Анкара в средата на февруари, консервативната опозиция вилнее. Отново е повдигната старата теза, че Мустафа Кемал е военен, изпълнил е дълга си и сега трябва да отстъпи на политиците решаването на останалите въпроси. Обвиняват Исмет бей в неспособност. Отправят се намеци към правителството за измяна, за разрушаване на националното единство.

Откриването на дебати във връзка с Лозанската конференция още повече наелектризира напрегнатата атмосфера. Невъздържаният депутат от опозицията Али Шюкрю прехвърля всякакви граници:

— Голямата победа, която бе спечелена с щиковете на войниците, бе проиграна в Лозана. Тази наша делегация не е компетентна върху проблемите на мирния договор. Тези хора са изчерпали възможностите си. . . .

Въпреки усилията на председателстващия Али Фуад, дни наред в Националното събрание царува анархия. Никой никого не слуша, всеки напада, всеки ругае, всеки заплашва. Али Шюкрю взема думата да говори едва ли не след всеки изказващ се. В един такъв момент Мустафа Кемал прави бележка на Али Шюкрю:

— Цяла седмица вече говорите, вредите на държавата.

— Нямате право да обвинявате! — крещи извън себе си Али Шюкрю.

Но крещи не само той, крещи цялата опозиция. Привържениците на Мустафа Кемал също не мълчат. Депутатите са се разделили на две групи и всяка не жали обидите срещу другите. Никога Националното събрание не е изпадало в такова безредие, никога не са отправяни толкова тежки обвинения.

Междувременно едно събитие още повече раздухва страстите и подсилва мисълта за недееспособността на Националното събрание. Изчезва депутатът Али Шюкрю. Опозицията бърза да създаде впечатление, че това е дело на Мустафа Кемал. В града се носят слухове за лично отмъщение. Характерът на дебатите в Националното събрание прави подобна версия правдоподобна. Опозицията става още по-настървена в нападките си.

След няколкодневни издирвания се установява, че убиецът е Топал Осман, командир на един доброволчески отряд. Косвено подозрение пада и върху Мустафа Кемал, защото войници от този полк охраняват Чанкая. Топал Осман се затваря в казармата на отряда и изчаква развитието на събитията. Той е извършил убийството с намерението да помогне на Мустафа Кемал. Атмосферата в Анкара е много объркана и се създава опасност за самия живот на лидера. Една нощ незабелязано той се премества в една къща до гарата. На редовните части е дадено нареждане да обградят отряда на Топал Осман и да принудят последния да се предаде. В престрелката загиват осем души. Тежко раненият Топал Осман издъхва, без да успеят да го разпитат.

Националното събрание не може да функционира повече. На 1 април 1923 година се взема решение за разпускането му и се насрочват парламентарни избори. Преди това Мустафа Кемал успява да прокара закон, с който се обявяват за предатели всички противници на делото на националноосвободителната борба.

Този и други случаи убеждават Мустафа Кемал, че с такъв състав Националното събрание не в състояние да извършва реформи. Необходими са други хора.

Кои ще бъдат тези хора? Къде да ги намери? Около Мустафа Кемал вече има голяма група ръководители, които са готови да вървят по пътя, посочен от него. Но това не е достатъчно за успеха. Необходими са много хора, необходимо е да се създаде атмосфера в полза на реформите в цялата страна. Мустафа Кемал предприема едномесечна обиколка из някои райони, среща се с интелигенцията. На събрания разяснява някои от предстоящите задачи.

В Измит той говори, че „Националното събрание на Турция не може да принадлежи на халифата, Националното събрание принадлежи единствено и изключително на народа . . ." За първи път подхвърля идеята за създаване на политическа партия: „Ние сме длъжни да изработим разумна програма, която да разреши социалните проблеми на народа и да компенсира грешките от миналото. Тази програма трябва да се осъществява от целия народ. Това е възможно единствено при наличието на една политическа партия . . ."

Мустафа Кемал посещава и други градове, говори на събрания в Бурса и Алашехир. Спира на гарите в Салихли, Касаба и Маниса, за да произнесе речи пред насъбралото се множество, дошло да го посрещне и види. С апостолска упоритост проповядва необходимостта от реформи.

— Още не сме свободни в истинския смисъл на думата. Направените стъпки са само началото, предстоят други . . .

„Ние, прогресивните турци, се радвахме, че най-после е дошло време да се освободим от безредието . . . Бяхме решени да осъществим мечтите си, опирайки се на големия и неоспорим авторитет на Мустафа Кемал. Но неговият реформизъм надхвърляше нашите мечти. В си-

ните му очи ние виждахме бляновете си за бъдещето" — пише за онія дни журналистът Фалих Ръфкъ.

Но за Мустафа Кемал мечтите са само едно пожелание. За него те имат стойност само тогава, когато се тръгне по пътя на практическото им осъществяване. Само действието може да укроти демона в душата му. В дните на обиколката Мустафа Кемал се уверява, че е изправен пред изключителни трудности. Пред него е един добродушен народ, който произнася името му с благоговение, но чиято мисъл е окована в назадничави традиции и обичаи, в духовна нищета.

В Измит Мустафа Кемал се среща с пристигналите от Истанбул ръководители на Дружеството за защита на правата. И с тях разговорът се върти около въпроса за съдбата на халифата и ролята на религията в живота на нова Турция.

— Новото правителство ще има ли религия? — питат го те.

— Има, господа, ислямската религия. Но ислямската религия не бива да става пречка за свободата на мисленето.

Друг път, при инспектирането на една военна част, Мустафа Кемал пита един войник:

— Кой е аллах и къде живее?

— Аллах е Мустафа Кемал. Той живее в Анкара.

— Добре, а къде се намира Анкара?

— Анкара е в Истанбул.

След това пита друг войник:

— Кой е Мустафа Кемал?

— Нашият султан . . .

Наследството на Османската империя е невероятно тежко.

В края на април Лозанската конференция подновява работата си. Този път страните от Антантата изпращат по-сговорчиви представители и това подсказва намеренията им да отстъпят от предишните максималистични искания. Начело на турската делегация отново е Исмет бей. Сега той е по-подготвен и запознат с проблемите. Независимо от това, има моменти, когато той отчаяно предупреждава Анкара, че може да напусне поста си и да се върне. Толкова тежко вървят преговорите. Раздразнението на Исмет бей този път идва от твърде опекунските напътствия на министър-председателя

Рауф, който ежедневно му дава нареждания как да постъпва и какви позиции да отстоява. Между двамата започва словесна престрелка по телеграфа и се налага да се намеси Мустафа Кемал, който поема ръководенето на делегацията. В края на юли преговорите завършват със задоволителен за Турция резултат. Исмет бей се радва като дете и изпраща благодарствена телеграма до Мустафа Кемал:

„До негово превъзходителство Гази Мустафа Кемал паша,

Във всички трудни за мен моменти ти идваше като ангел спасител. Много трудности преживях през последните четири дни. Ти извърши велики дела и продължаваш да си вдъхновител на велики дела. Моята привързаност към тебе сега е двойно по-голяма. Целувам те, обични и скъпи приятелю. Драги шефе. Исмет."

Мустафа Кемал също е доволен от постигнатото. В ръцете му е вече един международен договор, едно признание на новата турска държава. Тя е свободна от заробващите капитулации, има суверенни права над Проливите. Подписаният договор развързва ръцете му за по-решителни стъпки.

Съобщението за подписването на договора бива занесено на Мустафа Кемал лично от Рауф и Али Фуад в Чанкая. Заварват го в леглото, но Мустафа Кемал няма търпение да се облече и по халат бърза при тях да прочете телеграмата.

— Не мога да дойда на себе си от радост. Хайде да изпием по едно кафе, за да се съвземем! — казва той развълнуван. — Все ми минаваше през ума, че тези господа може в последния момент да се откажат . . .

Рауф също говори за значението на постигнатото, за ролята на самия Мустафа Кемал в тези преговори, за ролята на Али Фуад, за Кязъм Карабекир . . .

В поведението на Рауф има нещо особено. В гласа му се долавя вълнение. Мустафа Кемал бърза да изтъкне и неговите заслуги, но Рауф е решил да се изкаже докрай и моли да бъде освободен от поста министър-председател. След острия спор между него и Исмет той не може да остане повече министър-председател. При това има желание да обиколи своя избирателен район. За това дори няма да присъствува на посрещането на делегацията от Лозана.

Мустафа Кемал го увещава да се откаже от намерението си, но Рауф не е съгласен изобщо със следваната политика. Според него Мустафа Кемал трябва да се откаже от извънредните си пълномощия, да не се занимава със създаването на политическа партия и да стои над личностите и партиите като върховен арбитър. Али Фуад и Кязъм Карабекир споделят схващането на Рауф.

След новите парламентарни избори, в които опозицията не е спечелила нито едно депутатско място, Мустафа Кемал е едновременно главнокомандуващ и председател на Народната партия. Приятелите му изпитват безпокойство от това прекомерно съсредоточаване на властта в един човек.

Мустафа Кемал приема оставката на Рауф и на негово място назначава Али Фетхи. Али Фуад приема да остане заместник-председател на Националното събрание, но след три месеца също се оттегля.

Исмет бей е посрещнат в Анкара с големи почести. Мустафа Кемал дава специален прием в Чанкая. Когато разменят мисли за преговорите в Лозана, Исмет се оплаква от поведението на Рауф и правителството.

Раздразнен от тези негови думи, Али Фетхи предупреждава:

— И аз бях в правителството, което критикувате...

Исмет му отвръща остро и двамата скачат един срещу друг. Някои от присъствуващите дами припадат, мъжете се спускат да предотвратят спречкването. Сянката на случилото се обаче тегне над цялата вечеря. Настроението е загубено. Мустафа Кемал дава нареждане да поднесат менюто, но и той е мълчалив.

За всички е ясно, че пътищата на старите приятели окончателно се разделят...

Новото Национално събрание приема Лозанския мирен договор след големи критики и разгорещени дебати. Мнозина от депутатите не са доволни от постигнатото.

Два месеца и половина след подписването на договора силите на Антантата се изтеглят от Истанбул. Генерал Харингтън се опитва да предаде тържествен характер на отпътуването на съюзническите кораби, но

спомените от користните намерения на страната, която представлява, са още твърде пресни.

5

По внушение на Мустафа Кемал в началото на октомври 1923 година група депутати внасят в Националното събрание предложение за обявяване на Анкара за столица. Предложението е прието единодушно.

Градът на царете Истанбул негодува. Векове наред той е бивал предпочитан от властелините, предизвиквал е само възхищение и не е търпял конкуренция. В неговите артерии тече най-синя кръв. Имало е периоди, когато само споменаването на името му е внушавало уважение и респект. Той помни безпаметни императорски разточителства и ослепителен блясък. Той е символ, той е история на лични и държавни съдби. И сега изведнъж някакъв прашен градец сред анадолската степ му отнема палмата на първенството. Истанбулските вестници посрещат внесеното в Националното събрание предложение на нож. Предизвикателството е толкова силно, че Истанбул не може спокойно да разсъди.

— Как е възможно да се гради цивилизация върху нищото? — пишат с насмешка и раздразнение истанбулските вестници.

Кой ще отиде да живее в тази пустош, далеч от нужните на цивилизацията развлечения . . .

Анкара наистина е неблагоустроена, но тя като че ли не се дразни от това.

— Кога ще се отървем от прахоляците? — попитали тогавашния кмет на града.

— Чудни хора, искат да има пътища, а отгоре на това да нямало прах! . . . — възкликва той добродушно.

Анкара не изпитва неудобство от вида си.

Но Истанбул, останал дълго време извън обсега на революцията, живял повече с вълненията на султанските съдби, все още не може да асимилира същността на станалото, не може да се приспособи към него. И след освобождението, и след бягството на султана, той продължава да преценява събитията през призмата на миналото си величие.

Блясъкът му е твърде потъмнял от вековете. В синята му кръв има твърде много отрова от безкрайните дворцови интриги, насилия, убийства. Климатът на града не подхожда на новото.

На Истанбул все пак остава утехата, че е център на халифата . . .

Анкара е преживял родилните мъки на революцията, той е символ на новото. В него са оставили отпечатък тревожните дни на наближаващия окупатор, бурните дебати на първото Национално събрание, безсънните нощи и споровете за пътищата към новото. Тук се чувствува най-добре реформаторът Мустафа Кемал.

Всъщност извършеното е само един намек за характера на онова, което предстои да стане. И всяка стъпка към него ще предизвиква не само учудване, но и негодувание, и протести. В морето от догматизъм и изостаналост Мустафа Кемал не винаги ще успява да осъществи намеренията си, но на фона на историческото време извършеното само подсказва титаничната сила на неговия вдъхновител и инициатор.

В първите месеци след победата Мустафа Кемал бърза да осъществи ония реформи, без които следващите стъпки са невъзможни. Република — нейният мираж е винаги пред очите му. Дори сега, когато султанът е избягал позорно, умовете на мнозина депутати не могат да свикнат с мисълта, че на султанската институция се слага край. Мнозина таят надеждата, че след време халифът Абдулмеджит може да бъде обявен за султан. Генерал Рефет е прекалено любезен към халифа. Посещенията на вежливост на Рауф и Князъм Карабекир при Абдулмеджит са многозначителни.

Мустафа Кемал не изпуска случай да напомни от трибуната на Националното събрание, че най-после трябва да се излезе от тази неустановена форма на управление. Един ден той поканва журналистите Юнус Нади и Фалих Ръфкъ на разговор.

— Снощи прелиствах историята на Френската революция — подхваща той уж напосоки, за да насочи вниманието на събеседниците си върху точната турска съответка на френската дума република.

Юнус Нади и Фалих Ръфкъ се споглеждат многозначително.

„Дали ще предприемат някакви действия ония,

за които тази новина е равносилна на смърт?" — размишлява Фалих Ръфкъ.

— Това трябва да се извърши в подходящо време — споделя гласно мислите си Юнус Нади.

— Сега е най-подходящото време — чуква с молива по масата Мустафа Кемал.

Лидерът проверява настроението на общественото мнение. Пред интервюиращ го австрийски журналист той се „изпуска случайно", че републиканската форма на управление е най-подходящата за нова Турция. Отрицателната реакция не закъснява. Истанбулските вестници се надпреварват да атакуват подобна мисъл. Националното събрание също се вълнува и група депутати настояват Мустафа Кемал да поправи грешката си. Това кара лидера да се замисли. Той не желае току-що свиканото второ Национално събрание да изпадне в безплодните разпри на първото. Затова решава да му въздействува косвено. Намерението му е да внуши на опозицията, че е безсилна, и тя сама да потърси помощта му.

Под предлог, че трябва да бъде образувано посилно правителство, министър-председателят Али Фетхи подава оставка. Мустафа Кемал предварително е уговорил всичко — Фетхи бей и останалите министри в кабинета няма да се съгласят да бъдат включени в листата на някоя опозиционна групировка. Оставката раздвижва опозицията, както е очаквал лидерът. Сред нея се оформят няколко групи, които бързат да образуват свои листи, но нито една няма успех. Липсата на единство сред опозицията си казва думата.

След като е режисирал всичко и вдигнал завесата, Мустафа Кемал се оттегля в Чанкая и оттам следи представлението. Когато желанието на опозицията да състави свое правителство охладнява, той поканва на вечеря в Чанкая няколко приближени депутати. Мустафа Кемал споделя пред тях намерението си:

— Утре ще обявим република!

След това уговарят подробностите. Сутринта депутатът-генерал Кемалетин Сами ще предложи на парламентарната група на Народната партия да помоли Мустафа Кемал да се намеси и да разреши правителствената криза. След това всички се разотиват и при лидера остава само Исмет бей.

„. . . Когато гостите си тръгнаха, Мустафа Кемал

ми каза да остана — разказва Исмет бей. — Седнахме на масата и започнахме да обсъждаме измененията на Закона за основните организации. Съпоставихме внимателно стария и новия текст. Ататюрк ми диктуваше окончателния текст и аз го записвах. След като привършихме, прочетох го от начало до край. Ататюрк слушаше внимателно. Когато привърших, той продължи да мълчи и размишляваше нещо. След това каза: „Подготовката е добра".

В новия текст на документа, който има характер на конституция, Турция се обявява за република.

По-късно за обществеността става ясно, че три месеца преди това Мустафа Кемал е подготвял текста на новия Закон за основните организации и тайно го е дал за мнение на един професор по право.

„Беше последният ден на стария режим — пише Фалих Ръфкъ. — Малцина бяха ония, които знаеха какво предстои. Повечето не подозираха. Знаещите чакаха загрижени и в същото време спокойни. Спокойни, защото въпросът щеше да се разреши из основи. Загрижени, защото за неизвестен период от време щяхме да преминем към един непознат режим, който беше свързан с живота на Мустафа Кемал. Единственото нещо, което можеше да приобщи народа към този режим, беше фактът, че той беше свикнал да вижда начело Мустафа Кемал. Дали щеше да се отдалечи Мустафа Кемал от народностния дух, който сега господствуваше в Националното събрание? Дали Чанкая щеше да престане да бъде щаб на революцията и да се превърне в място на недостижим, далечен диктатор от султански тип? Щеше ли да се разруши орловото гнездо? Малко или много, всички живеехме с тези съмнения. Страхувахме се да не загубим революционера . . .

Ония, които не знаеха, прекараха деня в халюцинациите на болен с висока температура . . . Те бяха загубили надеждата да образуват правителство . . ."

На утрото в Чанкая пристига уговорената молба на депутатите от Народната партия до Мустафа Кемал да се намеси в кризата, за да бъде образувано правителство. Той отива и иска срок за размишление.

— Моля да ми предоставите един час на разположение — обръща се той към депутатите. — След това ще ви докладвам как да излезем от положението.

После се оттегля с голяма група депутати в своята стая и уговаря с тях последните стъпки. Най-влиятелните депутати са уведомени за това, което предстои да се извърши. Подготвени са и оратори, които да създадат атмосфера за приемането на законопроекта. Взети са мерки и против опозицията на духовенството в Националното събрание. За целта произнася реч депутатът Расих ходжа. Той обявява, че републиканската форма е най-подходящата за управление на страната. А в края на речта си се провиква:

— Да живее Републиката!

Под влияние на създалото се настроение депутатите скачат на крака и скандират:

— Да живее Републиката!

Всеки член на Закона за основните организации се гласува поотделно. И след всяко гласуване тук-таме се чува „Ох, божичко!" Трудно е на тези хора да се простят със старото. То се къса с болка от сърцето им. Новото им е чуждо и непонятно.

Мустафа Кемал е избран за президент на новата република. За него гласуват 158 депутати, а 100 се въздържат.

Рождената дата на републиката е 29 октомври 1923 година.

Близо година преди това на икономическия конгрес в Измир Мустафа Кемал произнася присъдата над старото:

— Господа! — заявява той. — Ако потърсим причините за плачевното, за бедственото положение, в което изпадна нацията, ще я открием непосредствено в самата форма на управление... Енергията, трудът, всички усилия на хората в Османската империя се използуваха не за задоволяване на желанията, стремежите и потребностите на нацията, а за егоистичните цели, за задоволяване на алчните страсти и въжделения на тази или онази личност... Тези, които воюват с меч, в края на краищата търпят поражение от онези, които воюват с ралото. Така се случи с Османската империя. Българите, сърбите, унгарците, румънците се привързаха към ралото, укрепиха битието си, укрепиха силите си, а нашата нация се тътреше подир ей такива фатихи-завоеватели. И накрая беше победена..."

Националното събрание акламира новия президент. Мустафа Кемал благодари на депутатите за доверието и подкрепата в този „исторически момент".

Новият президент натоварва Исмет бей да състави правителството. На него сега му е необходим такъв министър-председател, в когото може да бъде сигурен, че ще го следва неотклонно. Али Фетхи е избран за председател на Националното събрание.

Сто топовни салюта възвестяват началото на републиката в различни градове на страната. Когато ги чува, намиращият се в Тразон генерал Кязъм Карабекир извиква при себе си началника на гарнизона и му иска обяснение:

— Какви са тези топовни гърмежи?

— Обявихме република!

— Защо не ме питахте?

— Нима щяха да ми забраните, ако бях ви питал?

— Не, но... Ние не бяхме обсъдили такъв акт.

Кязъм Карабекир има известно основание да се учудва. За първи път Мустафа Кемал взема важно решение, без да се допита както преди до старите си приятели.

Пътищата окончателно са разделени. Четиримата сподвижници на лидера — Кязъм Каракебир, Хюсеин Рауф, Али Фуад и Рефет, са в опозиция. По някакво стечение на обстоятелствата, след случилото се те се събират в Истанбул. Когато вестниците критикуват начина на „прибързано обявяване на република", Рауф дава интервю, в което изказва съмнение, че новото правителство е силно и се опира на народа.

Анкара тълкува изказването на Рауф като враждебен акт и той е принуден да отиде в новата столица, за да даде обяснения. На гарата в Истанбул го изпращат Али Фуад, Кязъм Карабекир и Рефет.

— Аз също съм привърженик на републиката, но съм против личната власт — резюмира настроението на останалите Карабекир.

В Анкара Рауф посещава Мустафа Кемал в Чанкая, но отбягва да засегне политически въпроси. Предния ден лидерът е имал сърдечна криза с припадък. Голямото напрежение дава своето отражение. Лекарите забраняват на Мустафа Кемал да употребява спиртни на-

питки. В парламентарната група на Народната партия стават остри престрелки между Исмет и Рауф, но не се поставя въпрос за изключването на Рауф.

Няколко месеца по-късно нов случай предоставя възможност на Мустафа Кемал да ликвидира още едно наследство на османизма. Известните пакистански мюсюлмански лидери и милионери Ага Хан и Еми Али изпращат писмо до турското правителство, в което настояват да не се разделя султанската власт от халифата в името на единството на мюсюлманския свят. Писмото обаче предварително бива публикувано в един истанбулски вестник и това предизвиква бунт от негодуване в Националното събрание в Анкара.

На Мустафа Кемал не се прави положението на халифа Абдулмеджит в Истанбул, който се радва на уважение като духовен глава. Още преди писмото Мустафа Кемал прави изявление пред чуждестранен журналист, че халифатът по същество е форма на власт. При създалото се настроение, от само себе си се разбира, че наличието на Национално събрание трябва да изключи съществуването на друга власт. В Националното събрание е внесен законопроект за премахването на халифата. И този път нещата така са подредени, че представители на духовенството сами трябва да доказват несъвместимостта на мюсюлманската религия с халифата. Когато ходжата Сеид бей с примери от шерната доказва ненужността на халифата, друг възмутен и отчаян ходжа тича при Мустафа Кемал и го моли:

— Генерале, ако твоята цел е дори премахването на корана, моля те, заповядайте ни и ние ще му намерим лесното, но не ни карай да произнасяме такива речи . . .

Националното събрание гласува против халифата и още същата нощ Абдулмеджит е изгонен от Турция. Страната се освобождава от последната верига, която я свързва формално със Средновековието

6

Като ехо на бурните събития в източните области на Анадола избухва кюрдски бунт под ръководството на шейх Саид. В същото време Лондон подновява ма-

шинациите си около неразрешения на Лозанската конференция Мосулски въпрос. Всичко това за известно време отвлича вниманието на Анкара.

Проявяват се в по-остра форма и разногласията между старите съратници и Мустафа Кемал. Кязъм Карабекир, Рауф, Рефет се плашат от силния му дух, безкомпромисността му ги тревожи. Погледът на Мустафа Кемал е насочен твърде надалеч. Те искат да охладят ентусазъма му, да забавят напора му. Въобразяват си, че „Исмет и Февзи отново ще работят заедно с Али Фуад и Рауф“ и че лесно ще внушат на Мустафа Кемал необходимостта от този обрат. Разривът е невъзвратим. Между старите съратници няма само лична неприязън и недоразумения, има принципни различия относно пътищата и целите на борбата.

Във всяка своя стъпка Мустафа Кемал демонстрира намерението си да извърши радикални реформи в икономическата и социалната област. При нищетата и неграмотността, при господствуващите консервативни схващания те могат да се постигнат само под единно здраво ръководство.

Според четиримата му стари съратници турският народ е уморен от десетгодишното военно положение, от последната война. И сега той се нуждае от почивка.

Нима е възможно Мустафа Кемал да се съгласи с това? Той не може да чака някакво въображаемо узряване на събитията и след това да пристъпи към реформи. Това противоречи на търсенията и амбициите му. Мустафа Кемал е уверен, че този народ се нуждае от действена политика, а не от западен либерализъм. Този народ трябва да се управлява от силна ръка, за да бъде измъкнат от изостаналостта и вековната инертност.

На едно от редовните си събрания четиримата приятели решават да използуват средствата на политическата борба, за да наложат своето становище за развитие на страната. Те намират, че Националното събрание е удобна трибуна за това. За целта се оттеглят от военните постове, които заемат. Кязъм Карабекир и Али Фуад подават оставка под предлог, че военното министерство не обръща никакво внимание на техните предложения за подобряване подготовката на армията. Около тях се групират депутати, които също недоволствуват от развитието на събитията. Няколко вестника в Истан-

бул споделят позициите на четиримата и критикуват остро „прибързаните действия на Анкара". Взаимните подозрения между двете страни се засилват. Под влияние на някои подстрекателства Мустафа Кемал преценява действията на четиримата като подготовка за преврат.

Али Фуад е потиснат и разочарован, че се подслушват телефонните му разговори. „Доверието ни един към друг беше изчезнало" — заявява той. В деня, когато подава оставка, той изпраща съобщение до Чанкая с искане за среща с Мустафа Кемал. В същото време лидерът изпраща човек да му съобщи, че го очаква на вечеря. Заинтересовани от разрива, някои приближени на лидера осуетяват срещата. Мустафа Кемал напразно чака Али Фуад и това засилва подозрителността му. В това време при него в Чанкая са Исмет бей и Сафет бей. Сафет бей е трябвало да съобщи на лидера желанието на Али Фуад, но той предпочита да мълчи.

„Въпреки че го чаках за вечеря, генерал Али Фуад не дойде — пише Мустафа Кемал. — На вечерята дойдоха министър-председателят Исмет и министърът на националната отбрана генерал Кязъм. Ние разменихме мисли и взехме решение как да действуваме против заговора."

На следващия ден е изпратена бърза телеграма до всички командири, които са депутати в Националното събрание. В телеграмата се настоява те незабавно да се откажат от депутатския си имунитет, за да се посветят изцяло на военните си задължения. Това е отдавнашно схващане на Мустафа Кемал — армията да не се меси в политиката. Част от предупредените командири се подчиняват на искането. Други се колебаят, но биват уволнени.

Рауф и приятелите му посрещат твърденията, че подготвят преврат като „смешни и необосновани". От своя страна те отправят критични бележки за слабостите на правителството. Между двете страни се разменят остри реплики и чашата прелива. Положението на четиримата в Народната партия става нетърпимо. Те подават оставка и на 17 ноември 1924 година образуват опозиционна Прогресивна републиканска партия, към която се присъединяват тридесетина недоволни депутати. Новата партия публикува програма, в която редица момен-

ти се различават чувствително от позициите на Народната партия. Взела за образец западната буржоазна държава, Прогресивната републиканска партия е за пълна свобода на частната инициатива и за поощряване на чуждия капитал.

Опозицията развива бурна дейност в Националното събрание, без обаче да постигне някакъв резултат. За да притъпи острието на нейните атаки, Мустафа Кемал иска оставката на Исмет бей и назначава за министър-председател умерения Али Фетхи. Това обаче не означава, че лидерът се е отказал от намерението си за реформи.

Правителството закрива един истанбулски вестник заради прекалената му критичност. В Националното събрание пререканията продължават. В момент на разгорещени дебати един депутат от управляващата партия убива привърженика на опозицията генерал Халид и противоречията се изострят много. В началото на юни 1925 година Министерският съвет взема решение за закриване на опозиционната Прогресивна републиканска партия. По израза на един истанбулски вестник, „роденото от страданието и от липсата на свобода отроче" просъществува едва шест месеца. В решението е формулирано обвинението, че ръководните деятели на партията имат пръст в избухналия бунт на кюрдите.

Фактите опровергават това твърдение. Целта на кюрдските бунтовници на шейх Саид е да свалят кемалисткото правителство и да възстановят халифата. Те искат връщане на шериата, въвеждане на религиозно обучение в училищата и вдигане забраната на фереджетата. За няколко седмици кюрдските бунтовници завземат властта в редица области.

В Националното събрание се оформят две течения: едното не придава голямо значение на бунта и смята, че с нормални средства може да бъде потушен; другото се опасява той да не се разпространи из цялата страна и да вземе характер на религиозен контрапреврат. Научил за бунта на кюрдите, в Анкара пристига Исмет бей. Той е на мнение бунтът да се смаже с желязна ръка. Мустафа Кемал го подкрепя. В Националното събрание се разразява битка между привържениците на двете становища. Гласувано е недоверие на правителството на Али Фетхи. Образува се нов кабинет, възглавя-

ван от Исмет бей, който прокарва закон за специални пълномощия на правителството. Създават се революционни съдилища.

Два месеца след това редовната армия потушава бунта. Главните водачи, начело с шейх Саид, са изправени пред съд. Те не се признават за виновни, тъй като се ръководят от шериата. Девет души увисват на бесилките пред голямата джамия в Диярбакър.

Бунтът засилва убеждението на Мустафа Кемал, че условията в страната не са подходящи за експерименти с либерализъм. Изградените в цялата страна съдилища издават строги присъди срещу всички заподозрени в съучастничество или съгласие с целите на бунта. В Истанбул са закрити много ежедневници, които се осмеляват да отправят критични бележки срещу правителството. Бесилки се появяват дори в центъра на Анкара.

Една ранна утрин българският посланик Симеон Радев се събужда от непривичен шум на площада пред хотела, в който е отседнал. Когато наднича през прозореца, в полумрака забелязва единадесет бесилки.

Правителството взема решение да въдвори на принудително местожителство няколко едри земевладелци от Източен Анадол. Моментът е удобен да бъде ликвидирана тази полуфеодална форма на собственост, но както правителството, така и Мустафа Кемал не предприемат такава стъпка. Още тук се проявява нерешителността на кемализма, която оставя отпечатък и върху предвижданата по-късно земеделска реформа.

В дачата на съветското посолство край Анкара Мустафа Кемал и съветският посланик Аралов спорят върху тези събития.

— В Турция няма класи — казва Мустафа Кемал. — Няма работническа класа, защото нямаме промишленост. Търговията е дребна, няма капитали. Чужденците ни експлоатират. Моята задача е да засиля търговията в страната, да започне строителството на фабрики, да се изследват земните недра. Да помогна на анадолския търговец да забогатее. Това е предстояща държавна задача.

— Ами селяните — пита Аралов.

— Ще им помогнем. Ще ликвидираме десятъка.

— Но докато вие се готвите да помогнете на селяните, феодалите още повече ще ги заробят... Ние смя-

таме, че вашата сила, Гази, вашата опора са селяните. Подобрете положението им; дайте им земя. Освободете ги от налозите.

— В Русия положението е друго — продължава Мустафа Кемал мисълта си. — Вие не можете да се сравнявате с Турция. Работническата класа в Русия беше организирана още преди революцията, тя имаше високо съзнание. У вас не е така силно влиянието на религията върху масите, както в Турция. Няма у вас религиозен фанатизъм. С това трябва да се съобразяваме...

В края на 1925 година Обществото на народите, в което империалистическите държави свирят първа цигулка, се произнася по Мосулския въпрос в полза на Англия. Подписаният по-късно договор между Ирак и Англия всъщност облагодетелствува Англия и утвърждава сферата ѝ на влияние в Близкия изток.

Мустафа Кемал е неспокоен от това развитие. Съжителството с англичаните в Ирак, доскорошната вражда с гърците го карат да мисли за сигурността на страната си при евентуално влошаване на положението. По негово нареждане турският външен министър д-р Тевфик Рюштю Арас се среща в Париж с външния министър на Съветска Русия — Чичерин. Този ход е твърде неочакван за западния свят. Съветска Русия и Турция подписват пакт за ненападение, който предвижда нито една от страните да не се включва в коалиция, насочена против другата. За Турция смисълът на пакта е далеч по- голям — той ѝ осигурява стабилност и сигурност.

Осуетил всякаква възможност за вътрешна съпротива, осигурил подкрепата на Съветска Русия и в атмосферата на една последователна политика на мир и дружба между балканските страни, Мустафа Кемал започва осъществяването на преобразованията и реформите.

В началото на август 1925 година Мустафа Кемал се разделя с Лятифе ханъм. От известно време тези два остри камъка не могат да се понасят и стигат до неизбежния разрив. Мустафа Кемал харесва Лятифе ханъм заради съвременните ѝ възгледи за живота, за европейското ѝ възпитание. Тя се влюбва в него задочно, влюбва се в легендарния му образ. Бракосъчетанието им се извършва по светските закони. Но това не пречи на

Мустафа Кемал да се разведе по мюсюлманския обичай: „Свободна си!“

7

Анкара постепенно се оживява и започва да придобива физиономия на столица. Тук е парламентът, тук са министерствата и други правителствени учреждения. Служебното положение принуждава много закоравели истанбулци да се примирят, макар и временно, с провинциална Анкара.

Дипломатическият корпус на западните страни е обявил бойкот на новата столица. Посланиците на Европа не желаят да понасят несгодите на примитивната обстановка, която ги очаква тук. Английският крал Георг V официално изразява несъгласието си неговият посланик да живее в такъв град. Останалите европейски посланици също предпочитат да живеят в Истанбул, а в Анкара изпращат секретарите си. Това не се нрави на Мустафа Кемал и при всеки удобен случай той подхвърля двусмислени намеци по адрес на един или друг европейски посланик.

Само представителите на Съветска Русия и кавказките автономни републики са в Анкара.

Истанбул ревниво следи всичко това и с нескрита надежда очаква да се поправи „грешката“.

— Провъзгласяването на Анкара за столица е временно. Нима е възможно цивилизацията да започне от нула — говорят на всеослушание недоволните.

Мустафа Кемал не обръща внимание на подобни мнения. Повикал е архитект от Европа, който да планира Анкара. Обявеният конкурс е спечелен от германския архитект проф. Янсен. Мустафа Кемал лично следи подготовката на проекта и одобрява концепциите за градоустройството на новата столица.

Професор Янсен е изправен пред необичайни трудности. Ту министърът на благоустройството, ту кметът на столицата се месят грубо в работата му, опитват се да изменят първоначалния проект по своя вкус. При едно спречкване министърът на благоустройството крещи след демонстративно напусналия кабинета му Янсен:

— Аз съм строил пътища по непристъпните пла-

нини на Малатия. Сега Янсен ли ще ме учи как се правят улици?

Нелишеният от чувство за хумор Янсен споделя с огорчение несъгласието си с една намеса на кмета:

— Чуден човек е този кмет, ако в дома му се повредят две крушки, той ще извика техник да ги смени. Не смее да пипа електрическата мрежа, защото има опасност за живота. Обаче непрекъснато се меси в плановете ми, защото няма нищо опасно за живота му . . .

Това не са само трудности на професора, това са трудностите на новороденатa република, родилните мъки на борбата с консерватизма и изостаналостта.

Мустафа Кемал поощрява официалните и неофициални приеми, баловете и забавленията. Настоява членовете на правителствения кабинет да ги посещават. Мустафа Кемал и Исмет бей често посещават Анадолския клуб, където играят карти. На единия край е министър-председателят с няколко министри. Тук обикновено е тихо и се играе бридж. На другия край е Мустафа Кемал, където винаги е шумно и се играе покер. Лидерът не се влияе от успеха или неуспеха в играта. Тя за него е преди всичко откъсване от напрегнатото ежедневие.

Външно Мустафа Кемал изглежда спокоен и доволен. Нищо в него не издава вътрешния свят, мислите, които го вълнуват. Някои привърженици на старото се радват и таят надежда, че тщестлавието може да удави огъня в Мустафа Кемал със сладък шербет, да заглуши реформистките му намерения.

Те се лъжат. Мустафа Кемал напомня спрял се да си отдъхне за минутка маратонец, който оглежда местността, за да продължи по най-прекия път. Зад привидното спокойствие зреят плановете за бъдещето. Само след месец-два обществеността не само в Турция, но и в света ще узнае, че в младата република започва битка с османските отживелици.

— . . . Светът напредва с поразителни темпове. Нима ние трябва да останем извън тях? — споделя той. — На този свят науката и техниката са ръководно начало за всичко, за цивилизацията, за живота, за успеха. Да се търси друго ръководно начало извън науката и техниката, е неграмотност и самоизмама.. .

Мустафа Кемал е убеден, че пътят към реформите минава през неутрализиране на заробващото влияние

на религията. Той е далеч от мисълта да се противопоставя изобщо срещу мюсюлманската религия, мисълта му е да освободи обществения и политическия живот от нея, да отслаби хипнотизиращото ѝ въздействие върху народа. Затова битката започва с изродилите се пипала на религията — религиозните секти, дервишките ордени и шейховете. Никой освен Мустафа Кемал не би дръзнал да предложи такава реформа, защото би бил наказан жестоко. Но в съзнанието на народа неговият образ се покрива със спасител.

Мустафа Кемал не обича да обявява реформите си със закон или реч в Националното събрание. Той предпочита прекия контакт, личното внушение, беседите при обиколките си из страната. Намерението му е първо да създаде подходяща атмосфера. Най-смелите си реформи обявява в най-консервативно настроените райони на страната.

— Да се търси помощ от духовете на умрелите, е петно за едно цивилизовано общество — говори той в бастиона на духовенството град Кастамону. — Господа, уважаеми граждани, трябва добре да знаете, че Турската република не може да бъде държава на шейхове, дервиши, послушници и протежирани. Най-правилната, най-истинската религиозна секта е сектата на цивилизацията.

Изпробвал почвата, направил последните внушения, едва след това се издава закон, с който се закриват всички тюрбета. При обсъждането на законопроекта някои депутати се противопоставят, защото тюрбетата им носят доходи. Но когато убеждението не помага, Мустафа Кемал заплашва.

В края на август 1925 година Мустафа Кемал предприема обиколка в района на Кастамону и Инеболу. Облечен е в лек спортен костюм, на главата си носи широкопола сламена шапка. Какво е намислил? По време на цялото пътуване е в добро настроение. Когато колите пресичат полето на Чубук, Мустафа Кемал разказва за голямата битка между Тамерлан и Баязид, станала тук преди 625 години. В увлечението си той обяснява къде са били разположени войските на Баязид и как Тамерлан го изненадва, като връхлита от неочаквана посока. Придружаващите го остават с впечатление, че лидерът е тръгнал на разходка за отмора. Всъщност и той като Тамерлан се готви за изненада.

Близо до Чанкъръ ги посреща делегация от ръководителите на града. Във всяко село народът е наизлязъл на шосето, за да види с очите си легендарния водач на националноосвободителната борба. В първия момент посрещачите в Чанкъръ се стъписват. Разликата между човека пред тях и образа в съзнанието им е поразителна. Един самоук художник дори го е нарисувал: грамаден исполин с огромни мустаци и дълга сабя. А колко обикновен е този човек с европейски дрехи. В него няма нищо войнствено. А това широкополо нещо, което носи на главата си вместо фес, съвсем ги обърква. Мустафа Кемал снема шапката си и така поздравява народа, който вече излиза от първоначалното си вцепенение и бурно го акламира.

— Къде са вашите шапки? — пита Мустафа Кемал официалните посрещачи, когато се ръкува с тях.

— Ако знаехме, че вие ще дойдете с шапка . . . — заекват объркани те и крият фесовете зад гърба си.

Като вижда, че Мустафа Кемал снема шапката си, народът също снема фесовете. Нещо, което религията не одобрява. Първият пробив е направен. От всички страни се носи възторжено:

— Слава на Гази, да живее нашият победител!

Извън Кастамону също излизат посрещачи. В живописна местност пред самия град 1000 конници са се построили от двете страни на пътя. До късно през нощта градът се оглася от веселията, устроени в негова чест. От време на време той излиза на балкона на конака и ги поздравява, като снема шапката си. Множеството долу също снема фесовете.

На другия ден Мустафа Кемал дава прием в сградата на общината. Там има представители от околните села и той ги разпитва. Иска да знае трудностите, които преживяват. Слуша оплакванията им, че няма пътища, земята е малко и дава малко плод, защото няма с какво да я обработват, че няма работен добитък поради продължителните войни. Търговията е слаба и местните тъкачни работилници бездействуват. От напрежение по челото на Мустафа Кемал избиват капчици пот. Пътят на турската нация към постиженията на Европа трябва да започне от нула, такова е наследството на империята. И колкото картината е по-тежка, толкова думите му са по-силни:

— Ние трябва да станем цивилизовани хора. Нашите мисли, нашият манталитет трябва да се измени от главата до петите. Погледнете турския народ, вижте целия ислямски свят. Всички живеят в нищета и страдания, защото не са променили схващанията и манталитета си съгласно повелята на съвременната цивилизация. Повече не можем да чакаме. Цивилизацията е такъв силен огън, че изгаря и унищожава всичко, което остане извън нея . . .

Мустафа Кемал сочи един гражданин:

— Например сред множеството насреща виждам един гражданин. На главата си носи фес, около него е засукал зелена чалма, на гърба му има риза, отгоре сако като моето, по-надолу не виждам. Какво е това облекло? Един цивилизован човек не би ли се разсмял на такова причудливо облекло?

— Ще се разсмее — чуват се наоколо гласове.

Мустафа Кемал не прекалява. Пред народа той никога не застава в позата на повелител.

На втория ден от пребиваването си в Инеболу, придружен от депутати, генерали и местни ръководители, Мустафа Кемал отива на нова среща с гражданите. Претъпканият салон го посреща с нестихващи възгласи и овации. Представителна група младежи го приветствува:

— Обични наш Гази, ако един ден се отклоним от пътя, който ни сочиш, върху нас да падне проклятието на целия народ. Ти си наш образец!

Присъствуващите в салона повтарят думите на младежите. След това Мустафа Кемал произнася една от най-интересните си речи в тези първи години след победата. Той говори за смисъла на постигнатото в борбата и за приноса на народа в този край. Речта му накрая се превръща в беседа с множеството.

— Уважаеми граждани, като съм уверен, че разбирате всичко това, искам да се обърна към вас с няколко въпроса. Допустимо ли е дори за минутка да се остави начело на този напълно суверенен народ един султан? Вас питам.

— Не, в никакъв случай — чуват се гласове в залата.

— Скъпи братя, можеше ли този народ, който при много върховни моменти е доказвал своята разумност, да даде място в отечеството си, в съвестта си на тези заблу-

дени, неграмотни, лицемерни халифи, които твърдят, че са сянката на аллаха и наместници на пророка? Вас питам.

— Никога, в никакъв случай . . .

— Можеше ли нашият народ да се съгласи да раздвоява децата си, давайки ги да се обучават в коренно различаващите се духовно медресе и светското училище? Народът на Турската република, който се нарича цивилизован, е длъжен да докаже това в рамките на семейните отношения, с начина си на живот. Трябва да поясня последните си думи. Питам ви: национално ли е нашето облекло?

— Не!

— Прилича ли облеклото, което носим, на облеклото на цивилизованите народи?

— Не, не!

— Аз се присъединявам към вашето мнение. Прощавайте за израза, но не може да се нарече нито национално, нито общочовешко едно облекло, което може да се олицетвори с поговорката: „Отдолу пищяли, отгоре пушка". Може ли тогава една нация да няма свое облекло?

— Не, в никакъв случай!

Мустафа Кемал се завръща в Анкара с шапка на главата. Дошлите да го посрещнат също носят шапки. Мустафа Кемал разменя шапката си с шапката на журналиста Юнус Нади. Между посрещачите е и депутатът от Афион Али бей. Само един ден преди това той едва не е арестувал кореспондента на вестник „Вакит", който пръв е научил новината и си е сложил шапка на главата. Али бей също е с шапка.

Правителството издава разпореждане, с което се забранява на лицата без духовен сан да носят религиозно облекло. Интелигенцията, депутатите бързо възприемат новото. В края на годината Националното събрание гласува закон, който забранява феса и окачествява носенето му като предателство.

Истанбулските вестници не реагират остро, както преди, но нито един вестник не смее да спомене в колоните си думата „шапка" и я заменя с „модерно таке", „таке с козирка" и други подобни. Толкова страшна изглежда тя и сякаш нейното споменаване обезсилва постулатите на ислямската религия.

Три години по-късно, на прием в Чанкая по случай годишнината от обявяването на републиката, се случва нещо непривично за дипломатическата практика. То показва колко силна е реакцията у Мустафа Кемал срещу феса и онова, което символизира. Тогавашният френски посланик в Анкара конт дьо Шамбру си спомня: „...На приема присъствуваха около двеста души дипломати. Между посетителите правеше впечатление с високия си като кюнец фес посланикът на Египет. Мустафа Кемал от време на време хвърляше насмешливи погледи към този посланик. Горкият колега нищо не подозираше. В такт с музиката Мустафа Кемал стана, мина покрай египетския посланик и пошушна нещо на намиращия се наблизо служител. След това потупа египтянина по рамото. Помислих, че ще го целуне. С рязко движение неочаквано грабна феса от главата на египтянина и го сложи на сребърния поднос на един прислужник, който се отдалечи бързо. Всички наблюдавахме тази типична за Мустафа Кемал шега. Добре, че египетският колега не придаде голямо значение на каприза на този велик човек."

В Инеболу Мустафа Кемал изказва мисли и върху още един генерален проблем на турското общество — робското положение на жената и необходимостта тя да стане равноправен гражданин.

— По време на обиколката ми не само в селата, но и в малките и големите градове забелязах, че нашите другарки много грижливо и плътно прикриват лицата си. Предполагам, че особено в този горещ сезон, покривалата сигурно им причиняват мъки и страдания. Приятели, донякъде това е резултат на нашия егоизъм. Нека жените ни открият лицата си към света. И със собствените си очи внимателно да огледат този свят. Няма нищо страшно в това... Бих казал дори, че ако е необходимо, можем да дадем жертви, за да постигнем тази толкова важна цел.

Като гледа объркани лица на слушателите, които за първи път чуват от устата на държавник думи, които преди са били смятани за свещен грях, Мустафа Кемал предупреждава откровено:

— Не се плашете, този ход на нещата е неизбежен!

Въпросът за измъкването на турската жена от

робското й положение е много по-сложен и труден, защото е свързан с вековни традиции и схващания, свързан е, по израза на Мустафа Кемал, с човешкия егоизъм. Такава революция иска време, тя не може да се наложи със закон, а трябва да стане вътрешно убеждение, за да има успех. Та тези хора, които сега го слушат с изумление, със смесено чувство на негодувание и възхищение, до вчера са живели с други мисли. И ако днес има известни проблясъци на прогрес сред някои образовани жени, то е все още нищо. Мустафа Кемал иска да разруши досегашните устои на семейството и да го изгради на съвсем различни принципи.

Мъжът в Османската империя е гледал на жената като на необходима вещ. Любовта на жената се е схващала като задължителна преданост и покорство, а любовта на мъжа като благоволение и милост на собственик, на притежател. Жената е вещ, с която мъжът може да постъпва, както си ще.

В империята жените не са имали право да пътуват с мъжете си в една кола. В корабите, в градските превозни средства, в кината и сладкарниците тяхното място е отделено с пердета. В театъра женските роли се изпълняват от мъже. Жената е роб. От това робство именно иска да я измъкне Мустафа Кемал. Борбата е трудна, съпротивата голяма. Мустафа Кемал мисли да постигне целта си на първо време в градовете, а след това в селата, където консерватизмът е особено жилав. Понякога съпротивата идва от неподозирани хора. Известната с либералните си възгледи писателка Халиде Едип веднъж възмутено мърмори:

— Защо се месите в нашите фереджета и покривала?

Окрилен от успешната си обиколка в районите на Инеболу и Кастамону, не след дълго Мустафа Кемал заминава за Измир, известен с по-свободните си нрави. На устроения тук бал той кара присъствуващите да танцуват модерни танци. Сам кани дъщерята на валията. Притеснението сред присъствуващите е голямо, сякаш са ги осъдили да извършат най-позорната стъпка в живота си. Всъщност за първи път една турска жена танцува с мъж под погледите на останалите.

На един конгрес на учителите в Анкара, в салона седят учители и учителки, макар между тях да са ос-

тавени няколко свободни реда столове. Новината хвърля ходжите в тревога и една делегация отива да се оплаче на Мустафа Кемал. Той извиква веднага председателя на дружеството на учителите в града и пред ходжите го порицава:

— Какво сте направили на конгреса на учителите? Не ви ли е срам? Срамота е!

Ходжите тържествуват, но радостта им е кратка.

— На конгреса сте поканили и учителки — продължава Мустафа Кемал. — Добре, но защо сте ги накарали да седят отделно от учителите? На себе си ли нямате доверие, или се съмнявате в непорочността на тези жени? Да не чувам повече, че карате жените да седят разделено от мъжете!

Близкият до Европа Истанбул по-лесно се приспособява към новото. В трамваите и корабите пердетата са махнати. По улиците все по-често се срещат модерно облечени жени. Започват, макар и плахо, първите балове и забавления.

В Анкара Мустафа Кемал е инициаторът на първия семеен бал. По навик на единия край на салона сядат мъжете, на другия жените. Само няколко по-упорити жени стоят на крака сред залата. Останалите жени не смеят да отидат до бюфета да си купят разхладителни напитки. Никой на никого не представя жена си. Мустафа Кемал не може да търпи такова положение. Той непрекъснато обикаля между мъжете и не ги оставя на мира. Подканя и жените да танцуват, мъчи се да разсее сковаността.

— Момчета, кавалерствувайте на жените, които не са седнали? — поощрява той мъжете. — Нека ония, които седят, да им завидят. Полека-лека всички стават . . .

На един бал по случай годишнината на републиката дълго време никой не става да танцува. Офицерите съобщават на Мустафа Кемал, че жените отказват на поканите им за танц. Тогава той застава на средата на салона и с висок глас обявява:

— Приятели, в никакъв случай не мога да приема жените да отказват на турски офицер поканата за танц. — После се обръща към офицерите: — Заповядвам ви, веднага се пръснете из салона и започнете да танцувате!

След малко целият салон танцува.

Още в края на войната е приет закон за семей-

ството, многоженството е забранено. Жената постепенно започва да заема разни служби и влиза в политическия живот. Пет години по-късно на жените е признато правото да участвуват в общинските избори, а след десет години участвуват в парламентарните избори и по личната инициатива на Мустафа Кемал през 1935 година за първи път в Националното събрание влизат седемнадесет жени-депутати.

Реформите трудно си пробиват път. В източните области на страната стават бунтове. Правителството потушава със сила съпротивата срещу новото. Революционните съдилища отново влизат в сила.

Пътят към новото минава през жертви.

При следващото пътуване на Мустафа Кемал до Измир органите за сигурност разкриват заговор за покушение срещу него. Закъснението на влака, с който Мустафа Кемал трябва да пристигне в града, разколебава един от съучастниците и той предава останалите. Главният заговорник е Зия Хуршит — един от организаторите на опозицията в първото Национално събрание. Пред полицията той е дързък и не крие намеренията си. Другите двама са професионални убийци и техният разпит разкрива, че нишките на заговора водят към Истанбул, към бивши ръководни деятели на младотурското движение. Извършват се арести. Арестувани са основателите на Прогресивната републиканска партия. В затвора влизат Кязъм Карабекир, Али Фуад, генерал Джафер Таяр. Рауф и д-р Аднан се намират извън страната, но задочно те също са подведени под съдебна отговорност. В обръщение към народа Мустафа Кемал обявява, че опитът за покушение е насочен не само срещу неговата личност, а срещу републиката и принципите, на които тя е изградена.

Може ли да се допусне, че доскорошните сратници на Мустафа Кемал са станали съучастници в покушението срещу него? Карабекир, Али Фуад и останалите са дочули за подготовката на такова покушение, но не са се отнесли с необходимата сериозност към него. В този смисъл бившата Прогресивна републиканска партия в лицето на ръководните си деятели се превръща обективно в прикритие за покушителите.

Какво мисли Мустафа Кемал? Той е подозрителен и към бившите младотурци, и към разтурената Прогресивна републиканска партия. Опасява се да не се изпре-

чат на пътя му към реформите и пробразованията. Въпреки протестите на истанбулския печат срещу арестуването на Карабекир, Али Фуад и останалите, той чака търпеливо резултата от следствието. Исмет бей също е против арестуването на Карабекир, но революционният съд надделява с решението си. Мустафа Кемал иска с ушите си да чуе подбудите на покушителите и нарежда да доведат при него единия от тях. Покушителят обяснява, че не познава Мустафа Кемал, но че той е лош човек, който причинява злини на държавата.

— Как е възможно да стреляш срещу човек, когото не познаваш? Ами ако убиеш другиго?

Покушителят разказва, че щели да му го покажат, когато минава по улицата. Мустафа Кемал изважда пистолета си и му го подава:

— Щом е така, аз съм Мустафа Кемал. Хайде, вземи пистолета и ме убий!

Покушителят гледа потресен и моли за прошка.

Мустафа Кемал иска среща и със Зия Хуршит. Последният се държи надменно.

— Зия Хуршит бей, нима не работихме дълго време заедно, в името на една цел? — пита Мустафа Кемал.

— Да, генерале.

— Защо е това покушение? При това вие сте били душата на групата.

— Така е... Вярно е, генерале. Дойдох да извършим покушението, но не успяхме...

— Не очаквах това от вас...

— Светът е пълен с неочаквани неща, генерале. За съжаление днес аз съм изправен пред вас в това положение...

Съдът произнася смъртни присъди срещу единадесет души. Единадесет бесилки са издигнати в различни квартали на Измир. Хуршит е обесен на мястото, където са предвиждали да застрелят Мустафа Кемал.

Кязъм Карабекир, Али Фауд, Джафер Таяр и други биват оправдани поради липса на доказателства за съучастие в покушението. Рауф и д-р Аднан са осъдени на десет години изгнание в чужбина. Оправданите генерали обаче не са допуснати на предишните си постове в армията и по-късно биват пенсионирани. Няколко месеца преди това Али Фуад е гост на Мустафа Кемал в Чанкая. Все пак спомените за приятелството от юношес-

ките години са много силни. Али Фуад разказва, че на срещата Мустафа Кемал бил много любезен с него. Дори в един момент, когато разговорът засягал току-що приключения процес, Мустафа Кемал казал:

— Само заради тебе наредих да помилват генералите.

Какво е това? Проява на любезност или самата истина? След това обаче както Али Фуад, така и останалите изчезват от политическата сцена. Едва през 1933 година Али Фуад бива поканен от Мустафа Кемал да се кандидатира за депутат.

След време в Анкара става нов процес. Осъдена е нова група от бивши деятели на младотурците, които и след бягството на Енвер са поддържали връзки с него. На бесилото увисват нови хора. Разчистват се стари сметки.

Не след дълго революционните съдилища биват закрити. Исмет бей е особено настоятелен в това свое искане, тъй като те започват да придобиват характер на второ правителство. На едно събиране в Чанкая Мустафа Кемал се обръща към председателя на съда Кълъч Али:

— Реших да се сложи край на твоя съд. Вече няма нужда от него.

Кълъч Али отвръща, че въпросът ще бъде проучен, след което ще бъде представен специален доклад на Мустафа Кемал. Лидерът се разгневява и повишава тон:

— Доклад ли? Какъв доклад? Аз сам проучих въпроса. От утре твоят съд няма да съществува!

С това извънредното положение, започнало от бунта на кюрдите, е приключено. На дневен ред стоят други проблеми.

През юни 1927 година Мустафа Кемал прави първото си посещение в Истанбул, откакто е преминал в Анадола. Осем години той не е стъпвал в този град, към който през цялото време на борбата, а и след това, е изпитвал смесено чувство на съмнение и уважение, защото именно тук се бе оформила идеята му да оглави националноосвободителното движение в Анадола. Истанбул го посреща с невиждана тържественост. Но той не идва в тоя град, за да се наслади на удоволствията, които предлагат удобствата на султанските дворци. Още след свалянето на султана на него неведнъж са му предлагали:

— Стани султан, генерале! Стани и халиф! Този народ има нужда от божество, което да стои начело.

Тези хора са далеч от целите на Мустафа Кемал, те не го разбират. Такава е съдбата му, да работи сред хора, които не го разбират.

Компромисите, бездейното тщестлавие не са по сърце на Мустафа Кемал.

8

— Казват, че вие сте диктатор? Вярно ли е? — пита веднъж един учител Мустафа Кемал.

— Ако аз съм диктатор, вие не бихте посмели да ми зададете този въпрос — е краткият му отговор.

Друг път, на прием в Анкара, френският посланик конт дьо Шамбру напомня на Мустафа Кемал, че е роден там, където се е родил преди векове Александър Македонски. Но лидерът на кемалистката революция не приема намека дори като шега:

— И тук свършва всякаква прилика. Александър Македонски покори цял свят, а аз не извърших такова нещо. Когато Александър Македонски тръгнал да завладява света, той забравил отечеството си, а аз никога не бих го забравил. . .

Диктатор ли е Мустафа Кемал или не? Едни го причисляват към диктаторите, а други категорично отхвърлят подобно определение. И двете страни имат право. Мустафа Кемал е и в същото време не е диктатор. Той прибягва до диктаторски действия, когато събитията изискват това, но в същото време никак не се покрива с характерните белези на известните в историята диктатори. Има диктатори, които налагат тиранична власт, за да запазят властта си. Мустафа Кемал използува диктаторски средства, за да осъществи една цел, излизаща извън рамките на собствената му личност. Някои приумици в ежедневието му, резултат на причудливия му характер, не могат да се причисляват към доказателствата на едната или другата теза. Своеволията в личния живот никога не са били определящи в обществената характеристика на личността в историята. Те могат да бъдат само колорит. Важна е целта, важни са средствата, с които се постига, важни са резултатите.

Мустафа Кемал е обичал да налага мнението си, но никога това мнение не е бивало резултат на случайно хрумване, а още по-малко на прищявка. Всяко предложение, всяка реформа Мустафа Кемал обмисля дълго време, носи ги в себе си и те дълго зреят в него. След това проверява как ще се възприемат, как ще се отразят и едва тогава ги поставя на дневен ред. Но убедил се веднъж в тяхната полза, той е безпощаден към всякакви пречки за прилагането им.

Наличието на половинчати или неуспели реформи в кемалисткото движение е резултат на конкретно-историческите условия, последица от недостатъчното познаване, както сам признава Мустафа Кемал, на движещите сили в обществото, на социалните проблеми. Затова след победата над империалистическите интервенти той търси, опипва, за да разбере в каква насока да развие реформаторската си политика.

Има и други причини. Буржоазните диктатори не търпят личности около себе си. От тази болест не може да се спаси и Мустафа Кемал. След победата той е обкръжен от много приятели, но убедените последователи на реформите са малко. Събитията след смъртта му потвърждават това.

Базата, от която тръгва, и целта, която си поставя, са толкова далече една от друга, че диктаторските методи са наложителни за успеха. Когато в Солун младият офицер Мустафа Кемал разказва на чашка мастика своите идеи, за близките си приятели той е пийнал човек, на чиито думи не бива да се обръща голямо внимание. Но за останалите сътрапезници мислите му звучат като идеи на налудничав. Толкова фантастични са те за манталитета на интелигенцията в Османската империя. Ако не беше успял, щяха да го причисляват към фантазьорите-неудачници. Но той успя и се доказа.

Мустафа Кемал обаче не е диктатор във възприетия смисъл на думата. Целия си живот той посвещава на борбата за избавянето на своя народ от османския консерватизъм. Майсторът на войната ненавижда войната, говори с презрение за диктаторите Мусолини и Хитлер. Постигнал победа срещу окупатора, той сваля военния мундир.

Мустафа Кемал не обича да се затваря и да стои далеч от хората. Неговите ежевечерни контакти с депу-

тати, журналисти, министри, хора на науката и изкуството са насочени към определена цел. Неговите обиколки из страната са своеобразен диалог между лидера и народа.

— Аз съм обикновен човек — споделя той пред журналисти в Измит. — Моето първо условие е да се уверя, че мислите ми са желани и нужни на народа. Едва след като се убедя в това, аз си поставям задачата да ги осъществя... Ония, които не са почувствували, че всяка обществена или лична идея трябва да отговаря на нуждите и волята на обществото, непременно са осъдени на неуспех.

Мустафа Кемал е неспокойна, търсеща натура. Бездействието го вбесява. Още във военното училище в Истанбул той се оплаква пред приятели, че по цели нощи не може да заспи от мисли. Мислите не му дават мира и до смъртния одър. Както в дните на националноосвободителна борба, и сега той по цели нощи спори или обмисля в кръг от приближени даден проблем, за да ги изпрати в полунощ, капнали за сън, и да ги посрещне сутринта усмихнат с подготвения вече документ. Нощите му са любими приятели.

Мустафа Кемал има сили да се надсмее над собствените си слабости, да спре и да прецени действията си. През един зимен ден той разговаря с постоянните си събеседници в затопления салон в Чанкая. Тема на разговора са последните заплахи на диктатора Мусолини, казани на фашистки митинг в Рим. Мустафа Кемал е раздразнен от думите на Мусолини, който нарича Средиземно море „Маре нострум".

— Аз се страхувам от войната — казва Мустафа Кемал, — защото знам какво е война. Но Мусолини не се страхува, защото няма понятие от война... Тоя човек ще ме принуди някой ден отново да обуя чизмите!

Изказват се и други мисли. По едно време Мустафа Кемал скача и се обръща към присъствуващите:

— Хайде, момчета, ставайте да отидем в Анталия! Оттам ще изпратим отговор на Мусолини!

Италия, която владее Додеканезките острови, предявява претенции към средиземноморския град Анталия. Но защо трябва да се пропътуват стотици километри в снежна зима, след като отговорът може да се изпрати и от Анкара? Никой не е в състояние да го от-

клони от намерението му. На всички дават топли дрехи, качват се на колите и тръгват. Затрупаните със сняг пътища пречат на движението, разтягат колоната и постепенно другите изостават от колата на лидера. Правителството е обезпокоено за съдбата на Мустафа Кемал, чиято кола продължава сама към Анталия. Взети са мерки за издирването му. Посреднощ Мустафа Кемал пристига в Кършехир. Той върви пред колата, за да сочи пътя на шофьора. Към заобиколилите го граждани подмята весело:

— Загубих си магарето, дали не сте го виждали тъдява?

Но вместо да пренощува в града, Мустафа Кемал продължава нататък. Едва в Йозгат се отказва и се връща в Анкара с влак. След няколко дни приятелите отново се събират в затопления салон в Чанкая. Мустафа Кемал се подсмихва:

— Когато бях възпитаник във военното училище, зимно време никога не палеха печките. През цялата зима зъзнехме. Един ден приятелите ме избраха да се явя пред директора. Директорът — генерал Зюлюфлю Исмаил, беше дворцов слуга. Получих разрешение да се явя на рапорт. Първо изразих благопожеланията си към падишаха, после към директора. Накрая стигнах до целта. Понечих да обясня въпроса, но още при първите думи генералът избухна:

— За какъв студ говорите бе, безсрамници! Не виждате ли как бумтят печките? Марш оттука!...

Наистина, печката на директора бумтеше и той непрекъснато се потеше. От горещина беше разкопчал яката си и му се струваше, че всички печки в училището горят. Момчета, като че ли понякога и ние в Чанкая се самоизлъгваме, подобно на този Зюлюфлю Исмаил...

Завладян от някоя идея, Мустафа Кемал по цели нощи не спи, чете, или в кръг от специалисти обсъжда проблема, който го вълнува. При написването на прословутата си „голяма реч“ той диктува в трескаво състояние, рови се в купищата документи. Машинописците се сменят на шест часа, защото не могат да издържат. Един от тях припада по време на работа. Уловил вярната диря на някоя своя мисъл, Мустафа Кемал често не спи и през нощите диктува. На утрото взема душ и слиза при поканените приятели да им прочете написаното.

Конгресът на Народнорепубликанската партия се свиква през октомври 1927 година и продължава шест дни. Точно толкова дни са били необходими на Мустафа Кемал да прочете „Голямата реч". В нея лидерът прави подробно изложение на цялата националноосвободителна борба, като започва от пристигането си в Самсун. Тя съдържа оценки на много събития и хора. Някои сподвижници на лидера изказват съжаление, че се е заел да прави това, след като документите са можели по-безпристрастно да предадат истината на поколенията. Оценките на Мустафа Кемал носят белега на онова страстно време и все пак никога по-късно той не ги е променял. В онния дни Мустафа Кемал изпитва вътрешна потребност сам да постави на везните миналите събития.

Много сурова е оценката на Мустафа Кемал за сподвижниците си Али Фуад, Кязъм Карабекир, Рауф, генерал Рефет.

— Всички, които заедно с мен тръгнаха на път — пише той, — един по един ме изоставиха, достигнали целта на собствените си схващания . . .

Подобно на всеки идеалист, Мустафа Кемал няма слабост да трупа богатства, но е пресметлив човек. Колкото е щедър и разточителен в почерпките при нощните събирания в Чанкая, толкова не е склонен да се правят разходи за било и небило. На моменти дори е стиснат. Една вечер Атай, заедно с Рушен Ешреф и Шюкрю Кая, заварват Мустафа Кемал сам и решават да го помолят да им даде по един от часовниците, изпратени му като подарък от чужбина. Мустафа Кемал се замисля за момент и отвръща:

— Тази вечер е друго нещо. . . Тук сте само трима приятели. Какво представляват три часовника. Но си представете как бих могъл да намеря часовник за всеки-го, ако сте много хора?

След това повиква винаги усмихнатия прислужник, суданския негър Насиб ефенди, и му заръчва:

— Горе в джамекяна нали има часовници . . . Донеси от тях.

Но Насиб ефенди изглежда познава добре нрава на лидера и дълго време не идва. След време приятелите напомнят на Мустафа Кемал. Той натиска звънеца и се скарва на появилия се Насиб ефенди:

— Аз знам много добре какво ти говоря. Тия господа не са от ония. Направи, каквото ти нареждам!...

Зарадвани, тримата приятели се надпреварват да разказват вицове и интересни случки, да рецитират стихове — нещо, което Мустафа Кемал много обича. Дълго време те поддържат весело настроението, но уви, упоритият Насиб ефенди си знае своето. След ново напомняне Мустафа Кемал пак звъни и едва тогава Насиб ефенди пристига с три часовника, като е подбрал най-лошите.

— Тези часовници ли намери подходящи за приятелите ми? — мърмори ядосано Мустафа Кемал. — Бързо да ги върнеш и да донесеш от по-хубавите!

Но нарежданията не са в състояние да променят нрава на Насиб ефенди, който отново изчезва за дълго. Приятелите вече са изчерпали целия си репертоар и за трети път намекват на Мустафа Кемал за часовниците. Звънецът пак повиква Насиб ефенди, който невъзмутимо носи нови три часовника, които не се различават от предишните, и Мустафа Кемал пак му нарежда да донесе по-хубави. Насиб ефенди повече не се явява. Призори, доволен от приятния разговор и доброто настроение, Мустафа Кемал става да изпрати приятелите, като ги успокоява:

— Късно е вече, а и вие като мене утре ще имате работа. Въпроса за часовниците ще отложим за друг път.

Приятелите напускат Чанкая излъгани.

В годините на президенството си Мустафа Кемал получава сгради и земи като дарения от разни градове, които посещава. Но доходите от тях никога не използува за лични нужди, а на конгреса на Народнорепубликанската партия дава отчет за сметките около тези имоти и още тогава ги завещава на партията.

На името на Мустафа Кемал в банката са заложени парични средства. Те са остатък от сумите, изпратени за националноосвободителната борба от индийските мюсюлмани. Хората около него считат тези пари като негова собственост, но Мустафа Кемал не изразходва нито лира за лични нужди. След основаването на Дружеството за турски език и на Историческото дружество, той завещава тези пари на тях.

Мустафа Кемал смята за свои средства само внасяната в банката военна пенсия от 43 лири. Неговият ли-

чен секретар Хасан Ръза Сояк си спомня една често повтаряна от Мустафа Кемал мисъл:

— Момче, ти гледай тия пари! Тях никой не може да ни ги вземе. Това е истинският ми доход, и ако един ден загубя всичко, с тях ще преживявам...

След ликвидирането на вътрешните бунтове и на слабата опозиция той предоставя решението на конкретните проблеми на правителството на Исмет бей. През този период Мустафа Кемал посвещава всичките си сили на няколко въпроса. Идеята му е да се извърши прелом в съзнанието на хората, да ги приближи до европейската култура.

В заменянето на сложната и трудна за изучаване арабска азбука с опростената латиница Мустафа Кемал вижда единствената възможност да ограмоти народа. За него ограмотяването е път към създаване на националното самочувствие.

— Връзката между националното чувство и езика е много силна — говори той. — Ако езикът е национален и богат, той се превръща в главен фактор за развитието на националното чувство.

Мустафа Кемал посвещава много време на реформата в областта на азбуката, която впоследствие прераства в езикова. Интелигенцията и политиците са скептично настроени към подобна промяна. Според тях, за да се приложи нова азбука в печата, училищата, администрацията, са необходими десетилетия, а това от само себе си означава неуспех. Министър-председателят Исмет бей също не е склонен да се започне „такава рискована реформа, която може да обърне всичко с главата надолу". Но Мустафа Кемал затова е Мустафа Кемал. Убедил се в необходимостта от реформата, той не обръща внимание на никакви възражения. През 1928 година е образувана специална комисия, която трябва да състави азбуката. Тук, както и при всяка новост в областта на науката, Мустафа Кемал проявява едно важно качество — подхвърлил идеята, той оставя учените да си кажат думата, а когато всичко е готово, той се превръща в основен двигател за прилагане на новото.

—Аз мога да издавам разпореждания само в ония моменти, когато армията трябва да изведе страната и народа на верния път — споделя Мустафа Кемал пред езиковеда Ахмет Джеват Емре. — Но в областта на наука-

та и особено на обществените науки аз не мога да издавам заповеди. Ето защо аз бих желал учените да ми разясняват нещата в тази област. Ако вие се уповавате на своите научни познания и култура, разяснявайте ми проблемите. Посочвайте ми добрите пътища на обществените науки, за да ги следвам...

Комисията привършва работата си върху новата азбука. Мустафа Кемал дълго време я проучва, оспорва някои съображения. Един ден, докато другите още умуват подробностите, Мустафа Кемал поставя главния въпрос:

— В какъв срок смятате да приложите новата азбука?

— Има две мнения — обясняват му. — Едното е за по-продължителен период от петнадесет години, другото за съвсем кратък — от пет години. Според авторите на предложението отначало трябва едновременно да се пише с двете азбуки и така да се преподава. Вестниците ще започнат с една колонка на новата азбука и постепенно ще увеличават текстовете, написани с нея. Обмислят се подобни методи за учрежденията и учебните заведения...

Мустафа Кемал като че ли няма повече търпение да слуша обясненията и отсича:

— Това или трябва да стане за три месеца, или изобщо няма да стане.

Присъстващите са втрещени. Подиграва ли се? Доловил колебание в погледа на Фалих Ръфкъ, който е донесъл азбуката от комисията в Анкара, Мустафа Кемал доразвива мисълта си:

— Слушай, момчето ми, дори само половин колонка във вестниците да се пише със старата азбука, само нея ще четат. И ако междувременно избухне някоя война, вътрешна криза или нещо подобно, нашата азбука ще има съдбата на досегашните неуспешни опити. Бързо ще я изоставят.

Мустафа Кемал използува един случай, за да разясни идеята пред обществеността. Това става в една топла августовска вечер. Той е поканен на вечерно увеселение в парка в Сарайбурну, където има ресторант. На един подиум е приготвена специална маса за високия гост и придружаващите го. Когато забелязва пристигането на Мустафа Кемал, народът горещо го приветствува. Тази сърдечна атмосфера повишава настроението на лидера. В

ресторанта има два оркестъра. Единият изпълнява европейска забавна музика. Другият е египетски състав, който запълва интервалите с източни мелодии. Мустафа Кемал подхвърля заядливи забележки по адрес на втория. В един момент, когато настроението е достигнало върхната си точка, той иска бележник и бързо изписва страница по страница. Народът с любопитство очаква да разбере какви мисли са отвлекли вниманието на Мустафа Кемал.

След малко Мустафа Кемал приветствува народа и съобщава, че е написал нещо, което би желал да прочете някой от народа. Дотичва млад човек и взема листчето, но объркано се втренчва в неразбираемите букви.

— Този наш приятел се обърка, защото не познава истинската турска азбука. Тогава нека един от приятелите ми да го прочете.

Фалих Ръфкъ чете, а народът слуша с притаен дъх: „Необходимо е бързо да усвоим новата турска азбука. Обучавайте всеки гражданин, всяка жена и мъж, всеки хамалин и лодкар на новите букви. И когато изпълнявате тази мисия, никога не забравяйте, че само една десета или двадесета част от този народ знае да пише и чете, а това е срамота..."

Всичко става в стила на лидера. Късно през нощта той напуска Сарайбурну и тръгва за друго заведение в Бююкада. Когато пристига там, насреща му се задават модерно облечени жени и мъже във фракове. Мустафа Кемал ги гледа и се обръща към придружаващите го приятели:

— Момчета, това, което направихме оттатък, тук не може да стане.

Цялата страна се превръща в училище. Учат чиновниците, учат учителите, които от новата учебна година трябва да се явят в училищата, въоръжени с новата азбука. В един от салоните на двореца Долмабахче е поставена черна дъска, на която всяка вечер Мустафа Кемал обяснява на гостите си новата азбука. В обиколките си из страната той проверява как чиновниците усвояват азбуката.

На своя конгрес учителите се заклеват да научат бързо новата азбука. През октомври всички служители полагат изпит. С прилагането на новата азбука са заангажирани всички институции в страната. През ноември

Националното събрание приема закона за „новата турска азбука". Мустафа Кемал умишлено нарича турски латинските букви, за да се възприемат по-лесно. Написан е дори марш по негово указание, в който всеки куплет започва с предната буква от азбуката, но тук успехът е слаб и впоследствие се отказват от него.

Вечерите в Чанкая и Долмабахче са своеобразни дискусии. Мустафа Кемал напомня капитан на кораб, тръгнал по нов, неизследван път. Този път трябва да изведе Турция от османската изостаналост. Ето защо сполучливите начинания и неуспехите си съжителствуват.

Реформите на Мустафа Кемал в областта на азбуката и езика се съпътствуват от проучвания върху историята. Веднъж в продължение на две денонощия той не може да се откъсне от една книга върху историята на света. Само пие кафе и от време на време отива в банята да се освежи с душ. Заварват го с подпухнали очи и бледо лице, но очите му блестят с огъня на откривател. Той е открил за себе си една нова възможност, необходима му, да освободи народа от схващането за изслямска религиозна общност и да събуди у него национално чувство. По негово настояване Турското историческо дружество свиква конгрес, на който са поканени видни историци от цял свят. В контактите си с гостите Мустафа Кемал се стреми да разруши разпространеното сред европейските народи схващане, намерило място и в една френска енциклопедия, че турците са втора категория народ. За целта той се рови дълго време в древната история на тюркските народи в Централна Азия, поощрява учените да издирят всичко необходимо за написване на съвременна турска история.

Мустафа Кемал обича изкуството. Той се интересува от всяка проява в тая област, поощрява я, за да стане общонародно достояние. При подходящ случай напомня една мисъл на Монтескьо:

— Не може успешно да се развива един народ, ако се пренебрегва любовта му към музиката.

И я развива по-нататък съобразно своите схващания:

— Истинска и добра музика е не оная, която събужда у нас само чувство за ритъм, а музиката, която разпалва в душите ни добри, родолюбиви настроения и чувство на героизъм. Източната музика е византийски

опиум и тя няма никаква връзка с нашите народни припеви и мелодии.

Един разговор между кореспондента на виенския вестник „Нойе прейе пресе" Емил Лудвиг и Мустафа Кемал показва ясната мисъл на лидера върху ролята на музиката и намеренията му в тази област.

— Твърде странно звучи източната музика за ухото на европееца — споделя австрийският журналист. — Това е единственото източно изкуство, което европейците не могат да проумеят.

Мустафа Кемал бърза да го поправи в духа на личните си схващания.

— Вие всъщност говорите за византийската музика. Нашите истински народни песни можете да чуете само от овчарите.

— Мислите ли да измените и да развиете тази музика? — любопитствува Лудвиг.

Мустафа Кемал го гледа известно време замислен и го изненадва с неочаквания въпрос:

— Колко време беше необходимо на европейците да развият музиката си до сегашното ниво?

— Около четиристотин години.

— Ние не можем да чакаме толкова дълго време. Ето защо направо възприемаме европейската музика.

Мустафа Кемал е чужд на грубия практицизъм, тенденцията да се принизява всичко чуждо, за сметка на турското. В средата на XV век султан Мехмед нарежда да се превърне в джамия построената от римския император Юстиниян църква „Света София" в Истанбул. Но Мустафа Кемал намира, че в града има достатъчно джамии и дава разпореждане да се реставрират замазаните с цимент икони и стенописи, като поканва специалисти от чужбина.

Мустафа Кемал проявява интерес към театъра като средство за превъзпитанието на народа още в първите дни на победата и поощрява неговите пионери в нова Турция. Когато националноосвободителната армия влиза в Измир, в града пристига пътуваща театрална трупа от Истанбул. Артистите са извършили революция в господствуващите в Османската империя схващания за театъра, като са се осмелили да допуснат жени на сцената. Ръководителите на трупата имат желание да

поканят Мустафа Кемал на едно представление, но се страхуват да не се получи обратен ефект. От времето на султан Меджид насам никой падишах не е посещавал театър. Как ли ще посрещне лидерът на национално-освободителната борба тази покана, след като не се е чувало велик везир и дори министър да се унижи да отиде на театрално представление?

След дълги колебания артистите Мувахит, Шади и Бехзат се престрашават и посещават Мустафа Кемал. Поднасят му поканата, но никой от тримата не смее да съобщи, че на сцената ще играят жени. Как ще посрещне тази новина Мустафа Кемал? Дали няма да се ядоса и да ги изгони? Нали в Истанбул са им забранили тази волност и е трябвало да се явяват пред съд. Но Мустафа Кемал предусеща вътрешното им вълнение:

— Много съм доволен, че в трупата ви участвуват и жени. Вероятно ще бъде голямо удоволствие да гледаме и слушаме на сцената жени в женските роли.

Артистите са слисани от осведомеността на лидера. А Мустафа Кемал продължава замислено:

— Вашата трупа „Дарулбедаи" е едно любимо цвете в културния живот на страната ни. С участието на жени това цвете още повече ще разцъфне и ще стане още по-любимо.

Мустафа Кемал е редовен посетител на театрални представления. Често пъти кани при себе си в ложата бащата на турския театър Мухсин Ертугрул. През 1930 година по негова инициатива е организирана среща на театрални дейци от цялата страна, за да се поощри това изкуство. Присъствуващите слушат с умиление думите на Мустафа Кемал за ролята на хората на изкуството в развитието на обществото.

— Господа, всички могат да станат депутати... Всеки може да стане министър... Но не всеки може да бъде човек на изкуството. Да обичаме хората, които са посветили живота си на голямото изкуство... — говори той.

Веднъж от двореца Долмабахче със закъснение уведомяват градския театър, че Мустафа Кемал ще отиде на представлението. Мухсин Ертугрул обаче нарежда представлението да започне точно в обявеното време. Когато гостите идват, първото действие е по средата. Някой от приближените на Мустафа Кемал подхвърля,

че режисьорът не е пожелал да изчака тяхното пристигане. Но лидерът е далеч от дребната суета:

— Ние закъсняхме. Театърът е длъжен навреме да започва представленията. Следователно те са изпълнили задълженията си точно както трябва.

И за да демонстрира, че така трябва да се постъпва, поканва режисьора при себе си, разговаря с него върху представлението и го поздравява за сполучливата постановка.

Любовта на Мустафа Кемал към литературата и особено към поезията е закърмена в него още от детските години, когато сам прави несполучливи опити. В Солун, а по-късно в Истанбул, той и приятелят му Али Фетхи заучават и рецитират стихове от френски поети. Техен любимец е Намък Кемал и неговата бунтовна мисъл. И сега в срещите си с хората на перото Мустафа Кемал цитира стихове, останали в паметта му от ученическите години.

Тази любов на Мустафа Кемал към поезията довежда един ден при него бъдещия голям поет Назъм Хикмет. Назъм току-що е започнал първите си стъпки в поезията. Заедно с приятеля си Валя Нуреттин те пристигат в Анкара, за да видят с очите си чудото, за което се говори из целия Анадол. Чичото на Назъм Хикмет, генерал Исмаил Фазъл, ги намира в един хан, където преживяват с оскъдни средства. Един ден той отвежда двамата в парламента.

— Ето ги младите поети, за които ви говорих — представя ги той на Мустафа Кемал.

Юношите се втренчават с любопитство в лидера на революцията и сякаш търсят изключителното в този обикновен човек пред тях.

— Някои от младите поети започнаха да пишат безсъдържателни стихове, за да не изостанат от модата. Моят съвет към вас е — пишете ясно и с определена цел . . .

Лидерът се среща отново с Назъм Хикмет, но задочно. През 1929 година едно истанбулско издателство отпечатва първата стихосбирка на поета, а фирмата „Колумбия" записва на грамофонна плоча две стихотворения в изпълнение на автора. Другият чичо на Назъм Хикмет, генерал Али Фуад, разказва, че една вечер заварил Мустафа Кемал да слуша записаното стихотворе-

ние „Плачуща върба“. Мотивите на стихотворението са навеяни от известната песен за бойците от будьоновския поход. Мустава Кемал слуша с притаен дъх. Когато плочата свършва, в очите на лидера блестят сълзи.

— Дявол да го вземе, какъв поет!

Няколко години по-късно Назъм Хикмет получава покана да отиде в президентския дворец в Чанкая, но отказва. Неговите възгледи противоречат на целите на буржоазната република.

Мустафа Кемал не може да понася фалшивия патриотизъм, празната приповдигнатост, не се прекланя пред псевдоизкуството. В чест на десетата годишнина на революцията по негово предложение в цялата страна се организират изложби на картини и скулптори на турски художници. Впоследствие много от изложените работи се изкупуват от държавата, за да бъдат поставени в обществени сгради. По негово нареждане една част от двореца Долмабахче в Истанбул се предоставя на художниците за постоянна художествена галерия. Мустафа Кемал е един от честите посетители на експозицията. С голям интерес той изслушва обясненията на директора на галерията и за учудване на художниците, прави уместни забележки.

Един отдавнашен приятел на Мустафа Кемал му изпраща подарък една картина. Лидерът очаква с нетърпение пратката и лично присъствува при разпечатването на сандъка. Но едва вдигнали капака, той ядосано нарежда:

— Затворете капака и махнете това оттук! Каква грозна картина... Учудвам се на ума на изпращача...

Картината пресъздава момент от гръцко-турската война през 1897 година. Навремето картината е била подарена на султан Абдулхамид и представлява повален на земята гръцки войник, над който се е надвесил османски войник с фес и забива щика си в гърдите на гърка.

Този и други подобни случаи засилват у Мустафа Кемал чувството, че не е разбран.

9

Ако има нещо, което никак да не приляга на Мустафа Кемал, това са икономическите проблеми. Любовта му към засаждането на гори и създаването на образцови чифлици, които да послужат като начало на модерното земеделие в Турция, са повече проявление на ентусиаст. Сложните и неумолими закони на общественоикономическото развитие са му непознати. Той е оставил „тези скучни теми" на министър-председателя Исмет бей, а сам търси разковничето на бързия възход в създаването на история, култура. Но долу масата се вълнува от непосредствените проблеми на ежедневието на своето съществуване и по време на обиколките си из страната Мустафа Кемал се сблъсква с действителност, която понякога го разочарова. Неговата мечта е благоденствието на народа, а нещата се развиват по друг начин. И сега, и до края на живота си, той се сблъсква с несъответствието между действителността и илюзорната си мечта — безкласово общество в буржоазна държава.

Мустафа Кемал иска с един замах да ликвидира робския манталитет на мюсюлманина. Но този народ не е склонен само да слуша, че щастието е на земята и никъде другаде, а иска по-добро съществуване. Как да стане това? Само желанието не е достатъчно. Икономиката и общественото развитие не търпят шеги.

В Закона за основните организации е казано: „Единствената цел на правителството на Великото национално събрание е да осигури съществуването и бъдещето на народа, което може да стане чрез премахване на опеката и експлоатацията на империализма и капитализма . . ."

Нова Турция е свободна, но изтощена. Почти никаква индустрия, селото е изоставено и безплодно. Дълги години нивите не са орани и засявани, а мнозина от върналите се от война селяни нямат с какво да обработват земята.

„Селяните нямаха какво да облекат, нямаха залък да турят в устата си. А все още не бе открит двигателят, който да осигури развитието и благоденствието на страната" — пише Ахмед Хамди Башар. Той е при-

дружавал Мустафа Кемал в една обиколка из Анадола през 1930 година.

Когато след тържествения победоносен марш на националноосвободителните войски до Измир Мустафа Кемал пристига в Анкара, държавната хазна не разполага с никакви средства. Той нарежда да започне издаването на вестник, който да пропагандира новото. Но когато изпраща журналиста Юнус Нади да вземе необходимите петстотин лири от касата, чиновникът вдига рамене:

— Моля заповядайте, сам вземете. Касата е отворена.

Касата наистина е отворена, но в нея няма нито грош. Не може да става и дума за искане на финансова помощ от европейските държави. Младата република изпитва силна алергия към капитала на държавите, с които довчера е воювала. В първите години Европа също се въздържа да влага средства в тази нова държава, в която нещата се развиват по странен начин и не вдъхват сигурност. Новозараждащата се турска буржоазия е твърде анемична, консумативна и непредприемчива. Големите земевладелци никога не са били фактор на развитие. Тяхната абсолютна власт се разпростира в рамките на собственото имение и те не са в състояние да надникнат отвъд него. Интресуват се от държавата дотолкова, доколкото тя защищава, а не засяга интересите им.

Още през 1923 година на икономическия конгрес в Измир Мустафа Кемал се опитва да разгледа икономическите проблеми в аспекта на политическите си схващания:

— Ние трябва да се освободим от известната философия: задоволявай се с това, което имаш, то е неизчерпаемо богатство. Трябва да настъпи такъв икономически период, който да благоустрои страната ни, а народът да забогатее...

Развитото земеделие за него е главната предпоставка на възхода:

— Господа, ръката, която е свикнала само да размахва сабята, се уморява. Един ден тя трябва да сложи сабята в ножницата и може би тя там ще бъде осъдена на ръждясване. Но ръката, която държи ралото,

с всеки изминат ден става по-силна и все повече земя обработва.

Младата държава трябва да се опира на собствените си сили, но ще отговарят ли на нуждите на времето тези идилични схващания за развитие? Съгласно обявения принцип за „икономическо единство", държавата се нагърбва да разработи всички сектори, които частният капитал не може. Създава се държавен монопол на тютюна, захарта, солта, алкохола, корабите и др. Откриват се четири национални банки. След като развитието на селото е предоставено на селянина, държавата насочва вниманието си към укрепването на няколко клона от промишлеността. Министър-председателят Исмет бей влага значителна част от държавните приходи в строежа на железопътни линии. Но няколко сушави години и настъпването на световната икономическа криза през 1929 година разтърсва из основи автархичната турска икономика. Вярата във възможностите на частния капитал съвсем е разколебана и всички усилия са насочени към утвърждаването на провъзгласения от Исмет бей през 1939 година принцип на Мустафа Кемал за „умерен етатизъм".

Създава се и първият петгодишен план за икономическо развитие на страната по пътя на етатизма по примера на Съветска Русия. Съветски учени правят проучвания върху турското земеделие. В основата на петгодишния план лежат проучванията на група съветски специалисти. Съветска Русия отпуска и немалкия за онова време безлихвен заем от осем милиона златни долари за развитието на турската икономика. Със съветски машини и специалисти са построени най-големите промишлени обекти в страната — заводите в Кайсери и Назили.

През този период се появяват първите сериозни симптоми за заболяването на Мустафа Кемал. В атмосферата на Европа вече се чувствува напрежение и вниманието на лидера е насочено повече към опасността от втора световна война, отколкото към проблемите на турската икономика. Но съобщенията за всяка новопостроена фабрика го радват като дете. През 1937 година, макар тежко болен, той присъствува на откриването на завода в Назили. Хубавата природа около Назили, разположен в долината на река Мендерес, трогва Мустафа Кемал. Той се спира при посрещачите, гали всяко изпре-

чило се отпреде му дете — децата са неговата слабост, макар никога през живота си да не е имал дете.

Той влиза във фабриката, разглежда становете, разговаря с работниците. Видът на струпаната на едно място много техника го изпълва с възторг. Директорът поканва Мустафа Кемал на една висока площадка, пригодена за случая, и дава знак да пуснат машините. Неочакваният шум стресва Мустафа Кемал, след това той се заслушва в бръмчането на вретената, в тракането на становете и шепне:

— Та това е музика.

И дълго време не обръща внимание на настоятелните покани да седне. Слуша песента на вретената, гледа чевръстите работници и се обръща към директора:

— Какво изключително нещо е това!

Но тези цветове на новото се загубват в мащабите на страната. Недоволството на народа от недоброто икономическо положение става все по-открито. Атаките в печата срещу политиката на Исмет бей се засилват. Общественото мнение е разделено на две: едни подкрепят етатизма, други са против него. Буржоазията засилва натиска си и настоява за повече свобода и поле за действие, очите ѝ са насочени към сътрудничеството с европейския капитал. Но докато Мустафа Кемал е жив, етатизмът ще бъде основна икономическа политика в Турция.

Недоволството от неуспехите на икономическото поле Мустафа Кемал възнамерява да преодолее с политически средства. Икономическата криза, според него, е потвърдила лошите страни на еднопартийната система на управление. Министрите са склонни да представят нещата в розова светлина. В парламента обсъжданията стават съвсем формално и този орган не изпълнява предназначението си. Контролираният печат не може да осведомява компетентно и вярно за същността на нещата. Обиколките из страната изправят Мустафа Кемал пред съвсем друга действителност.

Той решава да бъде създадена още една политическа партия, която да се яви в положението на опозиция. Надеждата му е по този начин да постигне раздвижване, да създаде надпревара между двете политически сили. Тогава и парламентът ще се освободи от дотогавашната скучна атмосфера. Към 1930 година Народ-

норепубликанската партия се е откъснала чувствително от народа и се е обособила като бюрократична върхушка. Когато я е създавал, Мустафа Кемал е имал намерение тя да послужи като обединително звено на целия народ, но животът се е движил по своите неумолими закони.

През лятото на 1930 година Али Фетхи се завръща от Париж, където е посланик. Той гостува на Мустафа Кемал в курорта Ялова. Двамата приятели водят дълги разговори за положението в страната. Али Фетхи разказва за политическия и икономическия живот във Франция и Англия, за многопартийната система в тези страни, за бурните заседания в техните парламенти. Али Фетхи е поклонник на частната инициатива и не крие от Мустафа Кемал критичните си бележки спрямо етатизма. При един такъв разговор веднъж Мустафа Кемал прекъсва събеседника си и предлага:

— Фетхи бей, за да осъществите това, което говорите, създайте една политическа партия. Аз от своя страна ще ви помогна.

Али Фетхи е слисан от неочакваното предложение и бърза да го отклони. Той не би желал да бъде в опозиция на създадената от Мустафа Кемал партия. Но президентът е много настоятелен и няма намерение да отстъпи. Ала Фетхи е най-подходящата фигура за лидер на замислената от него опозиция. Той е сигурен в неговата лоялност.

— Народнорепубликанската партия е сама в парламента — обяснява Мустафа Кемал намеренията си пред широк кръг съмишленици. — Но както се вижда, тази система има много недостатъци. И първият недостатък, който човек лесно може да забележи е, че парламентът е съставен от депутати само на една партия, които не могат да критикуват както трябва дейността на правителството.

Идеята безпокои и хората, които президентът настоява да влязат в ръководството на опозиционната партия. Ами ако се стигне до остри пререкания между двете партии? Къде е гаранцията, че няма да изпаднат в немилост? Мустафа Кемал ги успокоява:

— Когато разприте вземат остър характер, ще ви събирам при себе си на вечеря. Тогава ще питам всички ви поотделно. „Ти какво каза и какво имаш предвид?

А твоят отговор какъв беше и на какво се основаваше?“

Мустафа Кемал обещава да бъде неутрален в споровете между двете партии. А на Али Фетхи той доверява:

— Не искам да умра, преди да се уверя, че в Турция е сложен край на управление, опиращо се на личности. Искам да създам една демократична република.

Новата партия е основана и носи името Свободна партия. В нея се записва и сестрата на лидера Макбуле ханъм. Членовете на ръководството са близки приятели или съратници на Мустафа Кемал. В програмата на новата партия свободната инициатива се провъзгласява като основа на обществото, а етатизмът е обявен за „неуместен и тоталитарен“.

Новата партия се превръща в отдушник за всички, които негодуват от правителството на Исмет бей. Много от вестниците изказват предпочитанията си към Свободната партия. Когато председателят Али Фетхи пристига в Измир, улиците са претъпкани с народ.

— Да живее Фетхи бей! Да живее Свободната партия! — се носи във въздуха. Фетхи е объркан и не знае какво да прави. Това не е обикновено посрещане.

„Струва ми се — разказва Али Фехти, — че тоя ден по домовете не бе останала жива душа. Цялото пристанище беше задръстено от радостно множество. Навсякъде висяха знамена . . .“

Представителите на Народнорепубликанската партия не се явяват на посрещането и не крият негодуванието си. Органите на властта се опитват да пречат. Валията на града изпраща писмо до Али Фетхи, в което го предупреждава, че ако говори на предвидения митинг, той няма да бъде в състояние да осигури реда. Али Фетхи се обръща с телеграма до Мустафа Кемал, но отговорът на последния е окуражаващ:

„Разбира се, че ще искат да ти попречат да произнесеш речта си. Но ти на всяка цена да говориш и веднага ми съобщи, ако възникнат непредвидени обстоятелства . . .“.

Митингът е свикан. Площадът е задръстен от народ. Подстрекателското поведение на Народнорепубликанската партия в града предизвиква спонтанен гняв и народът тръгва да разгроми печатницата на управляващата партия. Полицията стреля срещу множеството, убит

е един четиринадесетгодишен юноша. Бащата вдига безжизненото тяло на детето си и го поднася в краката на Али Фетхи:

— Ето един курбан във ваша чест. И други ще жертвуваме! Само ни спаси, спаси ни!

Това е жестока присъда срещу дейността на правителството на Исмет бей, което стои далеч от ежедневните проблеми на народа. В печатните издания на Народнорепубликанската партия започват ожесточени нападки срещу Али Фетхи и партията му. Демонстрации от рода на измирската стават и на други места. Деятелите на управляващата партия засилват натиска върху Мустафа Кемал да потвърди официално принадлежността си към Народнорепубликанската партия. Нима той ги е изоставил?

Във вестниците се появява писмо на Мустафа Кемал, в което между другото се казва:

„Аз съм председател на Народнорепубликанската партия. Тя е продължителка на Дружествата за защита на правата в Анадола и Румелия. Оттогава аз съм привързан към тази партия. Няма и не може да има причини, които да ме карат да скъсам с тази партия."

Ръководителите на Свободната партия са разочаровани от развитието на нещата. Къде останаха гаранциите на Мустафа Кемал за безпристрастен арбитраж в отношенията между двете партии? На Али Фетхи, който бърза да го посети веднага след завръщането си от Измир, той обяснява:

— Аз обещах наистина да помагам на двете партии. Както виждате, вие не се нуждаете от моята помощ. Народът е на ваша страна. Другата партия има нужда от помощ.

Въпреки логиката на мислите му, тези думи не могат да скрият голямото разочарование на Мустафа Кемал. Демонстрациите са признак на неуспех. Трябва да се вземат някакви мерки.

Междувременно сблъсъците между двете партии вземат още по-ожесточен характер в парламента. Повод са току-що произведените общински избори, в които органите на властта са оказали натиск върху избирателите в полза на управляващата партия. Положението е нетърпимо и Али Фетхи съобщава на Мустафа Ке-

мал решението си да обяви закриването на Свободната партия.

Така този дирижиран опит на Мустафа Кемал завършва с фиаско. Тревожи го обаче не толкова крайният резултат, колкото първопричината. А тя показва, че Анкара е останала далече от проблемите на Анадола. Верен на принципа си, Мустафа Кемал взема със себе си специалисти и министри и тръгва на тримесечна обиколка из страната, за да определи сам диагнозата на негодуванието. Среща се с представители на различни слоеве. На едно място прави препоръки какви мерки да се вземат за подобряването на земеделието, на друго нарежда да се открие банка или да се раздадат семена на селяните. И навсякъде сменя неспособните местни управници, сваля ръководствата на Народнорепубликанската партия.

През май 1931 година се свиква Вторият конгрес на Народнорепубликанската партия, на който се приема новата програма. В основата на програмата са залегнали принципите, обособили се в живота на младата република през изминалите години и впоследствие получили наименованието „кемализъм". Тя е синтезирана в шест стрели, станали символ на партията и сочещи насоките, в които тя възнамерява да развива страната: републиканство, национализъм, народност, ланцизъм, етатизъм и революционност.

Няколко месеца преди конгреса в град Менемен стават събития, които донасят още едно разочарование на Мустафа Кемал, защото показват, че реформите в областта на религията и усилията му да превърне Турция в държава от европейски тип не са дали оня плод, който е очаквал. Привържениците на религиозната секта Накшибенди в града призовават народа на въстание срещу републиката за възстановяването на мюсюлманските порядки. Религиозният водач на сектата, дервишът Мехмет, подканва насъбралото се множество да се върне към старата азбука. Учителят Фехми Кубиляй, който е запасен офицер в местното поделение, минава случайно тук и се опитва да попречи на дервиша. Но привържениците на религиозния водач го нападат, а дервиш Мехмет отрязва главата му с нож и я набучва на кол за назидание. Жандармерията не е в състояние да се справи с положението и повикват военна част. Войниците обаче не смеят да стрелят срещу дервиша. Тогава стрелят офи-

церите, няколко души от главатарите на сектата падат убити. Опитът за бунт е потушен в зародиш.

Има случаи, когато Мустафа Кемал дава воля на безкрайната си омраза срещу религиозните секти и духовенството. При едно пътуване в Западен Анадол влакът спира в град Ушак. Сред множеството Мустафа Кемал забелязва един молла с чалма на главата и побеснява от гняв. Сочи го и псува религиозния фанатизъм. Моллата се уплашва, сваля чалмата си и се скрива в тълпата. Мустафа Кемал обаче не може да се успокои и нарежда да се арестува валията, а градът да се бомбардира и изгори. На следващия ден той се разкайва за строгата си присъда, но случаят разкрива силата на чувствата, които са го подбудили да постъпи така.

Докато Мустафа Кемал обикаля страната и търси живеца на неуспеха, обкръжението му или е пасивно, или го занимават други мисли. Новият главен секретар на Народнорепубликанската партия Реджеб Пекер, след едно посещение в Италия, предлага да се приложат в Турция някои основни принципи на фашистката система на Мусолини. Мустафа Кемал категорично отхвърля доклада му:

— Това можете да направите, когато умра!

През този период по инициатива на Мустафа Кемал в Турция се въвежда европейският календар и европейското летоброене. За първи път се дават фамилни имена — нещо, което отсъствува от практиката на Османската империя. Лично той измисля фамилните имена на повечето хора от обкръжението си. Исмет бей нарича Исмет Иньоню, по името на селото, където Исмет нанася поражение на гърците. Външния министър Тевфик Рющтю назовава Арас, по името на едноименната река. Един от приятелите му предлага фамилното име на Мустафа Кемал да бъде Ататюрк — баща на турците, и това се възприема. Официално се забранява използването на епитетите паша, бей, ефенди, ханъм и се заменят с европейски обръщения.

През последните години от живота си Ататюрк отделя голямо внимание на международните отношения на Турската република. В тях той вижда важен залог за успеха на делото. Той схваща, че за осъществяване на целите, които е поставил пред турското общество, са необходими мир и добри съседи. А през последния век

Балканите неизменно са били ябълка на раздора, служили са за разменна монета в интересите на големите империалистически държави. Намеренията му да изгради Балкански съюз са продиктувани от желанието да неутрализира влиянието на външните сили на Балканите.

Мирните усилия на Ататюрк съвпадат с периода на раждането на фашизма в Европа. Години наред вече Мусолини демонстрира завоевателските си апетити към Африка. Идването на Хитлер на власт в Германия засилва позициите на фашизма в Европа. Точно в тия дни Ататюрк провъзгласява принципа си „Мир в страната, мир в света!"

През март 1937 година той разпалено обяснява същността на този свой принцип на тогавашния румънски министър на външните работи Титулеску:

— Погрешно е да разсъждаваме така: на мен какво ми е, ако в някой район на света има безпокойство! Ние трябва да се интересуваме от това безпокойство на другите така, както бихме се интересували, ако ни засяга пряко нас. Не бива да се отклоняваме от този принцип, независимо от това в кой район е безпокойството.

Трябва да възприемаме света като едно цяло и всички народи трябва да се чувствуват като част от цялото . . .

Човек трябва да мисли за успеха и спокойствието на всички народи в света, така както би мислил за съществуването и щастието на своя народ . . .

И макар балканските усилия на Ататюрк да не дават желания резултат, макар този район на света да е обхванат от огъня на Втората световна война, неутралитетът на Турция по време на войната води началото си от тази далновидна политика на Ататюрк.

Ататюрк чувствува наближаването на войната и дори я предсказва. Вече на болнично легло, тази мисъл непрестанно го вълнува.

— Ще има нова световна война — говори той. — В резултат на нея ще настъпи коренно изменение на положението в света и на съотношението на силите . . .

Според него войната може да избухне между 1940—1945 година.

В каква насока вижда Ататюрк това развитие? Лидерът не се колебае, за него светът ще върви към

прогрес, към освобождение от империалистическите вериги. На всекиго около себе си обяснява, че колониализмът и империализмът ще бъдат премахнати от лицето на земята и ще настъпи нова ера на разбирателство и сътрудничество, когато няма да има расови и религиозни различия . . .

Последните думи на Мустафа Кемал са повече едно предчувствие и, както винаги е при него, силно желание на човек, който мечтае за добри хора и мирни отношения. С тези мисли лидерът на националноосвободителната борба се опитва да надхвърли тесните рамки на буржоазното мислене, но не му достигат сили да надникне в бъдещето на човешкото общество. Тук е и коренът на противоречията и колебанията у Ататюрк.

Но когато става дума за фашизма в Европа, диагнозата му е безпогрешна. Ататюрк отправя язвителни бележки по адрес на Хитлер, нарича го „пътуващ тенекеджия". А когато прочита „Майн кампф", споделя пред приятели, че му се повдига от „налудничавите мисли" на автора й. Не по-снизходителен е той към майстора на политическата демагогия Мусолини.

— Ще дойде ден, когато Мусолини ще бъде обесен от собствения му народ — пророкува Ататюрк.

Той оприличава Мусолини на актьор, който иска да играе ролята на военен и се „перчи с униформата си". Ататюрк се дразни много от намеците на Италия за претенции по отношение на средиземноморския турски град Анталия. Един ден в Чанкая италианският посланик има неблагоразумието да спомене за това искане на неговата страна. Ататюрк го изслушва внимателно и без да даде отговор, иска извинение, че трябва да излезе за малко. След половин час се връща, облечен в маршалската си униформа.

— Сега можете да продължите — подканя го Ататюрк. Но стъписаният събеседник предпочита да мълчи и се чуди как да се измъкне от неловкото положение.

Завоевателските намерения на Германия и Италия безпокоят много Ататюрк и той предприема редица стъпки за създаване на бариери срещу тях. Една от тези идеи е създаването на Балканския съюз. След като Турция вече е подписала двустранни договори за добросъседство с Албания, България, Гърция и Румъния, по

негова инициатива се свикват три балкански конференции. Най-после през 1943 година е подписан балкански пакт, без участието на България. Ататюрк смята, че не само политически съображения, но и известна духовна близост между балканските народи налага такъв съюз.

— Може да се каже, че създадените през последните столетия наши балкански страни, включително и Турция, са исторически резултат от постепенното разпадане на Османската империя, погребана накрая в историята. В този смисъл балканските народи имат съвместна история, която обхваща векове. Ако в тази история има печални спомени, то те са общи за всички балкански страни. Делът на Турция в тях е не по-малко горчив... Навлязохме в нова епоха на човечеството, когато е необходимо и полезно да бъде възродено всичко, което ни свързва и което в миналото е било отслабено и дори нарочно забравено, поради разни човешки страсти, религиозни различия и следи от обиди, породени от исторически събития... — говори той на първата балканска среща.

По-късно, през 1937 година той обяснява пред представители на печата на балканските страни:

— Балканският съюз е един идеал, който отдавна и искрено ни е занимавал. Аз се чувствувам щастлив, като гледам как този идеал с всеки изминат ден се разширява и разраства. В досегашната история има примери, когато различни народи са образували съюз и векове наред са живели съвместно. Ние желаем нашият съюз да надвишава досегашните съюзи, които историята познава...

Ататюрк не е доволен, че България не проявява желание да влезе в проектирания балкански пакт, и през 1933 година изпраща в София външния си министър Тевфик Рюштю Арас. Между двете страни е подписано ново споразумение за добросъседство и взаимно зачитане. Към България той храни особени чувства. В себе си Ататюрк е запазил хубави спомени от престоя си в тази страна. При едно посещение на български журналисти в Анкара, той ги приема и споделя:

— Аз пристигнах във вашата страна с известна загриженост относно начина, по който ще бъда приет. Много голяма бе моята изненада, когато констатирах противното на това, което очаквах, и видях, че всички из-

разяваха към мене приятелство и симпатии, като че ли нищо не се бе случило между нас... Аз се научих да ценя и да уважавам България. България не е голяма, но е стабилна. Тя има един народ, който притежава ценни качества. Тези качества са залог за нейното бъдеще...

През 1937 година в двореца Саадабад в Техеран е подписан пакт между Турция и нейните близкоизточни съседи Иран, Ирак, Афганистан. Анкара не само се разраства като модерен град, но се превръща в център на оживена политическа дейност. Тук идват да засвидетелстуват уважение гръцкият министър-председател Венизелос, иранският шах Ръза Пехлеви, сръбският крал Александър, иракският крал Фейсал.

След откровен разговор довчерашният противник Венизелос не може да скрие възхищението си от „ума и добронамереността на този голям човек".

Крал Александър е така поласкан от непосредствеността в обноските на Ататюрк, че един ден излиза от рамките на официалностите и задължителната дискретност, за да се върне малко назад в историята и да направи едно признание:

— Ако ние бяхме приели уверенията на някои европейски страни, сръбските войски щяха да извършат десант в Анадола вместо гърците.

— Отървали сте се, ваше височество. Защото вместо гръцката армия, в морето щяхме да изтикаме сръбската войска — отвръща Ататюрк.

Иракският крал Фейсал трябва да отпътува от Анкара с известно учудване и огорчение от нетърпимостта на Ататюрк към източните прийоми. След като спорните въпроси между Турция и Ирак са преодолени с договор, на един прием крал Фейсал снишава тон и започва да шепне на Ататюрк, за да не го чуят останалите. Ататюрк нарочно се обръща към английския посланик и предупреждава краля с висок глас:

— Напразно говорите тихо. При всички случаи английският посланик утре сутринта ще научи всичко.

През последните години от живота на Ататюрк турско-съветските отношения продължават да са в центъра на вниманието на външнополитическата дейност на Турция. В ежегодните си речи при откриването на парламента Ататюрк започва раздела за международното положение с отношенията между Турция и Съветска Ру-

сия. След безкористната помощ в годините на националноосвободителната борба следват години на тесни политически и икономически връзки. По случай десетата годишнина от победата на революцията в Анкара е посрещната с големи почести делегацията на СССР, начело с маршал Ворошилов. Съветската страна подкрепя позициите на Турция при подписването на договора в швейцарския град Монтрьо, който урежда статута на Проливите. В речта си на конгреса на Народнорепубликанската партия през 1935 година Ататюрк заявява:

— През последните години, когато поставихме на дневен ред въпроса за Проливите, Съветите подкрепиха справедливия характер на нашите искания и с това отново предизвикаха дълбоки приятелски чувства сред турския народ. Турско-съветското приятелство досега винаги е донасяло полза за световния мир. И оттук нататък ще допринася само полза . . .

10

Още от юношески години животът на Ататюрк е изпълнен с неспокойни мисли и напрегнати усилия. Нощите му стават най-добър съветник. Как може да спи, когато пред него стои такава огромна работа, а е само в началото. Тази волева динамична натура иска да компенсира в кратки срокове огромната пропаст в развитието между Европа и нова Турция. В бързия бяг на времето за него всяко спиране е непоправима загуба.

Постоянното изтощение бавно, но неумолимо си казва думата. Физиката също има свои предели, независимо от силата на духа. На моменти умората у Ататюрк, макар и временно, преминава в апатия. В дните на приготовленията за чествуването на десетата годишнина от обявяването на републиката всички са в трескаво напрежение. Неочаквано за присъствуващите на едно от обичайните вечерни събрания Ататюрк обяснява:

— Ако ме питате, аз нищо особено не изпитвам.

Това е своеобразно изтръпване сред огъня на битката. Сякаш битката е по-важна от крайния резултат.

В последните години от живота си Ататюрк често споделя:

— Как ми се ще да се откажа от поста президент и да се усамотя някъде в четене на книги и в размишления.

Това е по-скоро неосъществима мечта, блян на преуморен борец. Понякога Ататюрк иска да се освободи от дребното ежедневие и да чертае само основните контури на развитието. Но при контактите с народа той констатира разочароващи факти. И тогава, както в младежките години, алкохолът идва да успокои душата му. Никой не е в състояние да промени този навик на лидера и спиртът постепенно просмуква тялото му, руши го неумолимо.

Ататюрк става раздразнителен. Пословичното му умение да се въздържа и при най-трудните моменти започва да изневерява и приближените му често стават свидетели на необуздани сцени. Умореният от непрекъснато натоварване мозък не е така свеж и лидерът често забравя. Противоречията в мислите на Ататюрк безспокоят приближените и министрите. Неизменните вечери не са вече така интересни. Неспокойството и раздразнителността на Ататюрк го правят мнителен.

На границата между петдесетте и шестдесетте години този човек е достатъчно изтощен, за да не може да устоява на напрежението. През целия си живот Ататюрк гори в мислите си и непрекъснато мисли сред тоя огън, който го изгаря. Пренебрегвайки вековната инертност, той бърза към нови брегове, готов е да изгори без остатък, стига да достигне примамливите им очертания, които все още стоят далеч на хоризонта.

Има моменти, които говорят за вътрешното неудовлетворение на лидера. Колко значими и решаващи крачки е направил и все пак колко далече остават примамливите брегове. Силите го напускат, а приближени, министри и депутати чакат какво ще им каже, като гребци, застанали на веслата в очакване на командите на кормчията.

В 1936 година промяната у Ататюрк за всички е очевидна. Отпадналостта и умората слагат отпечатък върху лицето му. Но той няма намерение да се занимава с лекари. Както при всички трудности досега, смята да преодолее това неприятно усещане за слабост с малка почивка.

Една вечер, завърналият се от чужбина журна-

лист Фалих Ръфкъ отива във Флория, където Ататюрк е на почивка, за да го осведоми за впечатленията си. Там го заварва с Исмет Иньоню да разговарят припряно върху финансовите проблеми на страната.

— От месеци насам те няма, ела да разкажеш къде си ходил и какво си видял — посреща го Ататюрк.

Започва разговор без определена тема. Постепенно салонът се пълни с поканените за вечеря гости. Вече насядали на масата, отново се повдига въпросът около една неприятна свада между двама приближени на лидера, станала няколко дни преди това. Ататюрк се навежда към Фалих Ръфкъ и го пита:

— Оная вечер и ти беше тук, какво е впечатлението ти? Имах ли право или не?

Фалих Ръфкъ гледа втрещен лидера и чувствува, че е станало нещо непоправимо. Ататюрк е сериозно болен. Фалих Ръфкъ обяснява, че току-що се е върнал от чужбина.

— Да, да, вярно — установява Ататюрк, но това като че ли не му прави особено впечатление.

Към този период спада и разривът му с неговия дългогодишен съратник и министър-председател Исмет Иньоню, който е много раздразнен от обстоятелството, че разните секретари около Ататюрк се превръщат във всесилни посредници между президента и правителството. Една вечер на заседание на Министерския съвет с президента се разглежда въпросът за чуждестранната бирена фабрика „Бомонти". Иньоню пристига мрачен. Ататюрк в тоя момент разговаря с министъра на земеделието и иска да знае защо не са в добро състояние дръвчетата в засадената горичка около Анкара. Но вместо министъра на земеделието обажда се троснато Иньоню:

— За причините питайте хората около себе си!

Присъствуващите се споглеждат, озадачени от неочакваното поведение на министър-председателя. Толкова изненадваща е реакцията на човека, който години наред е бил дясната ръка на Ататюрк. Самият Ататюрк тихо шушне на стоящия до него Кязъм Позали:

— Какво му има? Да не е пил?

След малко Иньоню продължава недоизказаната си мисъл:

— Защо става така, генерале? Вие не бяхте та-

къв преди. Нима все на вечерните събирания ще получаваме разпорежданията ви? Между нас се вмъкнаха разните Кара Тахсиновци (главен секретар на султан Хамид). Пречат ни да разговаряме пряко.

Ататюрк запазва самообладание и подканя останалите:

— Господа, очевидно днес няма да можем да продължим разговора. Всеки да си гледа работата. Аз също искам да си почина.

После става и се оттегля. Министрите също се разотиват, изпълнени с лоши предчувствия. Съмненията им се оправдават още на следващия ден. Ново заседание на Министерския съвет не се свиква. Ататюрк тръгва с влак за Истанбул. По негово искане във влака е и министър-председателят Исмет Иньоню. Когато потеглят, той поканва при себе си Иньню и му съобщава:

— Край на служебното ни сътрудничество. Но приятелството ни ще продължи.

Иньоню хваща главата си с две ръце в знак на признание, че е сгрешил. Но Ататюрк е решил всичко и възраженията са излишни. Иньоню също много добре разбира това и предпочита да не се усложнява положението.

— Трябва да си починете. Имате нужда от почивка — казва му Ататюрк.

После нарежда на секретаря си да намерят в конституцията подходящи за случая параграфи, съгласно които да се извърши смяната на министър-председателя. За няколко часа всички формалности са извършени. Ататюрк обаче предупреждава секретаря си:

— Сега иди и кажи на приятелите! У нас е станало традиция да се отвръщат от човека, когато е снет от поста, който е заемал. Обръщам им внимание да бъдат по-внимателни към Исмет Иньоню!

След няколко дни Ататюрк натоварва Джелял Баяр да състави новото правителство. Преди това той се е съветвал с Иньоню за кандидатурата на новия министър-председател и Иньоню не е възразил.

На следващия ден в Истанбул Ататюрк е посетен от Али Фуад. Той забелязва на Ататюрк, че е все още раздразнен и ядосан от станалото. Лидерът му обяснява:

— Кажи ми каква работа сме му възлагали и той да я е свършил без наша помощ? Не беше ли така по

време на битката при Кютахия? Не беше ли така по време на преговорите в Лозана?

Дълго време Ататюрк не обръща внимание на сериозните симптоми на болестта и живее така, както му диктува вътрешното чувство. Лекарите забелязват изтощението на лидера, но отначало не отдават голямо значение на това: като че ли са сигурни, че този свръхволев човек е в състояние да преодолее всякакви трудности. Пък и Ататюрк е твърде мъчен пациент за лекарите. Не е лесно да го откажеш от изтощителния живот, от алкохола. И когато болестта казва решителната си дума, вече е късно. Диагнозата е категорична: цироза.

Ататюрк не е предишният Ататюрк. Блед и изтощен, очите му са загубили предишния си блясък. Той все още не може да се откаже от любимите си вечери, макар да чувствува, че не бива повече да пие, както му препоръчват лекарите. Вечер той подканя приятелите си:

— Аз няма да пия нищо, но вие пийте, говорете. Известно време така ще караме.

Но тези разговори не са интересни както преди. Тогава душата на разговорите е бил Ататюрк. А сега поканата му да се веселят им звучи като вик на давещ се. Разговорите са тягостни. В тях присъствува мисълта за преброените дни на лидера.

По природа Ататюрк е оптимист. Любовта му към земния живот, за разлика от повелите на мюсюлманството, е много силна. Приказките за отвъдния свят са твърде несериозни теми за неговото силно чувство за реализъм.

— Някога четях много книги — разказва той. — Исках да науча мислите на философите за живота. Една част от тях виждат всичко в черни краски. Те твърдят, че няма място за земно щастие и радости, след като неминуемо ще се отиде в небитието, в нищото. Четох и други книги. Те са написани от по-умни хора. Според тях по-добре е да преживеем на земята весел и добър живот, щом като ни очаква нищото.

Ататюрк развива по-нататък възгледите си:

— Моята природа приема второто схващане за живота, но при следните условия: за да бъде всеки човек щастлив през живота си, той трябва да се труди не за себе си, а за поколенията . . . Истинското щастие в живота може да се намери само в труда, в упоритата рабо-

та за живота и щастието на бъдещите поколения. Всеки човек трябва да се запита: „Дали ще разберат идните поколения, че съм живял и работил с тази мисъл?“ Нещо повече, най-щастливи са ония, които предпочитат дейността им да остане незабелязана за бъдещите поколения . . .

Носителят на тези мисли има намерение да се пребори с болестта, да я надвие, както е преодолявал много трудности досега, но този път врагът е невидим и коварен. Особено мъчителен е за Ататюрк сърбежът на крайниците и това го безпокои сериозно:

— Докторе, открихте ли причината за сърбежа? — пита той, макар да са му съобщили вече истинската причина. Това е дълбоко таената надежда, че все пак може да е нещо по-леко и излечимо.

— Да, господине. Този сърбеж няма никаква връзка с храната и особено с пиенето — повтаря вече няколко пъти лекарят.

— Сигурен ли сте?

— Господине, това е толкова сигурно, че няма дори сянка на съмнение в диагнозата ми. Черният ви дроб е уголемен и е малко втвърден. Сърбежът е резултат от това . . .

Доктор Нихат Решат си спомня по-късно първото впечатление на Ататюрк от току-що съобщените му истински причини за отпадналостта и сърбежите:

„Почувствувах, че думите ми имаха въздействието на сюрприз върху Ататюрк. За първи път му съобщаваше за чернодробно заболяване. Но външно той не даде никакъв израз на учудването си и като ме изслуша докрай, попита: „Сега какво ще правим?“

Един въпрос, който вълнува не само болния, но сериозно безпокои правителството, близките на Ататюрк. През изминалите години те така са свикнали с присъствието на неговия дух, на неговата мисъл във всяко начинание, че изпитват паническо чувство на страх от възможността скоро да ги напусне. Състоянието на Ататюрк им внушава наближаването на непоправимото, но те все още таят надежда, че този силен човек ще се измъкне от лапите на смъртта.

Ататюрк се опитва да разсее песимистичните настроения сред приближените си, напряга сили да изглежда пред тях добре. Почувствувал облекчение в резултат

на лекуването, един ден той заминава за Бурса. Участвува на вечерята, дадена в негова чест, след това отива на бал в местната текстилна фабрика.

Тази нощ Ататюрк е мобилизирал цялата си воля както някога пред решителна битка. Върви стегнат и изправен, иска да бъде център на веселието. Той нарежда на оркестрантите да свирят един национален танц и застава на средата на залата. Всички със затаен дъх следят леката и пъргава игра на човека, за когото лекарите са казали, че ако спазва режима, може да живее най-много още девет месеца. Те изпитват смесено чувство на възторг и тревога. Унесен в танца, Ататюрк изглежда безразличен към подобни мисли. Изкусно пляска с ръце, подскача, чука коляно на пода и се извива, гъвкаво в ритъма на музиката. Да, за всички присъствуващи това е битка на живот и смърт, която старият боец няма да спечели. И най-смелите са губили битки. Някои жени скрито бършат сълзите си. А Ататюрк, доволен и запъхтян, спира заедно с музиката и се смее високо. На излизане от бала се ръкува с всички, прави дълбоки поклони на дамите, като възпитан и изискан европеец. Слиза по стълбите все така с твърди и отмерени стъпки, на вратата поема от портиера цилиндъра и бастуна си. Тук околните забелязват известна нервност и припряност в движенията му. Без да каже дума, Ататюрк излиза на улицата и вместо да се качи на чакащата навън кола, тръгва из разсъмващата се Бурса. Времето е студено и влажно. На няколко крачки след него вървят министър-председателят Баяр, министърът на вътрешните работи Шюкрю Кая, валията, депутати, но никой не смее да се обади.

Когато стигат на първия кръстопът, силите са го напуснали. Ататюрк спира и с висок и малко груб глас пита:

— С нас нали трябва да има коли. Или ще вървим пеша?

Разтичват се. Колите пристигат бързо.

— Хайде, не се бавете, студено ми е! — почти вика Ататюрк.

Качват се на колите и адютантът бърза да вдигне стъклата, защото лидерът трепери. Стоплил се, след малко Ататюрк шепне с удоволствие:

— Каква хубава нощ беше . .

Лекарите забраняват на Ататюрк да употребява алкохол, а той негодува:

— Докога ще продължи тази забрана!

Това е повече бунт срещу смъртта.

„Не е признак на смелост да поискаш да умреш, но е глупаво да се страхуваш от смъртта."

Тези думи принадлежат на Ататюрк. Сега обаче пред натрапчивата мисъл, че краят може би е близо, нещата придобиват по-друг смисъл за лидера. Това не е страх. Но този силен дух не иска да понася мисълта, че физиката му не ще успее да се пребори с болестта. Положението му се влошава с всеки изминат ден. Повиканият от Франция доктор Фисенже е повече утеха за околните, отколкото помощ за болния. Всичко е ясно. Нещата вървят към неумолимия си край.

Решават Ататюрк да отиде в Истанбул и да се настани в специално поръчаната преди известно време лично за него яхта „Саварона". Той обича морето и може би на яхтата ще намери облекчение. Но на „Саварона" повече лежи, отпаднал и без сили. Загледан в синевата на небето, Ататюрк заключава с тъга:

— Очаквах тази яхта, както дете очаква играчка. Нима сега тя трябва да ми бъде болница?

Той продължава обаче да вика при себе си министрите на доклад. Един ден дори провеждат шестчасово заседание с министерския кабинет. Но това са слаби искрици на надежда в засилващата се тъмнина. Събралата се вода подува корема му и го измъчва. Когато не може повече да издържа болката, извършват рисковано изтегляне на водата със спринцовка. Олеква му.

Един ден пускат при него Али Фуад. Двамата разговарят за миналото, за трудностите и дните на националноосвободителната борба. Мисълта на Мустафа Кемал скача от тема на тема. Изказва опасенията си от засилващото се напрежение в Европа и опасността от война. Безпокои се, че ако сега избухне военен конфликт, не ще може да изпълни дълга си. Али Фуад го утешава.

— Не ме утешавай напразно! Истината трябва да се гледа право в очите . . .

После се сбогуват. Това е последното им виждане. Целуват се и след излизането на Али Фуад Атартюк заспива, сякаш вътрешно облекчен. Али Фауд му е говорил, че някогашните му приятели в борбата никога няма

да го изоставят в тежките мигове и са готови всеки момент да изпълнят заповедите му. В спомените си Али Фуад пише за тази среща, че Ататюрк си отива с чувството на самотен и неразбран човек.

В деня на петнадесетата годишнина от победата младежта в Истанбул устройва шествие пред прозорците на „Саварона". Ататюрк, с помощта на другите, отива и сяда на креслото до прозореца, за да наблюдава шествието.

— Тези празници и бъдещето са ваши, довиждане! — шепне той, а очите му се пълнят със сълзи.

Един ден Ататюрк споделя с близката си Афет Инан, че копнее да се усамотят в някой затънтен край на страната, да живее в обикновена селска обстановка, далече от суетата.

— Да оставим всичко и да отидем — говори й той, подмамен от съображенията си. — В някоя обикновена къщичка. В стаята да има непременно оджак... У нас има хубави гористи места...

Правителството разпорежда, да бъде подготвена някоя подходяща къща в гориста местност, където да заведат Ататюрк, щом се подобри състоянието му. Всичко обаче е напразно. Няколко дни по-късно той изпада в кома. Три дни прекарва в унес, но накрая успява да се съвземе. Един от повиканите от Европа лекари заявява с радост и почуда:

— Не ви говоря приказки, не, говоря ви като човек, който познава силата на медицината на двадесетия век. Смъртта се уплаши от него...

Толкова неочаквано е излизането на Ататюрк от кома. Всички около болния се преструват, че нищо не е било, но той постоянно пита за часа, за да следи дали изпада в безсъзнание. Насъбралата се наново вода в корема му го задушава. Той вика от болки:

— Заповядам ви, изтеглете водата!

Въпреки риска, решават отново да изтеглят водата със спринцовка, но няколко часа по-късно настъпва кома. Ататюрк се бори със смъртта 36 часа и издъхва на 10 ноември 1938 година сутринта.

Животът на Мустафа Кемал Ататюрк минава като трескав сън. На османския небосклон той блесва като метеор, който разсича мъртвилото и дава живот на едно ново начало, изгаряйки в съпротивата на инертността и консерватизма.

„Мир в страната, мир в света!“

До последния си дъх Мустафа Кемал живее с мечтите на младостта си. В дни на трудности и успехи, в минути на размисъл и колебания безпощадният реалист не може да се освободи от романтиката на младостта. За него животът е „динамика, движение напред, с което си длъжен да се съобразяваш“.

Не толкова дълбокото проникване в законите на общественото развитие, колкото интуитивното долавяне на неговите вътрешни пружини диктува действията му. Интуицията е едно от най-силните оръжия на Мустафа Кемал. Постигнатото за него е слаба утеха и погледът му е винаги насочен напред: „Не ми говорете за онова, което съм извършил, а за това, което трябва да сторя . . . Революцията трябва да се развива и усъвършенствува. . .“.

Макар да е пресметнал много от ходовете на битката, той се хвърля в нея с ясната мисъл за всичките последици на риска. Постигнал авторитет и слава, Мустафа Кемал не издига около себе си непристъпни кули. Той не е чужд на мисълта за бележитост, но е болезнено чувствителен, когато го възприемат като божество. Примерът на султаните го безпокои — не робската подчиненост, а свободомислието може да спаси този народ от бездната. Готов е на жертви с личността си, за да се преодолее османският манталитет.

Всичките си реформи Мустафа Кемал започва отдолу. Контактът с народа за него е своеобразно сверяване на часовника.

Съвременникът ще открие слабости и несъвършенства в кемалистките реформи, ще съзре колебания в автора им. Но най-малко несправедливо би било да преценяваме живота и делото на този силен дух през призмата на настоящето.

Мустафа Кемал е рожба на своята реалност. Неговата сила е в това, че успя да се извиси над нея, да

прозре отвъд нея. През мътното стъкло на османизма генералът на залязващата империя не се поддаде на илюзорните миражи на младотурците, а намери сили да долови спасителните контури на Републиката.

Мечтателят и борецът Мустафа Кемал се сливат, те са неделими. Едното без другото загубва стойност. Той е еднакво силен и на двата полюса. Стойността на прозренията му е в практическото им претворяване: „Щастлив съм, защото успях".

Би могъл да стане султан, но логиката на Баязид Светкавицата му е чужда. Изкуството на боя го вълнува до прогонването на империалистическите интеревенти. За Мустафа Кемал военният мундир не е самоцел, а средство. Затова с лекота сваля маршалската униформа и изрича голямата мисъл: „Мир в страната, мир в света!"

Често пъти иска да бъде първата искра на всяко ново начало, затова го сравняват с Петър Велики. Мисълта да открива нови хоризонти го примамва с неотразима сила.

Отвращението му към старото е толкова силно, че жаждата му да види Турция в съвременни одежди е пословична. Времето и здравето загубват стойност в битката за новото: дните са за неуморна работа, а нощите — най-добър съветник.

Ататюрк беше винаги млад, затова на младежта именно завеща бъдещето на делото си.

СЪДЪРЖАНИЕ

Възход и падение на Османската империя . 7

Мустафа Кемал — юношество и възмъжаване 14

Националноосвободителна борба 91

Ататюрк — реформаторът 183

„Мир в страната, мир в света!“ 265